

SOMMAIRE

<i>Ács, Pál</i> : Le cantique Saint-Ladislav comme cantique de pèlerins	149
<i>Rédey-Keresztény, János</i> : Allusions maçonniques dans un poème latin d'István Agyich adressé au comte Ferenc Balassa (1785)	176
<i>Monok, István</i> : La restructuration du réseau des bibliothèques en Royaume de Hongrie et en Transylvanie dans un nouveau cadre impérial (1686/1690–1815)	218

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Sánta, Sára–Tangl, Balázs</i> : Deux nouveaux pronostics du 16e siècle retrouvés dans le Musée Smidt de Szombathely	230
<i>Molnár, Dávid</i> : Le premier calligramme ayant paru en forme imprimée : l'épithalame de János Filefalvi Filiczki (1604)	236
<i>Tangl, Balázs</i> : Le journal perdu (et retrouvé) d'Ambrus Keczer	240
<i>Hegyi, Ádám</i> : Le legs (1717–1777) d'András Olcsai Gaál (?–1742)	243
<i>Torda, István</i> : Une édition inconnue d'un poème de László Amade	251
<i>Koleszár, Krisztián</i> : Sur un manuel de séminaire retrouvé dans une paroisse de Bódvaszilas	257

CHRONIQUE

Venise et les Ottomans – La période dalmatienne de la guerre de Candie dans l'historiographie vénétienne (<i>Kruppa, Tamás</i>)	262
Le nouveau manuel des monuments de l'écriture séculaire (<i>Tubay, Tiziano</i>)	273

REVUE

Bartók Zsófia Ágnes, <i>Textes rédigés en hongrois par des hommes d'Eglise: du codex Pray au codex Erdy</i> , Budapest, Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7) (<i>Lázs, Sándor</i>)	282
---	-----

AUTEURS	286
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

nka
Nemzeti Kulturális Alap



ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat



Ára: 1300 Ft

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2022. 2. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

138. ÉVFOLYAM

2022

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE
EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

138. ÉVFOLYAM 2022. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*

TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK
(Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Bölcsészettudományi Kutatóközpontban* (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

Ács Pál: A Szent László-ének mint zárandokének	149
Rédey-Keresztény János: Szabadkőműves áthallások Agyich István Balassa Ferenc grófhöz címzett latin nyelvű alkalmi költeményében (1785)	176
Monok István: A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyvtári rendszerének felépítése új birodalmi keretben (1686/1690–1815)	218

KÖZLEMÉNYEK

Sánta Sára–Tangl Balázs: Két ismeretlen 16. századi prognosztikon a szombathelyi Smidt Múzeumból	230
Molnár Dávid: Az első, nyomtatásban megjelent magyarországi képvers: Filefalvi Filiczki János 1604-es epithalamiuma	236
Tangl Balázs: Keczer Ambrus elveszett (és megkerült) naplója	240
Hegyi Ádám: Olcsai Gaál András (?–1742) hagyatéka (1717–1777)	243
Torda István: Egy Amade-vers ismeretlen kiadása	251
Koleszár Krisztián: Egy, a bódvaszilasi plébánián fellelt papi szemináriumi tankönyvről	257

FIGYELŐ

Velence és a törökök – A kandiai háború dalmáciai szakasza a velencei historiográfiában (Kruppa Tamás)	262
A székelly írás emlékeinek új kézikönyve (Tubay Tiziano)	273

SZEMLE

Bartók Zsófia Ágnes, Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei, A Pray-kódektól az Érdy- kódexig, Budapest, Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7) (Lázs Sándor)	282
--	-----

SZÁMUNK SZERZŐI	286
-----------------------	-----



ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat



Kiadja
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatói Hálózat
és az Országos Széchényi Könyvtár.

A Szent László-ének mint zarándokének*

Szent László minden idők legnagyobb magyar hőse volt. Mi több – királyok és szentek mintaképeként – az ő dicsőséges alakjában sűrűsödik össze mindaz, ami a magyar hősiességről tudható és képzelhető. Személyes alkalmassága ('idoneitása')¹ által nyerte el a királyságot, katonai és lovagi erényei révén vált ideális lovagkirállyá.² Hősiessége és lovagiassága tette méltóvá arra, hogy halála után csaknem száz évvel szentté avassák. Dinasztikus szentből lett „nemzeti” szent;³ a latin nyelvű Szent László-himnusszal szólva: a haza bajnoka, 'athleta patriae',⁴ Hunyadi Mátyás király megfogalmazásában „az egész ország patrónusa”.⁵ Kultuszának gazdagsága felülmúlta minden más magyar szentét. Csodálatos jelleméről és vitézi tetteiről középkori irodalmi művek egész sora szól. A sokak által feltételezett, de elveszett latin nyelvű *Gesta*⁶ és az ettől függő *Krónika*,⁷ az ezzel

* A tanulmány az NKFI K 129236 sz. projekt támogatásával készült. Értékes kiegészítéseikért, tanácsaikért és hozzászólásaikért köszönettel tartozom Kis-Halas Juditnak, Lázs Sándornak, Klaniczay Gábornak, Lővei Pálnak, Mikó Árpádnak, Sudár Baláznak és Tuzson-Berczeli Tamásnak.

¹ KRISTÓ Gyula, *Legitimitás és idoneitás, Adalékok Árpád-kori eszméletörténetünkhöz* = *Századok*, 108(1974), 585–621; KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban, Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., Balassi, 2000, 154; Uő, *A Szent László-kultusz kialakulása = Nagyvárád és Bihar a korai középkorban*, szerk. Zsoldos Attila, Nagyvárád, Varadinum Kulturális Alapítvány, 2014 (Tanulmányok Biharország történetéről, 1), 10.

² MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás, Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1995 (Művészettörténeti füzetek, 23), 76–80.

³ KLANICZAY G. 2014, i. m. 36.

⁴ MEZEY László, *Athleta patriae, Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása = Athleta patriae, Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. Uő, Bp., Szent István Társulat, 1980, 21. A *Regis regum civis ave* kezdetű himnusz szövegét latinul és Csanád Béla magyar fordításában lásd: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Középkor*, szerk. Madas Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1991, 267–268.

⁵ CSUKOVITS Enikő, *Középkori magyar zarándokok*, Bp., História, MTA Történettudományi Intézet, 2003 (História Könyvtár, Monográfiák, 20), 67.

⁶ A feltételezett *Gesta Ladislai regis*re vonatkozó szakirodalom összefoglalása: KLANICZAY G. 2014, i. m. 13.

⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. Alexander Domanovszky = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, I (a továbbiakban SRH I.), az utószót és a bibliográfiát összeállította, valamint a függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László,

vitatott módon összefüggő legendák, illetve különböző liturgikus szövegek, a 'historia rhythmica' (officium, verses zsoltó), a himnusz, a szekvencia, a mise-szövegek, prédikációk alkotják ezt a jelentős korpuszt.⁸ Megszámlálhatatlan művészeti és tárgyi emlék, monda, hiedelem fűződik alakjához, középkori és kora újkori ábrázolásainak külön fejezetet szentel a művészettörténet.⁹

A szent király heroikus legendái minden tekintetben alkalmasak lehetnek rá, hogy akár magyar nyelvű hősénekek nyersanyagául szolgáljanak – noha ilyen énekek nem maradtak ránk. A romantika korától fogva él és sokakban ma is szilárd az a meggyőződés, hogy a Szent László király tetteiről szóló latin krónika – ami a *Képes krónika*-ban olvasható – egy elveszett magyar hősének elemeiből építkezik.¹⁰ Megerősíteni látszik ezt az elképzelést a Szent László (akkor még László herceg) „kunok” (valójában besenyők) elleni, 1068-ban vívott csatáját¹¹ – a Kerlés melletti cserhalmi ütközetet – ábrázoló képciklus, amely a középkori magyar templomok falain csodálatos sűrűségben és változatosságban jelenik meg.¹² A régészek és falkutatók napjainkban is fedeznek fel újabb, eddig nem ismert Szent László-falképeket.¹³ A leányrabló „kun” vitéz és László herceg küzdelmét elbeszélő falképciklus azonban – többek bánatára – lényegében nem más, mint képregény – ahogyan a művészettörténészek előszeretettel nevezik.¹⁴ A képciklus narratív

Bp., Nap, 1999, 366–420; *Képes Krónika*, ford. Bollók János, szerk. Szovák Kornél, Veszprém László, Bp., Osiris, 2004. A krónikakompozíció 102–141. fejezetei.

⁸ MEZEY 1980, i. m. 21; MADAS Edit, „Szent László királynak innepéről” – *Az Érdy-kódex László-napi beszédének forráselemzése* = *Athleta patriae* 1980, i. m. 73–80; *A néma barát megszólal, Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, szerk. Madas Edit, Bp., Magvető, 1985 (Magyar Hírmondó), 340–364; *Árpád-kori legendák és intelmek, Szentek a magyar középkorból*, szerk. Érszegi Géza, Bp., Szépirodalmi, 1983, 95–102, 215–219; KERTÉSZ Balázs, *Megjegyzések Szent László kanonizációjához, Laskai Osvát második Szent László-sermőjének forrásproblémája* = *Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 373–384; SZOVÁK Kornél, *A legendák királya* = *Szent László emlékkönyv*, szerk. Bódvai András, Bp., Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2021, 58–79.

⁹ KERNY Terézia, *Uralkodók, királyi szentek, Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. Mikó Árpád, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2018, 123–422.

¹⁰ KLANICZAY Tibor, *Az ősi magyar epika* = *Uő, Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 106–110; VARGYAS Lajos, *Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában* = *Athleta patriae* 1980, i. m. 9–17; LÁSZLÓ Gyula, *A Szent László-legenda középkori falképei*, Bp., Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, 1993; DEMÉNY István Pál, *Hősi epika*, Bp., Európai Folklor Intézet, 2002.

¹¹ SRH I. 368–369. A krónikakompozíció 103. fejezete.

¹² KERNY 2018, i. m. 228–249; KERNY Terézia, *A kerlési ütközet képzőművészeti megjelenése a Székelyföldön* = *Szent László emlékkönyv* 2021, i. m. 172–175; JÉKELY Zsombor, *Szent László kunok elleni csatájának képciklusai a középkori falfestészetben* = *Uo.*, 144–171.

¹³ Legújabbban (2019-ben) a marosvásárhelyi Vártemplom feltárása során került elő egy 15 méter hosszú, két méter magas, különleges, monumentális freskósorozat a 14–15. századból, amely Szent László legendáját ábrázolja.

¹⁴ LUKÁCS Zsuzsa, *A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben* = *Athleta patriae* 1980, i. m. 164.

programja feltehetően a nápolyi eredetű magyar Anjou-udvarban alakult ki.¹⁵ A filológusok kimutatták, hogy a képből elbeszélte kalandos történet több lényeges ponton el is tér a *Képes krónikából* ismert latin elbeszéléstől.¹⁶ Semmi konkrét bizonyíték nincs arra, hogy a freskók honfoglalás kori pogány hagyományokra épülő,¹⁷ magyar nyelvű „naiv” vagy nyugati mintákat követő lovagi eposz¹⁸ illusztrációi lennének. A kerlési ütközet első magyar epikus feldolgozása aligha lehet más, mint Vörösmarty Mihály *Cserhalom* című kiseposza (1825), ezt követi Garay János nagyszabású Szent László-eposza (1852). Az irodalom- és folklórkutatók mindazonáltal rendkívül buzgó aktivitással és kreativitással igyekeznek rekonstruálni a kalandos lányrablás történetét az elveszett magyar ősköltészetben vagy a nyomaiban sem kimutatható középkori magyar udvari-lovagi epikában, illetve az ezekre (állítólag) visszavezethető néphagyományban, különösen a Molnár Annáról szóló népballadában.¹⁹ (Ez utóbbit főként azért hozzák kapcsolatba Szent László legendájával, mert mindkettőben szerepel a pogány hagyománynak gondolt „fejbenezés”, „ölben fekvés” jelene, ám egymástól teljesen eltérő elbeszélői kontextusban.) Mindezzel szemben áll az a kijózanító tény, hogy a felvilágosodás előtti magyar irodalomban – Heltai Gáspár Bonfinit magyarító *Krónikáját* nem számolva²⁰ – a cserhalmi csatáról csak egyetlen magyar nyelvű beszámolót ismerünk, Székely István *Világkrónikájából* (1559). A mindössze 11 sornyi prózai szöveg az erdélyi Szent László-kultusz jelentős forrása, Székely helyi tradíció

¹⁵ JÉKELY Zsombor, *A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei = Szent László kora és kultusza, Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*, szerk. Kerny Terézia, Mikó Árpád és Smohay András, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2019, 78–100.

¹⁶ JÉKELY 2021, i. m. 145.

¹⁷ VARGYAS 1980, i. m.; VARGYAS Lajos, *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László hagyomány vitájához = Ethnographia*, 94(1983), 296–302.

¹⁸ VIZKELETY András, *Nomádkori hagyományok, vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 85(1981), 253–275; Uő, *Höfische Legenden und Motive der Brautentführung = Uő, Ad fontes, Válogatott tanulmányok – Ausgewählte Schriften*, szerk. Berzeviczy Klára, Jónácsik László, Lőkös Péter, Sarbak Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2011, 262–272; vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4), 44; Ács Pál, *Az idomtalanság idomai, Arany János és a 16. századi magyar verses epika = Rejtőzködő Kalliópé, Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról*, szerk. Csonki Árpád, Bp., Reciti, 2018 (Hagyományfrissítés, 6), 42–43.

¹⁹ VARGYAS Lajos, *Honfoglalás előtti műveltségünk maradványai a néphagyományban = Magvető*, 2. kötet, szerk. Sík Csaba, Bp., Magvető, 1967, 296–300; DEMÉNY István Pál, *A honfoglalás előtti szóbeli hősi epika = Ethnographia*, 107(1996), 159–166; vö. HOPPÁL Mihály, *Kell-e nekünk magyar mitológia? = Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*, szerk. Hubbes László, Povedák István, Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2015 (A Vallási Kultúrakutatás Könyvei, 18), 68–83.

²⁰ HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, Kolozsvár, Heltai, 1575, Gijj^r. – Fakszimile kiadás, szerk. Varjas Béla, kísérő tanulmány Kulcsár Péter, Bp., Akadémiai, 1973 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 8), 1973.

alapján tudni véli az elrabolt lány és elrablója nevét.²¹ Ahhoz azonban ez is kevés, hogy a korban közszájon forgó Szent László-eposzra következtessünk belőle.²² Szent László hősi legendájának régi, magyar nyelvű narratívái máshol keresendők.

Szent László kultuszának és tiszteletének természetesen van magyar nyelvű irodalmi emléke: késő középkori magyar verseink egyik legszebbike, a Hunyadi Mátyás korában, talán 1470 körül keletkezett *Szent László-ének*.²³ A kétnyelvű, 19 latin–magyar versszakpárból álló versről²⁴ persze nem igazán gondolta senki, hogy az a narratív műfajok bármelyikéhez is tartozhatna. Legfeljebb azt feltételezték, hogy megtalálhatók benne Szent László hősie és hagiografikus legendájának egyes elemei.²⁵ A versben valóban nem találni lányrablást, üldözést, birkózást, nyakazást, fejbenézést,²⁶ vagyis mindaz hiányzik belőle, amit – a közvélekedés szerint – egy Szent Lászlóról szóló hőseneknek mindenképp tartalmaznia kellene. A *László-ének* műfaját a lírai műnemen belül szokás meghatározni: Gerézdi Rabán megfogalmazásában „egyházias típusú világi ének”.²⁷ Akik a vers világias, tehát a hivatalos egyházi intézményektől független jellegét emelik ki (a költeményt két világi környezetben keletkezett kódex, a *Peer-kódex*²⁸ és a *Gyöngyösi kódex*²⁹ őrizte meg

²¹ SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó, Strykoviái Lazar, 1559, 167–168^r. – Faksimile kiadás, szerk. Varjas Béla, kísérő tanulmány Gerézdi Rabán, Bp., Akadémiai, 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 3); Vö. KERNY 2018, i. m. 236. KERNY Terézia hosszan idézi (uo., 234–235.) a kerlési csata leírását a Karthauzi Névtelenről, a 16. század elejéről való *Érdy-kódex*ből. Csakhogy ez a szöveg a kódexben nincs benne. KERNY Terézia Bunyitay Vince népszerű antológiájából vette át a legenda szövegét, ez pedig Toldy Ferenc és Podhradzky József 1836-os legendakiadását követi, ahol – Bunyitay jegyzete szerint – az *Érdy-kódex* magyar szövege helyenként ki lett egészítve a magyar krónika s a hagyománynak Szent László királyra vonatkozó részleteivel: *Szent László király emlékezete, Szentté avatása hétszázados évfordulójának váradi ünneplése alkalmával*, közrebocsátja BUNYITAY Vincze, váradi cz. kanonok. Bp., 1892, 3, 12. A kerlési csata Karthauzi Névtelennek tulajdonított magyar nyelvű leírása tehát valójában Toldy Ferencről való.

²² KLANICZAY T. 1976, i. m. 106–110.

²³ *Középkori magyar verseink*, szerk. Horváth Cyrill, Bp., MTA, 1921, 220–234; *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* (a továbbiakban: RPHA), direction Iván Horváth, Paris, Nouvel Objet, 1992, 1399. sz.; BOGNÁR Péter, HORVÁTH Iván, *A magyar világi költészet kezdetei [Első részlet a kéziratból.] = Magyar irodalomtörténet*, szerk. Horváth Iván, Balázs Mihály, Bartók Zsófia Ágnes, Margócsy István, Bp., Gépeskönyv, 2020–2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=B211BOHOAMA1>

²⁴ A 15. versszakpárból csak a latin változat maradt fenn. Kezdet: *Tu fidem...*

²⁵ VARGYAS Lajos, *A legrégibb eredeti magyar vers = Irodalomtörténet*, 49(1950), 53–59.

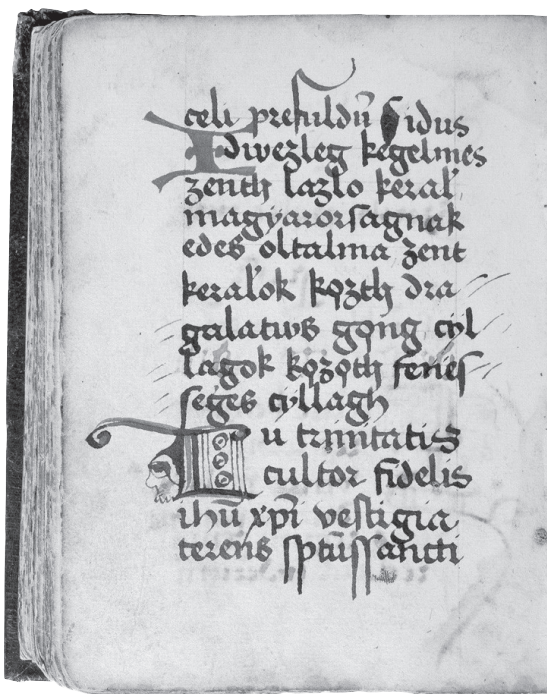
²⁶ HOPPÁL 2015, i. m. 71.

²⁷ GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 7), 135; BOGNÁR, HORVÁTH 2020–2021, i. m.

²⁸ *Peer-kódex, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, szerk. Kacsokovics-Reményi Andrea, Oszkó Beatrix, Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 25), 154^r–163^r; NÉMETH Dániel, *A Peer-kódex és töredéke, Újabb kérdések és válaszok a Peer-kódex keletkezéséről*, Bp., Magyarságtudató Intézet, 2021. Erre a könyvre Terbe Erika hívta fel a figyelmet.

²⁹ *Gyöngyösi kódex, Az 1500-as évek elejéről, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, szerk. Dömötör Adrienne, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 27), 1^r–1^v.

egymástól lényeges különbségeket mutató másolatokban³⁰), sajátos politikai tendenciájú ódát,³¹ esetleg fiktív sírfeliratot, epitáfiumot³² látnak benne, akik pedig a mű egyházas, klerikus 'canticum'-jellegét domborítják ki, azok a himnusz egyik sajátos válfájába sorolják, amelyben csak magasztalás van, nincs benne könyörgés.³³ A legtöbben panegirizsként határozzák meg, Zemplényi Ferenc megfogalmazásában a *László-ének* „nem hősné, hanem klerikus jellegű kompozíció, félig panegyricus, félig hagiografikus, amely jellegében közelebb áll a IX. századi *Ludwigslied*hez vagy a *Cambridge-i daloskönyv Modus Ottincjához* (Nagy Ottó császár dicséretéhez), mint a hősi epikához”.³⁴ Abban minden értelmező egyetért, hogy a vers összefüggő történetként nem értelmezhető.³⁵



1. ábra. A Szent László-ének a Peer-kódexben
(nyelvemlekek.oszk.hu)

³⁰ A *László-ének* két szövegforrásának összevetését lásd: BARTÓK, Zsófia Ágnes, BOGNÁR, Péter, *De Sancto Ladislao, The Genres of the Two Variants = The Poetics of Multilingualism*, ed. Patrizia Noel Aziz Hanna, Levente Seláf, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017 (Poetica et Metrica, 2), 7–21. A szerzők nem egyszerűen két másolatot, hanem két eltérő szövegváltozatot látnak a két leiratban. A *Gyöngyösi kódex* bővebb (és később lejegyzett) variánsát tekintik elsődlegesnek, amelyben erősen kifejezésre jut Hunyadi Mátyás politikai propagandája. A *Peer-kódex* rövidebb (és korábban lejegyzett) változatát pedig olyan másodlagos, paraliturgikus szövegvariánsként olvassák, amelyből már kimaradtak az aktuálpolitikai elemek. Vö. NÉMETH 2021, i. m. 78.

³¹ VEKERDI József, *A Szent László-énekhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 76(1972), 133–145; Uő, *Szent László-ének = A régi magyar vers*, szerk. Komlowszki Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 15–16.

³² GERÉZDI 1962, i. m. 174.

³³ HORVÁTH Iván, *Szent László-ének – Salve benigne rex Ladislave = „Látjátok feleim”*, Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28., szerk. Madas Edit, Bp., OSZK, 2009, 145; Láz Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban, Függlékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 443.

³⁴ ZEMPLÉNYI 1998, i. m. 48–49.

³⁵ RPHA 1399. sz.

Pedig a dicsérő énekek – a homéroszi himnuszoktól kezdve a reneszánsz panegiriszekig – sokszor figyelemre méltó epikus narratívákat is tartalmaztak, a 'panegyricus' és az eposz összefüggéséről már régóta beszél az irodalomtörténet. Az ódák és himnuszok egy részének határozottan epiko-lírai jellege van.³⁶ A *Szent László-ének* szoros olvasásával feltárható a döntően lírai hangnemű alkotás kétségkívül másodlagos, de mégis jól kitapintható elbeszélői karaktere. Még figyelmesebben szemlélve előbukkannak azok az – első pillantásra nem szembetűnő – tartópillérek is, amelyeken a költemény rejtőzködő narratív szerkezete nyugszik. Így talán arra is választ kapunk, miről is szól valójában ez a vers, és mi volt az eredeti funkciója. Észre fogjuk venni, hogy a középkori műnek sokkal több köze van a lovagkirály legendájához, mint például az ősinek képzelt, de csak a 19. században feljegyzett Molnár Anna-balladának.

Az irodalomtörténészek természetesen irodalmi szempontok alapján vizsgálják a *Szent László-éneket*: szövege, műfaja, verselése felől közelítik meg a művet. A legnagyobb vita akörül bontakozott ki, hogy a kétnyelvű, latin–magyar költemény latin vagy magyar textusa keletkezett-e korábban, vagyis a latinból fordították-e a magyar változatot, vagy fordítva. A disputa több mint egy évszázada folyik, és máig nem tudott nyugvópontra jutni. Sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy a latin verzió a magyar szöveg átültetése. Ritmikai megfontolások alapján a *László-éneket* gondolták a legrégebbi eredeti magyar versnek. Ezt az álláspontot az 1950-es években Vargyas Lajos néprajzkutató képviselte a legmarkánsabban.³⁷ Gerézdi Rabán *A magyar világi líra kezdetei* című, ma is megkerülhetetlen monográfiájában (1962) és *A László-ének* című, éles hangú vitacikkében tüzetes összehasonlító elemzéssel romba döntötte Vargyasék érvrendszerét, komoly filológiai érveket sorakoztatva fel a latin vers primátusa mellett.³⁸ Persze, miként Vargyasé, ez a Gerézdi nevével fémjelzett nézet is nagy múltra tekinthet vissza. Később, az 1970-es években Vekerdi József dolgozta ki részletesen a két ellentétes elgondolást összeegyeztető elméletet.³⁹ Vekerdi úgy látta, hogy a két szövegváltozat egyetlen szerző alkotása, és egyidejűleg jött létre. Vekerdi tézisé a közelmúltban Horváth Iván és Bognár Péter fejlesztették tovább, rámutatva, hogy nem két különböző nyelvű versváltozattal, hanem „kétnyelvű” költeménnyel van dolgunk.⁴⁰ Legújabbban Horváth Ivánékkal is vitatkozva Lázs Sándor sorakoztatott fel finom filológiai érveket a Gerézdi-féle álláspont mellett úgy, hogy Gerézdi indoklását több ponton javította, pontosította, valamint új – a vers használatát érintő – szem-

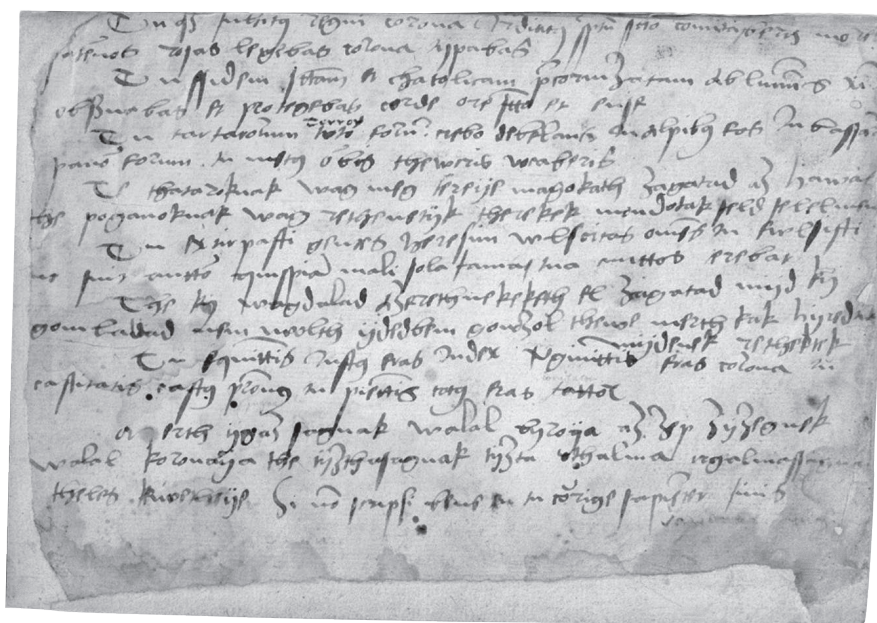
³⁶ SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz = Hunok és jezsuiták*, Bp., AmfipressZ, 1993, 25–33; MARTIN, Richard P., *Epic as Genre = A Companion to Ancient Epic*, ed. by John Miles Foley, Oxford, Blackwell Publishing, 2005, 17.

³⁷ VARGYAS 1950, i. m.

³⁸ GERÉZDI 1962, i. m. 140–192; Uő, *A László-ének* = Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig, Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1968, 153–164. A vita hosszú és bonyolult előtörténetét Gerézdi Rabán és a *László-ének* többi elemzője kimerítően ismerteti.

³⁹ VEKERDI 1979, i. m.

⁴⁰ HORVÁTH 2009, i. m.; BOGNÁR, HORVÁTH 2020–2021, i. m.



2. ábra. A Szent László-ének a Gyöngyösi kódexben (nyelvemlekek.oszk.hu)

pontokat vont be a vizsgálódásba, tagadva mind a magyar szöveg primátusát, mind az egyidejű, egy szerzőtől való szereztetést.⁴¹ Mindazonáltal elfogadta azt a megítélést, hogy a két költemény, a latin és a magyar szorosan összetartozik, vagyis a vers kétnyelvű, felelgetős énekként élt a késő középkori gyakorlatban. Lázs szerint azonban a latint fogalmazták meg előbb, a szövegben is említett „papok, diákok”, vagyis a deák értelmiség számára, és csak később fordították le a mezővárosi „várusnépek” megnyerésére és okulására.⁴²

A legújabb kutatásban tehát két új, számunkra fontos megfigyelés látott napvilágot. Horváth Iván rámutatott a *László-ének* szövegének sajátos, bilingvis természetére. Azt is felvetette, hogy a vágánsköltészet hagyományaiiban gyökerező kétnyelvűség valamiképpen összefügghet a versnek a hivatalos egyházi liturgián kívüli, paraliturgikus ájtatosságokban való felhasználásával.⁴³ Lázs Sándor – innen továbblépve – meg is tudja határozni a mű pontos úzusát: „A fennmaradt ének kétnyelvűsége azonban nemcsak a használók műveltségét mutatja, hanem a *Szent László-ének* használatát is: körmeneteknek a »sacer clerus« és a »plebs devota« [idézet a *László-ének* 8. versszakából] közti felelgetős éneke volt.”⁴⁴ Horváth Iván

⁴¹ Lázs 2011, i. m. 442; Uő, *A Szent László-ének eredetiségének kérdéséhez* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 237.

⁴² Uo.

⁴³ HORVÁTH 2009, i. m. 143.

⁴⁴ Lázs 2015, i. m. 238.

már korábban észrevette, hogy a költemény kördal ('palindromon'),⁴⁵ végtelen hosszan, megszakítás nélkül énekelhető, mivel az utolsó sorban megismétlődik az első sor: „Salve benigne rex Ladislae – Idvezlég, kegyelmes Szent László kerály” – így hangzik a vers kezdő, egyszersemind befejező sora. Gerézdi Rabán jelzi is, hogy ez az aposztrofáló modor a nemzetközi egyházi költészet legjobb hagyományait követi.⁴⁶

Hol és miként zajlottak ezek a Szent László tiszteletére rendezett körmenetek? Lázs Sándor a László-napi (június 27.) processziókkal hozza kapcsolatba a *László-éneket*, és olyan vidéken keresi a mű keletkezésének és elterjedésének helyét, ahol a lovagszent tisztelete különösen erős volt, ahol Lászlónak dedikált templomok, oltárok bőséggel sorakoztak, és ahol a körmeneteken az egyháziakon kívül olyan latinul nem beszélő vallásos társulások, 'confraternitas'-ok és céhek ('plebs devota') vettek részt, amelyek Szent Lászlót választották védőszentjükül. Mivel az éneket őrző mindkét kódex keletkezését a Dunántúlon, a Balaton-felvidéken sejtik, Lázs is a rendkívül gazdag dunántúli Szent László-kultusszal hozza kapcsolatba a verset.⁴⁷

Az 1500-as évek első évtizedeiből való őrzőkódexeknél mintegy fél évszázaddal korábbra datált költemény geneziséhez akkor juthatunk közelebb, ha – elfogadva a kódexek eredetére és a vers paraliturgikus használatára vonatkozó észrevételeket – megvizsgáljuk a szöveget abból a szempontból, hogy vannak-e benne a mű eredeti funkciójára utaló árulkodó jelek. Látni fogjuk, hogy a vers használatában kapcsolódnak egymáshoz a mű laza, jelzésszerű narratív láncolatának egyes szemei. Már a költemény első szava meghatározza azt a beszédhelyzetet, amelyben a szöveg elhangzik: „Salve – Idvezlég”. Mai fülünkkel talán hajlamosak lehetünk ezekben a szavakban elsősorban a dicsőítés hangját meghallani, miként az *Ave Maria* első szavaiban is. Ezek a szavak – „salve”, „ave”, „üdvözlég” – természetesen az egyházi irodalom leggyakoribb paneljei közé tartoznak. Am ahogy az *Angyali üdvözlés* első szava konkrét 'salutatio', vagyis üdvözlés, itt is erről van szó. Amiként Gábrriel arkangyal találkozik Máriával, és köszön neki, úgy üdvözlí a versben megszólaló én Szent László királyt, amikor szembetalálkozik vele. Hol képzelhető el ez a találkozás? Aligha másutt, mint azon a szent helyen, abban a különleges erőterben,⁴⁸ ahol a *László-ének* elhangzásakor – tehát 1470 körül – a szent valóságosan „jelen van”, ahol el lett temetve,⁴⁹ vagyis az általa alapított váradí székesegyházban, a lovagszent sírjánál, a Szent László-kultusz központjában.

⁴⁵ HORVÁTH 2009, i. m. 146.

⁴⁶ GERÉZDI 1962, i. m. 176.

⁴⁷ LÁZS 2011, i. m. 443.

⁴⁸ A szentség helyhez kötöttségének ('praesentia') klasszikus megfogalmazása: BROWN, Peter, *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, ford. Sággy Marianne, Bp., Atlantisz, 1993, 113–133.

⁴⁹ „Váradon temették el saját monostorában az Úr 1095-ik évében, július 29-én, vasárnap.” SRH I, 416. A krónikakompozíció 141. fejezete. SOLYMOSI László, *Szent László király tiszteletének kezdetei és szentté avatása = Kisebbségkutatás*, 26(2017), 3, 36–37.

(Hasonlóképpen kapcsolható Székesfehérvárhoz, Szent István sírjához az *Ave beate Rex Stephane – Idvezlég, bódog Szent István királ* kezdetű, 12. századi antifona.)⁵⁰ Továbbolvasva a verset, kiderül, hogy a *László-ének* egésze szorosan kötődik a váradi kegyhelyhez. A „Salve benigne rex Ladislai – Idvezlég kegyelmes Szent László kerály” verskezdet nyilván összefügg Szent László sokkal régebbi verses zsoltosmájával: „Salve rex benigne, / Ladislai, laude digne”.⁵¹ A *László-ének* valamennyi elemzője felfigyel a versnek az egyházi himnuszok hagyományait idéző latin nyelvezetére: Gerézdi Rabánnal szólva arra, hogy „a szerző szuverén módon felhasználta a hagyományos László-irodalmat: a liturgiából is ismert latin legendát és verses officiumot, valamint az egyik jól ismert latin krónikát”.⁵² Szent László verses officiumáról pedig Mezey László állapította meg, hogy az abban alkalmazott kifejezések közül több „szorosabban értelmezhető a váradi székes-egyházra, s csak tágabban az egész országra”.⁵³ Ez utóbbi megfigyelést vonatkozathatjuk a jóval későbbi *László-ének*re is. Az persze természetes, hogy „a Szent László-zsoltosmában (meg a szekvenciában) a helyi kultusz mellett már az országos is helyet kapott” – miként ezt Solymosi László nemrégiben kimutatta.⁵⁴ A *László-ének*ben a beszélő a ’salutatio’-t egészíti ki, azt ékesíti fel a szentet magasztaló himnikus metaforákkal, mindvégig hozzá, a testi valójában is jelen lévő hőshöz intézve szavait: „regis regum gemma praeclara, / siderum coeli praeifulgidum sidus – szent kerályok közt drágalátus gyöngy, / csillagok között fényességes csillag” (1, 1a). A ’salutatio’ folytatásaként a narrátor kitér a király előkelő származására, nevének eredetére. Életeseményeit, tetteit azonban rendkívül röviden foglalja össze a legenda és a krónika nyomán, hangoztatva, hogy László gyermekségétől fogva egyszerre két országnak vált dicsőségére, két országban „dicsekedett”, a hunoknak nevezett magyarokéban és a mennyországban: „ut te laudarent patria regna, / Hunnicum scilicet atque coelicum – hogy dicsekednél te két országban: / Magyarországban és mennyországban” (5, 5a). Ez a kijelentés arra utal, hogy a magyar hős, a kegyes király már testi életében érdemeket szerzett magának és hazájának mind a földön, mind a mennyben. Egyszersmind arra is vonatkozik ez, hogy László kettős létezése nem szűnt meg a halállal, lelke most a mennyországban szerez érdemeket, „dicsekedik”, miközben teste ugyanezt teszi itt, a földön, azaz továbbra is jelen van övéi közt földi valójában, tehát ténylegesen ott van, ott nyugszik a sírjában, amellyel szemben az őt köszöntő éneklő megáll. Többről van tehát szó, mint a király „virtuális jelenlétéről”.⁵⁵ Helyesebb inkább László valóságos jelenlétéről⁵⁶ és a szent helyhez kapcsolódó kettős reprezentációjáról beszélni. A szent mint teljes ember (’homo totus’), fizikai valóságában és megdicsőült alakjában egyaránt jelen volt Váradon, ahol ily módon az ő szentséges jelenléte révén talál-

⁵⁰ KARTHAUZI NÉVTELEN 1985, i. m. 581.

⁵¹ MEZEY 1980, i. m. 40, a verses zsoltosma szövegét lásd: *Athleta patriae* 1980, i. m. 148–155.

⁵² GERÉZDI 1962, i. m. 174.

⁵³ MEZEY 1980, i. m. 42.

⁵⁴ SOLYMOSSI 2017, i. m. 52.

⁵⁵ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., Szent István Társulat, 1977, I, 485.

⁵⁶ BROWN 1993, i. m., i. h.

kozott egymással az a „két ország”, ahol ő élteben-holtában „dicsekedett”, vagyis Magyarország és a mennyország. Kultusza a középkori felfogás szerint azt kommunikálta, hogy „a király sose hal meg”.⁵⁷

A költemény nyolc ízben, nyolc egymástól különböző vonatkozásban említi a váradi kultuszhelyet, kiemelve a László tiszteletéhez kapcsolódó látványelemeket. 1. Nyomatékosan kijelenti, hogy a szent király különös figyelmet szentelt Bihar-Váradnak, ahol „letelepedett”. 2. Megalapította a Szűz Máriának szentelt templomot. 3. Ebben található László sírja. 4. A sír köré királyok és császárok temetkeztek. 5. A szent koporsójából csodatévő erejű olaj csordogál. 6. László ereklyéi aranyba foglalva közszemlére vannak kitéve a templomban. 7. A szent sírja körül folyamatos a zsolozsmázás. 8. Szent László magas „kőszálon” (vagy kőfalon) elhelyezett szobrát mindenki láthatja.

Érdemes mind a nyolc említést külön-külön megvizsgálni.

1.

Tu resedisti Bihar-Varadini,
urbis futurus dulcis patronus... (6)

Letelepedél Bihar-Váradon,
ah városnak lól édes oltalma... (6a)⁵⁸

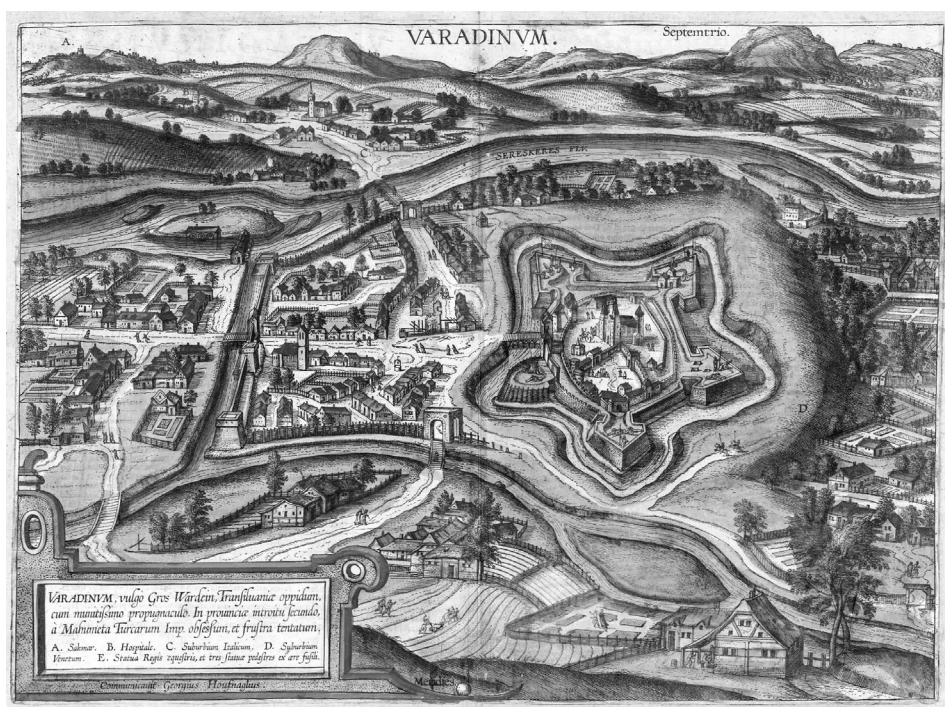
László dicsőséges tettei közül kimagaslik „letelepedése” „Bihar-Váradon”. Utalás ez arra a nyilvánvalóan kitüntetett figyelemre, amit László az ország tiszai részeinek, az országrész védelmének, ezeken belül Váradnak szentelt, védte, oltalmazta (és a vers jelenében is védi és oltalmazza) a várost, ő Várad patrónusa. A ’resedisti’/’letelepedtél’ kifejezés a krónikakompozíció 139. fejezetét visszhangozza: „Ezután Bihar vármegyében, a Körös folyó mellett vadászat közben talált egy helyet, ahol angyali intelemre elhatározta, hogy monostort épít Szűz Mária tiszteletére: ezt a helyet Váradnak nevezte”.⁵⁹ Felvethető, hogy a vers már itt anticipálja a király azon akaratát, hogy holta után testét Váradon temessék el, ami a hagyomány szerint a legendából jól ismert szekér-csoda révén valósult meg. Tudnivaló, hogy a királyt Székesfehérváron akarták eltemetni, de – a Karthauzi Névtelen megfogalmazásában – „minden emberi segődelem nélkül Várad felé megyen az szent mind szekeresből”.⁶⁰

⁵⁷ KANTOROWICZ, Ernst H., *The King's Two Bodies, A Study in Mediaeval Political Theology*, with a new introduction by Conrad Leyser, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2018, 419–437.

⁵⁸ A *Peer-kódex* és a *Gyöngyösi kódex* szövegének párhuzamos, betűhű, valamint modern helyesírás szerinti, szövegű kiadását lásd: GERÉZDI 1962, i. m. 150–155, 162–164. Vekerdi József, valamint a Horváth Iván–Bognár Péter szerzőpáros más, ettől több helyen eltérő olvasatokat adnak: VEKERDI 1979, i. m. 11–14; BOGNÁR, HORVÁTH 2020–2021, i. m. Itt most a magyar szöveg tekintetében Vekerdi átírását, a latinban a Horváth–Bognár-szerzőpár javaslatát követjük.

⁵⁹ SRH I. 416.

⁶⁰ *Árpád-kori legendák*, 1983, i. m. 99–100; KARTHAUZI NÉVTELEN 1985, 358–359.



3. ábra. Georg Hofnagel, Várad látképe 1617-ből. Fametszet

2.

tu exstruxisti templum Mariae (6)

templomot rakatál Szíz Máriának (6a)

A váradi Szűz Mária-templom fent említett „rakatásáról” van itt szó, a jelene-
tet a *Képes krónika* egyik miniatúrája is ábrázolja, noha magában a *Krónikában*
„rakatásról” nem esik szó.⁶¹ Valójában a váradi káptalan és püspökség és az ahhoz
tartozó székesegyház megalapítása volt ez. László eredetileg egy ’monasterium’-ot,
a világi papságtól elkülönült életet élő, 24 tagú kanonoki ’communitas’-t alapított,
élükön egy préposttal, majd később ezt a testületet püspökséggé tette.⁶² A templom

⁶¹ *Képes Krónika – Chronicon Pictum*, I, Hasonmás kiadás, II, DERCSÉNYI Dezső, *A Képes Krónika és kora*; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *A Képes Krónika miniatúrái*; a krónika latin szövege, kiad. Mezey László, a krónika magyar szövege, kiad. Geréb László, Bp., Magyar Helikon, 1964, I, 99 (f 50^a); II, 59.

⁶² BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig, Első kötet, A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig*, Nagyvárad, Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye, 1883, 29–30; Uő, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig, Harmadik kötet, Egyházak a püspökség alapításától 1566. évig*, Nagyvárad, Nagyváradi Római Katolikus Egyház-

építésének kezdetei homályba vésznek. Ez tehát az a szent hely, ahol a versben megszólaló beszélő „találkozott” Lászlóval, és üdvözölte őt. Természetesen nem az az épület, amely valamilyen kezdetleges formában már a szent halálakor ott állt – tehát ilyen formában valóban ő „rakatott”.⁶³ Nem is a később felépült, az Árpád-házi királyok alatt sokszor átépített román stílusú székesegyház,⁶⁴ amely a tatárjárás alatt szörnyű károkat szenvedett – erről Rogerius mester *Siralmas éneke* számol be.⁶⁵ A találkozás helye a román templom jelentős kibővítésével és teljes átalakításával a 13–14. században létrejött fenséges gótikus katedrális, az ország egyik legfontosabb kultusközpontja volt.⁶⁶

3.

quo nunc quiescis omni cum honore (6)

kiben most nyugoszol minden tisztességgel (6a)

Ebben a templomban állt Szent László évszázados fejlődés során kialakított díszes síremléke.⁶⁷ A *László-ének* narrátora pontosan olyan „márványoszloptól ragyogó... síremlék”-nek („cuius splendida marmorum columnis... sepulchra”) látta a főoltárral szemközt elhelyezkedő sírt, ahogyan azt Janus Pannonius is leírta *Abiens valere jubet sanctos reges Waradini* (*Búcsú Váradtól*) című költeményében.⁶⁸ Ebben nyugodott László „menden tisztességgel” a vers elhangzásakor. Külső megjelenésére nézve a sírről sajnos ma sem tudunk többet, mint amit Janus elárul róla. Valószínűleg márványból készült, körüljárható tumba volt, oszlopokkal ékes, pompás alkotás.⁶⁹ Az azonban eldönthetetlen, hogy a Janus által említett oszlopok a szarkofág oldalát vagy a Balogh Jolán művészettörténésztől feltételezett baldachint,⁷⁰ esetleg a síremlékkel összefüggésben is elképzelhető oltárt⁷¹ díszítették.

megye, 1884, 18; TAKÁCS Imre, *Várad Árpád-kori székesegyháza, Történeti források és kőfaragványok a 12–13. századból = Várad kőtüredékek, Szobortüredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradi Múzeum gyűjteményéből*, szerk. Kerny Terézia, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1989, 21.

⁶³ TAKÁCS, 1989, i. m. 22.

⁶⁴ *Uo.*, 26.

⁶⁵ *A tatárjárás emlékezete*, szerk. Katona Tamás, bev. Györffy György, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca Historica), 137.

⁶⁶ TAKÁCS Imre, Batori András „második temploma”, *A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei = Várad kőtüredékek* 1989, i. m. 39–98.

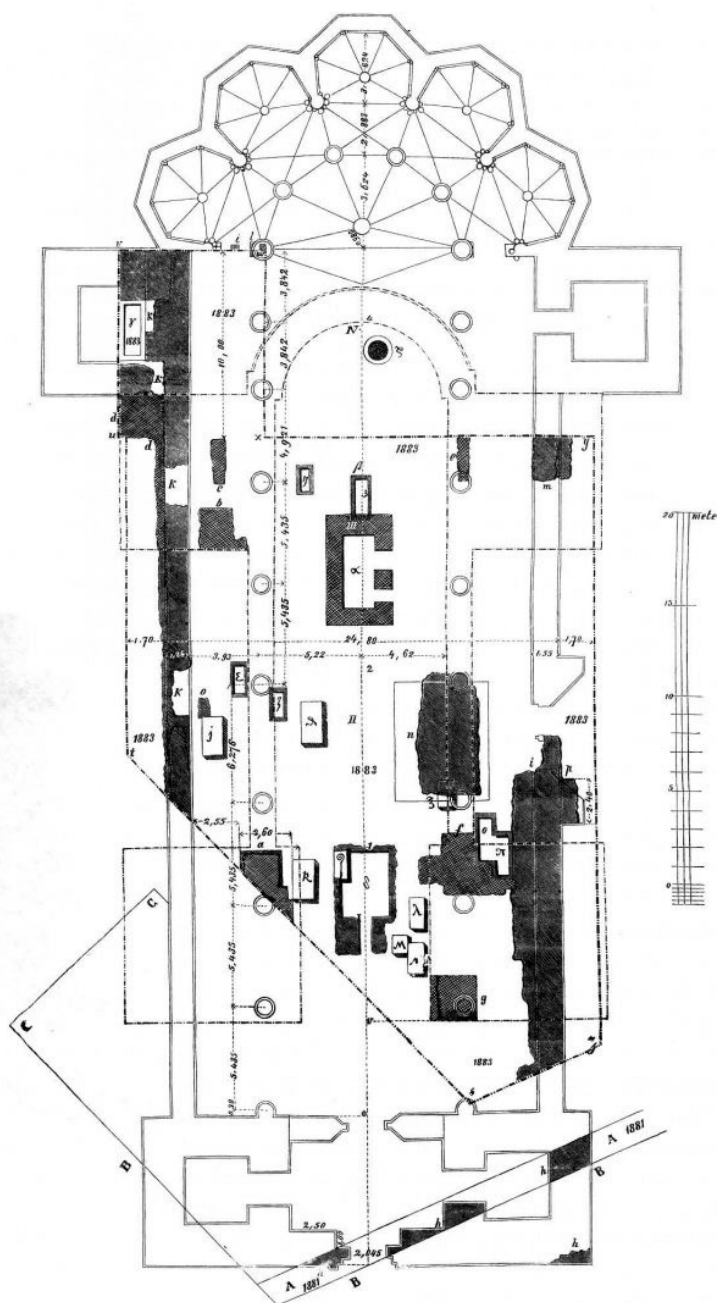
⁶⁷ KERNY Terézia, *Királyi temetkezések a várad székesegyházban = Várad kőtüredékek* 1989, i. m. 159–162.

⁶⁸ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, I, szerk. Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter, Janus műveihez a kommentárokat Török László írta, Bp., Balassi, 1998, 100–101.

⁶⁹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius és Várad = Kutak, Tanulmányok a XV–XVI. századi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33), 44.

⁷⁰ BALOGH Jolán, *Varadinum – Várad vára*, Bp., Akadémiai, 1982 (Művészettörténeti füzetek, 13/1–2), I, 17.

⁷¹ LÖVEI Pál, *Sírkövek, sírkőtüredékek = Várad kőtüredékek* 1989, i. m. 169.



4. ábra. Steinhausz László, A váradi székesegyház rekonstruált alaprajza.
Archív felmérés (mi.abtk.hu)

4.

Te circumcingunt imperatores,
praesules, reges, cleri, barones (7)

Környölfekesznek téged császárok,
püspökök, kerályok és jobbágy urak (7a)

László király váradi kultusza – egyúttal Várad egyházpolitikai tekintélye – az Anjou-királyok idején rendkívüli mértékben megnövekedett, László vált az Anjou-uralom legitimitásának szimbólumává.⁷² Itt temették el Károly Róbert második feleségét, Luxemburgi Beatrixot,⁷³ Anjou Mária királynőt⁷⁴ és Luxemburgi Zsigmond német-római császárt és magyar királyt⁷⁵ (az „imperatores/császárok” megfogalmazás így, többes számban költői túlzás). Ekkor lett Várad Székesfehérvárral vetekedő központi kultusz- és temetkezőhely, ahová az ország előkelői, vagyis a „barones”, azaz a magyar „jobbágyurak” is előszeretettel temetkeztek. „Várad »hivatalos« funkcióval nem rendelkezett az ország és királyai életében... vonzása, kultikus kisugárzása ennek ellenére, úgy tűnik, nagyobb volt, mint Fehérvárnak” – figyelmeztet Csukovits Enikő.⁷⁶ A váradi katedrális helyén végzett ásatások során előkerült kőtöredékek igazolják, hogy a templomban püspökök, a káptalan tagjai és világiak is nagy számban temetkeztek.⁷⁷

A „te circumcingunt – környölfekesznek” kifejezés a ’depositio ad sanctos’ ősi keresztény temetkezési gyakorlatára utal.⁷⁸ Ez a szokás végső soron abban a hitben gyökerezik, hogy a szent, a patrónus – akinek lelke Istennél van – sírjában fekve övéi körében továbbra is tevékeny, a szent jelenlétéből, ’praesentia’-jából fakad csodatévő képessége, hatékonysága, ’potentia’-ja⁷⁹ is. A szent jótékony ereje kisugárzik azokra, akik a közelében nyugszanak, ők is részesülnek ebből a kiáradó energiából. A zarándokok sokszor kimondottan azzal a céllal „indultak útnak, hogy ’ad sanctos’ haljanak meg, és a szent helyen temessék el őket”.⁸⁰ A királyszentek kultusza azonban jelentősen különbözött a mártírok tiszteletétől. Az uralkodók szentsége nehezen volt „összeegyeztethető a keresztény szenttel kapcsolatos el-

⁷² BERTÉNYI Iván, *Szent László kultuszának Anjou-kori történetéhez* = *Századok*, 130(1996), 985–989.

⁷³ KERNY 1989, i. m. 163.

⁷⁴ *Uo.*, 164.

⁷⁵ *Uo.*, 165–166.

⁷⁶ CSUKOVITS 2003, i. m. 66.

⁷⁷ LŐVEI 1989, i. m. 169; FEDELES Tamás, „*Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai*”, *Várad kegyhelye a késő középkorban* = „*Köztes Európa*” vonzásában, *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*, szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely, Pécs, Kronosz, 2012, 178–179.

⁷⁸ BROWN 1993, i. m. 50.

⁷⁹ *Uo.*, 135–158.

⁸⁰ SIGAL, Pierre A., *Isten vándorai, Középkori zarándoklatok és zarándokok*, ford. Gyáros Erzsébet, lektorálta Ferch Magda, Vidrányi Katalin, Bp., Gondolat, 1989, 6; GEARY, Patrick J., *Living with the Dead in the Middle Age*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1994, 164–168.



5–6. ábra. Balra: A középkori váradi székesegyház újabban feltárt falrészletei három falazott sírgödörrel. 2017-es felvétel. Jobbra: A középkori székesegyház északnyugati tornyához épült egyik gótikus kápolna maradványai, Budai Konrád és feleségének téglából falazott sírja fölött *in situ* helyzetben előkerült, az 1360-as, 1370-es évekből származó sírlapjával (a feltárást a Körösvidéki Múzeum – Muzeu Țării Crișurilor – munkatársai, Posztner Kitti és Mihálka Nándor vezették). 2017-es felvétel (A képeket Lövei Pál bocsátotta rendelkezésemre.)

várásokkal”, írja Klaniczay Gábor.⁸¹ „Hogy miért szent, arra még az olvasott ember sem tud válaszolni” – jegyezte meg Szent Lászlóval kapcsolatban Györffy György⁸² – tudjuk, hogy hasonló tanácstalanságnak már Laskai Osvát, 15. századi hitszónok is hangot adott.⁸³ Szent Györgyhöz hasonló katonaszent volta segíthette elő Lászlót, hogy a „haza bajnoka” lehessen, és egyházas kultusza „nemzeti”, politikai tartalommal telítődjék. A népszerű katonaszentek tisztelete védelmet ígért, és az összetartozás tudatát erősítette mindazon keleti és nyugati keresztény népek közt, amelyeket az iszlám terjeszkedése fenyegetett.⁸⁴ Erről a folyamatról László kapcsán Gerézdi Rabán igen részletesen szólt.⁸⁵

⁸¹ KLANICZAY G. 2014, i. m. 9.

⁸² *László király emlékezete*, szerk. Kurcz Ágnes, bev. Györffy György, Bp., Magyar Helikon, 1977 (Bibliotheca Historica), 7.

⁸³ KERTÉSZ 2006, i. m.; THOROCZKAY GÁBOR, *László király szentté avatása = Szent László kora és kultusza* 2019, i. m. 61, 63.

⁸⁴ ÁCS, Pál, *The Changing Image of Ottoman Turks in East-Central European Renaissance Literature = The Ottoman Orient in Renaissance Culture, Papers from the International Conference at the National Museum in Krakow, June 26–27, 2015*, ed. by Robert Born and Michał Dziewulski in collaboration with Kamilla Twardowska, Kraków, The National Museum in Krakow, 2015, 162.

⁸⁵ GERÉZDI 1962, i. m. 166–176.

5.

oleo sudat sacrum sepulcrum (7)

olaj származik szent koporsóból (7a)



7. ábra. Váradi
zárandokjelvény
öntőformája (Kerny
2018, i. m. 224)

Bálint Sándor alighanem helyesen fejté meg ezt a homályosnak tűnő utalást: „ősi liturgikus hagyomány szerint a vértanúk, szentek sírjánál a hívek olajat égettek, majd az ereklyére öntötték”.⁸⁶ A lecsorduló olajnak szentelményi erőt tulajdonítottak. Bizánci (keleti) és nyugati keresztények közt is igen elterjedt szokás volt a szentek sírjából származó illatos olajat kis ampullákban terjeszteni.⁸⁷ A szentség illatát magukba záró üvegcsék az ereklye hatásosságát, erejét bizonyították. Ám nemcsak a „szentség illatáról” lehetett szó, hanem az olaj az ereklyével történt érintkezés nyomán maga is másodlagos, gyógyító hatású ereklyévé vált. Volt olyan hagyomány is, amely szerint a szarkofágból magától szivárgott valamiféle olaj – Szent Miklós kultuszában és Szent Erzsébetében is előfordul.⁸⁸ A váradi kultuszhoz tartozó olajat Janus is hasonló összefüggésben említi: „sudarunt liquidum sepulchra nectar”,⁸⁹ tehát a koporsóból nektár szivárgott. A Janus-filológia megállapítása szerint Szent István koporsójával kapcsolatban a Hartvik-legenda szintén beszél arról, hogy a szent koporsójában a csontok olajos balzsamban úsznak. Bizonyosnak tűnik, hogy a váradi papok kereskedtek a Szent László csontjaira csorgatott vagy azokkal más módon érintkező szent olajjal. A váradi zárandokok nemcsak zárandokjelvényt vihetek magukkal haza – egy váradi zárandokjelvény öntőformája a Szajnából került elő⁹⁰ –, hanem birtokba vehették a szent ereklyéivel érintkező jó illatú olajat is.⁹¹

⁸⁶ BÁLINT 1977, i. m. I, 487–488, 524; vö. FEDELES 2012, i. m. 177.

⁸⁷ WEBB, Diana, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, London, New York, I. B. Tauris Publishers, 2001, 25, 125; HARVEY, Susan Ashbrook, *Scenting Salvation, Ancient Christianity and the Olfactory Imagination*, Berkeley, University of California Press, 2006, 228; SUMPTION, Jonathan, *Pilgrimage, An Image of Medieval Religion*, London, Rowman & Littlefield, 2010, 82; vö. WARD, Benedicta, *Miracles and the Medieval Mind, Theory, Record, and Event, 1000–1215*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1987, FINUCANE, Ronald C., *Miracles and Pilgrims, Popular Beliefs in Medieval England*, New York, St. Martin's Press, 1995, 83–99.

⁸⁸ Erre Klaniczay Gábor figyelmeztetett, köszönet érte.

⁸⁹ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* 1998, i. m. 102–103.

⁹⁰ Takács Imre felfedezése nyomán közölte KERNY 2018, i. m. 224–225.

⁹¹ Adott esetben elképzelhető a kettő kombinációja is. A zárandoklatokról megtérők magukkal hozhattak olyan jelvényeket is, amelyek tartalmazták a csodatévő ereklyével érintkező olaj egy-két cseppjét, ily módon ezek maguk is apró ereklyetartókká váltak. SIGAL 1989, i. m. 89.

Szkhárosi Horvát András, a korai reformáció nagy hatású költője 1549-ben írt *Panasza Krisztusnak* című polemikus versében nem győzi ostromozni a váradi Szent László-kultuszt, kitérve arra is, hogy a hízott váradi papok eléggé el nem ítéltető módon ezzel a szentnek mondott olajjal kereskednek: „Olaj az teste, mind azt mondjátok, / Evvel a nép közt ti komplárokodtok”. Meg is indokolja Szkhárosi Horvát az ereklyekultusszal szembeni kritikáját: „Az Krisztus teste olajjá nem vált, / Idvösségönkre, ki nekünk használt, / De az keresztfán ugyan megszáradt, / Ezvel fizette mi bűnünk árát.”⁹²

6.
ossa teguntur auro fulgenti (7)
tetemed foglalták az szép sáraranyból (7a)

Nem más ez, mint Szent László hermája, azaz vert ezüsből készült, aranyozott fejekletartója – koronáját leszámítva, mert az 1600-ból való –, abban a formájában, ahogyan Győrben ma is megsejmlélhetjük.⁹³ Ez nem az az eredeti herma, amely nem sokkal László 1192-es szentté avatása, az ünnepélyes felemeltetés (‘elevatio’)⁹⁴ után készült. 1405-ben a templom szentélyében tűzvész pusztított, és az első ereklyetartó megsejmmisült – ám maga az ereklye „csoda folytán” épen maradt. A ma is meglévő herma, vagyis a második ereklyetartó Zsigmond császár és király uralkodása idején készült.

Ám a műtárgy egyik nagyon fontos része, a koponyaereklye kapszulája jóval régebbi: ez a 14. századból való. A tárgyat tanulmányozó Evelin Wetter megállapítása szerint a kapszulát díszítő egyik evangélista (Máté) alakja „régebbi, 11. és 12. századi emlékeket idéz, talán a szent korának reminiscenciáit láthatjuk eb-



8. ábra. Szent László hermája.
Győr, Egyházmegyei Kincstár
(Wikimedia)

⁹² RPHA 0948. sz.; BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe*, Detrekő, Bornemisza, 1582, f 193v. – Faksimile kiadás, szerk. Varjas Béla, kísérő tanulmány Kovács Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1964 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 6); vö. BALÁZS Mihály, *A korai reformáció irodalmi eszköztára Magyarországon = Magyar irodalomtörténet 2020–2021*, i. m. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0502BALAAKOR>; Az ereklyekultusz Európa-szerte terjedő protestáns bírálathoz lásd még: WALLER, Gary, *An Erasmian Pilgrimage to Walsingham = Peregrinations, Journal of Medieval Art and Architecture*, 2(2007), 2, 1–16

⁹³ KERNY Terézia, WETTER, Evelin, *Szent László király ereklyetartó mellszobra = Sigismundus, Rex et Imperator, Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1337*, Kiállítási katalógus, Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. március 18. – június 18., szerk. Takács Imre, Bp., Luxembourg, Philipp von Zabern, 2006, 4.91.

⁹⁴ FEDELES 2012, i. m. 167; SOLYMOSSI 2017, i. m. 50; THOROCZKAY 2019, i. m.

ben”.⁹⁵ A hermát általában a templom Szent László-kápolnájában tartották elzárva,⁹⁶ és a szent többi ereklyéjével együtt csak ünnepélyes alkalmakkor tették ki közszemlére, valószínűleg a Szent Lászlónak szentelt oltárra helyezve azt. Jelesebb ünnepeken, processziókon körbehordozták.⁹⁷ Az ’elevatio’ során a szent két karerekljét is leválasztották, ezek közül legalább az egyik az ének keletkezésekor még szintén Váradon volt látható. A két karerekljét együtt említik 1443-ban Váradon, amikor egy pusztító földrengés „ledöntötte a székesegyház keleti tornyait, elpusztította a sekrestyét és benne a kincstárt – az erekljetartókat kivéve”.⁹⁸ A váradi székesegyház 1557-ben készült inventáriumára már csak egy László-karerekljét említ a Szent László-kápolna kincsei között, ott volt még azonban a szent gyűrűje és attribútumként szolgáló nevezetes kétélű bárdja (’bipennis’) is.⁹⁹ Együtt tartották őket a hermával és Székshárosi Horvát fent idézett versében az erekljekultusz eme megnyilvánulását is kigúnyolja: „Szent László fejét ti imádjátok, / Szépen ezüstbe befoglaltátok.”¹⁰⁰ A *László-ének* beszédhelyzete tehát egy ilyen ünnepélyes alkalmat jelenít meg, leginkább június 27-ét, Szent László felemeltetésének ünnepét, amikor a szent testét bemutatták, és búcsú¹⁰¹ is volt, amit a pápa engedélyezett. Több hipotézist ismerünk arról, hogy hol állt és milyen volt Szent László oltára a váradi székesegyházban, ám erre vonatkozóan semmilyen kézzelfogható adatunk sincs.¹⁰²

7.

te venerantur cultu divino
sacer clerus et plebs devota (8)

téged dicsérnek szent zsolozsmával
papok, diákok és városnépek (8a)

Lászlónak a váradi templomban már 1192-es szentté avatása és ünnepélyes felemeltetése után olyan síremléket állítottak, amelyet a zsolozsmázó papok körüljárhattak.¹⁰³ A gótikus székesegyház építésekor nagy figyelmet szenteltek a szentélykörüljáró kialakításának, amelyből sugárkápolnák nyíltak. A szentély pillérei között, valamint a kápolnáknak sírok, síremlékek sorakoztak.¹⁰⁴ A zsolozsmázás

⁹⁵ KERNY, WETTER 2006, i. m. 382.

⁹⁶ MIKÓ Árpád, MOLNÁR Antal, *A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriumára (1557) = Művészettörténeti Értesítő*, 52(2003), 305, 316.

⁹⁷ FEDELES 2012, i. m. 177.

⁹⁸ BALOGH 1982, i. m. I, 29.

⁹⁹ MIKÓ, MOLNÁR 2003, i. m. 305, 307, 316–317.

¹⁰⁰ RPHA 0948. sz.; BORNEMISZA 1964, i. m. f 193^v.; vö. BALÁZS 2020–2021, i. m.

¹⁰¹ BALOGH 1982, i. m. I, 33; FEDELES 2012, i. m. 174.

¹⁰² KERNY 1989, i. m. 161.

¹⁰³ BALOGH 1982, i. m. I, 13.

¹⁰⁴ TAKÁCS 1989 (*Bátori András „második temploma”*), i. m. 44–46.

tehát itt, a szentélykörüljáróban¹⁰⁵ zajlott. A szent sírja körüli szent officium végzése a váradi káptalan feladata volt.¹⁰⁶ Mezey László kimutatta, hogy a Szent László-napi zsolozsmában (és a misében) elhangzó László-versekben Várad dicsérete olyan szembetűnő, hogy „a szövegek keletkezésének helyét joggal jelölhetjük meg a Körös-parti városban és székesegyházában. Ha ez így van, akkor az első László-irodalom szerzőit, vagy egyes darabjainak szerzőjét a László sírját egykor őrző katedrális klérusában kereshetjük.”¹⁰⁷ Mindazonáltal a sír körüli állandó zsolozsmázás csak Zsigmond császár és király 1407-es rendelete nyomán állandósult: „in medio Ecclesiae” (a templom közepén) 18 klerikus váltakozó hangon szüntelen Dávid zoltárait énekelje „alternatis vocibus... sine interruptione et intermissione aliquali”.¹⁰⁸ Ez volt tehát az a ’sacer clerus’ által végzett ’cultus divinus’, amelyről a Mátyás-kori *Szent László-ének* váradi templom közepén álló szerzője is megemlékezik. Ugyanerről beszél radikális elutasítással Szkhárosi Horvát András fentebb többször idézett verse, gúnyolódva a káptalan papjain, „Az kik kerengik szíp koporsóját”, kijelentve, hogy „Nem kell istennek ti szolozmátok”.¹⁰⁹ A *László-ének* tanúsága szerint a szent koporsója körül, a szentélykörüljáró folyosóján kerengő „diákok” és deáktalan „várusnép”-ek, a ’devota plebs’, vagyis a kegyes nép is bekapcsolódik ebbe a kultuszba a maga felelgetős, kétnyelvű éneklésével. Gerézdi Rabán joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyar vers itt sem adja vissza tökéletesen azt az ellentétet, ami a latin szöveg ’sacer’ és ’devota’ jelzői közt fennáll.¹¹⁰ Jó oka van annak, hogy a reformáció jeles énekszerzője egyáltalán nem említi az ájtatos nép aktív Szent László-tiszteletét, mert miközben a „kövér nyakú papok” leküzdendő ellenségnek számítottak, a kegyes „várusnépek” jóindulatára nagyon is számított a reformáció programjának végrehajtásakor. Sikerral tette ezt, mert ez az immár protestánsná lett „várusnép” volt az, amely – prédikátorainak felbujtására – 1565. június 22-én Szent László sírjának feltörésével végleg megszüntette a váradi kultuszt.¹¹¹ A szentkultusz tehát lehatnyatlott, ám a lovagkirály híres lovas szobrának, amely a székesegyház előtti téren állt, továbbra is különleges védőerőt tulajdonítottak.¹¹² Erről Evlia Cselebi török utazó is megemlékezik, amikor elbeszéli Várad 1660-as török megszállását és a szobor elpusztítását.¹¹³ A *László-énekek*ben is feltűnik egy László-szobor, kérdés azonban, hogy ugyanerről a csodatévő lovas szoborról van-e szó?

¹⁰⁵ GUZSIK Tamás, *Zarándoklatok, zarándokhelyek = Architectura Hungariae*, 2(2000), 3. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/epitesz7.html#1

¹⁰⁶ GERÉZDI 1962, i. m. 184.

¹⁰⁷ MEZEY 1980, i. m. 45.

¹⁰⁸ BUNYITAY 1883, i. m. I, 227; BALOGH 1982, i. m. I, 26–27; II, 43.

¹⁰⁹ RPHA 0948. sz.; BORNEMISZA 1964, i. m. f 193^v.; vö. BALÁZS 2020–2021, i. m.

¹¹⁰ GERÉZDI 1962, i. m. 184.

¹¹¹ BALOGH 1982, i. m. II, 72–73; KERNY 2018, i. m. 253–254.

¹¹² TUZSON-BERCZELI Tamás, *Szent László alakja a kora újkori irodalomban = Magyar Sion*, 16(2022), 1, 85–107.

¹¹³ EVLIA CSELEBI *török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664*, ford. Karácson Imre, előszó, jegyzetek Fodor Pál, Bp., Gondolat, 1985, 61–62.

8.

Tu gloriaris regio throno,
tua imago sita alto in muro,
splendet ut sol, fulget ut aurum,
haud sat est visu te contemplari. (9)

Te dicsekedel kerályi székedben,
képed feltötték az magas kőszálra;
fénylik, mint nap, salyog, mint arany,
nem elégeszik senki tereád nézni. (9a)

Erről a Szent László-„képről”, ’imagó’-ról, vagyis szoborról Bunyitay Vince váradi kanonok, tudós egyháztörténész nevezetes Várad-monográfiájában kijelentette, hogy nem lehet más, mint a lovagkirály híres aranyozott bronz lovas szobra, Márton és György kolozsvári testvérek 1389-ben, Cudar (III.) János püspök idején felavatott alkotása.¹¹⁴ „a vár főkapujától jobbra, a székesegyház s a püspöki palota közt, amannak főajtaja előtt... Itt állott magas márvány talapzaton az alapító király szobra lovon ülve s jobbában csata-bárdját emelve. Ló és lovas érczből valának, tetőtől talpig megaranyozva.”¹¹⁵ Bunyitay versértelmezését fenntartás nélkül átvette Balogh Jolán is, Várad váráról szóló nagymonográfiájában.¹¹⁶ Bunyitayt követte Horváth Cirill a *László-ének* kritikai kiadásának jegyzeteiben,¹¹⁷ ezután az értelmezés irodalomtörténeti közhely lett, Bálint Sándor is ekként értelmezi a szóban forgó versrészletet.¹¹⁸ Vargyas Lajos a „kőszál” szót természetszerűen a lovasszobor kőtalapzataként értelmezi,¹¹⁹ érvet merítve ebből a magyar verzió elsőbbségének bizonyításához, jelezve, hogy a szobor nem állt magas falon, ily módon szerinte félrevezető az ’alto in muro’ megszövegezés, hiszen a „murus”-nak szerinte nincs olyan jelentése, hogy ’alap’ vagy ’emelvény’. Gerézdi Rabán a Forcellini-szótárból és a *Thesaurus*ból fényesen bizonyítja, hogy a „murus” igenis bír ilyen jelentéssel. Sőt régi magyar nyelvű párhuzamot is idéz arra, hogy a ’kőfalra’ feltett „kép” talapzatra helyezett szobrot jelentett. Abban egy pillanatig sem kételkedik ő sem, hogy a vers a lovas szobrot idézi meg.¹²⁰ Vekerdi József szerint is tény, hogy László lovas szobráról van szó.¹²¹ Az összes elemzőt befolyásolhatta az, hogy Janus Pannonius többször idézett költeményében – a *László-ének*től teljesen eltérő vershelyzetben – valóban beszél a „lovas királyról”.¹²² Marosi

¹¹⁴ KERNY 2018, i. m. 123–126.

¹¹⁵ BUNYITAY 1883, i. m. I, 209–210.

¹¹⁶ BALOGH 1982, i. m. I, 24, 35.

¹¹⁷ *Középkori magyar verseink* 1921, i. m. 232.

¹¹⁸ BÁLINT 1977, i. m. I, 488–489, 524.

¹¹⁹ VARGYAS 1950, i. m. 54.

¹²⁰ GERÉZDI 1962, i. m. 187.

¹²¹ VEKERDI 1979, i. m. 15.

¹²² *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* 1998, i. m. 102–103.

Ernő volt az egyetlen, aki igyekezett tovább gondolkodni a „magas kőszálon” álló királyképmásról. Neki erről eszébe jutott az *Orosz Évkönyvekben* olvasható, Pahomije szerb szerzetes által írt, sok érdekes vonatkozást tartalmazó László-legenda¹²³ oszlopon álló, napokon keresztül böjtölő oszlopszent-Lászlója. De a *László-énekben* említett „kép” Marosi szerint is a lovas szobor, miként a szerb-orosz László-legenda is a lovas szobrot emlegeti.¹²⁴

Tekintsünk most el attól, hogy a székesegyház előtti téren egy másik Lászlót ábrázoló, oszlopszerű talapzatra helyezett szobormű is állt: a Futaki Demeter váradi püspök által 1374-ben megrendelt három álló helyzetű királysobor egyike, szintén a kolozsvári testvérek alkotása (a másik kettő Szent Istvánt és Szent Imrét ábrázolta).¹²⁵ Érdeemes inkább arra figyelni, ami a szövegben áll: „Tu gloriaris regio throno – Te dicsekedel kerályi székedben”. Aligha lehet kérdéses, hogy erre a sem lovas, sem álló szoborként nem értelmezhető alkotásra vonatkozik az, hogy „tua imago sita alto in muro – képed feltötték az magas kőszálra”. Nagyon valószínű, hogy egy olyan szoborról van tehát szó, amely nem a templomon kívül, hanem azon belül elhelyezett, a szent királyt a későbbi ábrázolásokról jól ismert Maiestas-típusnak megfelelően, trónusán ülve, királyi székben ábrázolta, jobb kezében elmaradhatatlan attribútumával, a kétélű bárdal.¹²⁶ A művészettörténészek eddig is feltételezték, hogy a váradi székesegyházban, a templom Szent László-oltárán vagy azzal összefüggésben létezhetett egy kultuszkép vagy kultuszszobor, amely minden bizonnyal nagyon hasonlított a váradi templomot gótikus stílusban újjáépítő Bátori András pontifikális pecsétjén megjelenő 14. század eleji ábrázolással.¹²⁷

A pecséten László gótikus építészeti elemekkel tagolt trónon ül, gloriolás fején liliomos korona, egyik kezében bárdot, másikban országhalmát tart. Ezt a pecsétet a művészettörténet már korábban is az Anjou-kori udvari művészet elpusztult alkotásaival hozta kapcsolatba.¹²⁸ A versben meg-



9. ábra. Szent László trónuson ülő alakja Bátori András pontifikális pecsétjén a 14. század elejéről (mi.abtk.hu)

¹²³ PERÉNYI József, *A Szent László-legenda Oroszországban = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio historica*, 1(1957), 172–185; LUKÁCS 1980, i. m. 166.

¹²⁴ MAROSI 1995, i. m. 200.

¹²⁵ A szobrokról 1598-ban készült lavírozott tollrajzot lásd: KERNY 2018, i. m. 33, 535.

¹²⁶ *Uo.*, 220.

¹²⁷ MAROSI Ernő, *A magyar Anjouk és Zsigmond király felségpecsétjei = Ars Hungarica*, 41(2015), 143–145. Marosi Ernő ötlete nyomán lásd: KERNY 2018, i. m. 218.

¹²⁸ TAKÁCS 1989 (*Bátori András „második temploma”*), i. m. 40.

jelenő képmás leginkább egy aranyló színekben pompázó, festett, gótikus szobor benyomását kelti. Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a Szajnából előkerült, fentebb már említett váradi zárándokjelvény öntőformáján is a trónusán ülő Szent László jelenik meg, itt jobbójában jogart, baljában pedig bárdot tart.¹²⁹ Hogy mit kell érteni azon, hogy az 'imago' egy magas kőszálon vagy – Gerézdi nyomán esetleg megkockáztatva egy plauzibilis 'coniecturá'-t – kőfalon volt látható, nem tudhatjuk, a templombelső ismeretének teljes hiányában nem is találgathatjuk. Az bizonyosnak látszik, hogy a nagy becsben tartott Maiestas-típusú ábrázolást úgy helyezték el a templomon belül, hogy a szent sírjának látogatói, a zárándokok mindenünnen jól láthassák. Az is kézenfekvőnek tűnik, hogy a sír, a Maiestas-típusú szobor és a Szűz Máriának szentelt főoltár egymással kommunikáló helyzetben voltak. Erre utal a vers is, amikor a főoltáron virtuálisan jelenlévő Máriát is bevonja diskurzusba, jelezve, hogy az ország koronáját a Boldogságos Szűznek (immár másodszor) felajánló király a Szűzanya különleges védelmét élvezi, és ily módon Máriát, Lászlót, a koronát és az országot eltéphetetlen kapcsok fűzik egymáshoz. A kutatás részletesen kimutatta, hogy a Patrona Hungariae-kultusszal összekapcsolódó Szent László-tisztelet és László második koronafelajánlásának gondolata egységes nemzeti ideológiaként Hunyadi Mátyás király uralkodásától fogva vált igazán meghatározóvá.¹³⁰

Te elegit virgo Maria,
et praedotavit gratiarum donis,
ut custodires et gubernares
legatum sibi Hunnicum regnum. (13)

Mert választá az Szíz Mária,
megdicsőíte sok jó ajándékkal,
hogy te őriznéd és oltalmaznád,
néki ajánlád jó Magyarországot. (13a)

A 10–18. versszakokban a beszélő ehhez a megdicsőült, Maiestas-formában megjelenő alakhoz intézi szavait, a panegirisz hangján szólva. Testi alkatának hősiess tökéletességéből – a 'physiognomia leonis'¹³¹ legendabeli hagyományát követve – „vad oroszlán”-hoz hasonló, erős testalkatából vezeti le bátor természetét. Az antik és bibliai hagyományokat követő László-fiziognómia a *László-ének* keletkezésekor szorosan összeforrt Mátyás király reprezentációjával.¹³² Tudvalevő,

¹²⁹ KERNY 2018, i. m. 225.

¹³⁰ KERNY 2010, i. m. 525.

¹³¹ MEZEY 1980, i. m. 27; BÉKÉS, Enikő, *The Physiognomy of a Renaissance Ruler: Portraits and Descriptions of Matthias Corvinus, King of Hungary*, Saarbrücken, VDM Verlag, 2009, 23; KLANICZAY G. 2000, i. m. 24.

¹³² Miként fentebb már láthattuk, a 15–18. versszakok csak a *Gyöngyösi kódex*ben maradtak fenn, tehát ez a szövegváltozat erőteljesebben köthető Hunyadi Mátyás politikai reprezentációjához, mint a *Peer-kódex* rövidebb variánsa. BARTÓK, BOGNÁR 2017, i. m.

hogy a „bátor” mint állandó jelző a latin szövegben is magyarul szerepel. „Bator Ladislaus” Attila királyhoz hasonló (‘metus orbis’ 16) alakjában védelmezi a „hunok”, azaz magyarok földjét a besenyőktől, később a tatároktól, majd a vers jelenében a „basáktól”, a trójaiaknak nevezett törököktől, valamint a huszitáktól, tehát az eretnekektől.¹³³ Ezzel megtestesíti a Mátyás korában is ideálisnak tartott uralkodó, egyszersmind keresztes vitéz eszményét, aki egyszerre küzd a mohamedánok és az eretnekek ellen.¹³⁴ A László-kultuszba mélyen beleivódó keresztes gondolat¹³⁵ egyszersmind összefügg a zárándoklat (‘peregrinatio’) eredeti eszményével.¹³⁶ Szentség és hősiesség így képez szoros egységet a váradi kultuszban, a váradi zárándoklat szellemében és az ebből eredeztethető *László-énekben*. A beszélő csak a legutolsó strófában szólítja meg önmagát és a vele éneklőket, hogy folytassák a dicséretet, ami meg is történik, hiszen, mint láttuk, az éneklés az utolsó sorban ténylegesen újakezdődik.

A hagyomány és a kutatás már régóta Váradhoz köti a vers keletkezését. Amikor Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című énekgyűjteményében (1582) nótajelzésként hivatkozik a *László-énekre*, így fogalmaz: „A bihar-váradi Szent király nótája”.¹³⁷ Láthattuk, hogy a kutatók (Bunyitay Vince, Gerézdi Rabán és Balogh Jolán) is felfigyeltek már a műben megjelenő váradi tematikára. Senki sem kereste azonban a választ arra, hogy pontosan mi volt a *László-ének* funkciója Váradon. Azt világosan látta mindenki, hogy a mű nem lehetett a klérus által gyakorolt hivatalos egyházi kultusz része. Gerézdi Rabán és Vekerdí László a mű világi természetét, magyarba átváltó vulgáris karakterét emelték ki, Horváth Iván a vers „paraliturgikus” gyökereire figyelmeztetett, Bartók Zsófia Ágnes és Bognár Péter különválasztották a vers két változatának funkcióit, és csak az egyiket tekintették paraliturgikusnak, a másikat a politikai propaganda kategóriájába sorolták. László Sándor pedig a körmenetek világában jelölte ki a szöveg korabeli használatát. Talán nem tévedünk, amikor mindezeket a helyes meglátásokat úgy konkretizáljuk, hogy a *László-ének* keletkezését és egykor általánosan ismert eredeti funkcióját a váradi zárándoklatok világában igyekszünk megtalálni. Ha a verset zárándokénekként értelmezzük, helyükre kerülnek nemcsak a fent részletesen elősorolt váradi utalások, hanem mindazok a megállapítások is, amelyek a mű világias (de mégsem teljesen világi) jellegére, politikai célkitűzéseire, paraliturgi-

¹³³ GERÉZDI 1962, i. m. 170–171; HORVÁTH 2009, i. m. 145.

¹³⁴ KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz* = *Uő, Hagyományok ébresztése*, i. m. 166–190.

¹³⁵ VESZPRÉMY László, *László király a keresztes hadak élén* = *Szent László kora és kultusza* 2019, i. m. 24–34.

¹³⁶ SIGAL 1989, i. m. 11; WEBB, Diana, *Medieval European Pilgrimage, c.700–c.1500*, Hampshire, New York, Palgrave, 2002, 38; WOODING, Jonathan M., *Pilgrimage and Cathedrals in Early Medieval Britain* = *Pilgrimage and England's Cathedrals, Past, Present, and Future*, ed. by Dee Dyas, John Jenkins, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2020, 45.

¹³⁷ BORNEMISZA 1964, i. m. f iijj’.

kus funkciójára, kétnyelvűségére vonatkoznak. Ily módon feloldhatóvá válik az az ellentmondás is, hogy egy nyilvánvalóan országszerte ismert ének ilyen erősen kötődik egy helyi kultuszhoz. A váradi zárandoklatokba az egész ország bekapcsolódott. Nem csupán a váradi „várusnépek” képviselték ott a ’devota plebs’-et, hanem ebbe bele kell érteni az odalátogató egész keresztény emberiséget.

Bálint Sándor igen találóan „magyar Compostelának” nevezte Váradot.¹³⁸ Tudjuk, hogy a váradi székesegyházat az Anjou-korban zárandoktemplommá alakították.¹³⁹ A nevezetes királyi zárandoklatok, kegyes adományok, a királyi temetkezések, a lassan nekropolisszá váló tekintélyes belső tér jelzik a hely megnövekedett jelentőségét; és ami szintén nagyon fontos, az állami, világi és egyházi kultuszok egymásba fonódását Váradon. Kerny Terézia rámutatott, hogy a templomnak ekkortól fogva „egyre nagyobb és nagyobb tömegeket kellett befogadnia. Megoldandó feladat volt immár Szent László sírjának védelme, a folyamatosan körülötte tolongó búcsújárók akadálytalan áramlásának biztosítása”.¹⁴⁰ A Zsigmond császár és király kérésére kiadott 1434-es László-napi búcsúengedélyében IV. Jenő pápa is hangsúlyozta, hogy „ezt a székesegyházat a zárandokok nagy tömege keresi fel”.¹⁴¹ Még tovább növekedett a zárandokok száma Hunyadi János kormányzósága és Mátyás király uralma idején, amikor – a török veszély fokozódása miatt – a pápa engedélyezte a magyaroknak, hogy ugyanazt a jubileumi búcsút, amit rendszeren a három római főtemplom meglátogatásával lehetett elnyerni, itthon is megkaphassák a Szent László és Szent István sírjához tett zárandoklattal.¹⁴² A *László-ének* éppen ekkor, Mátyás idején – Balogh Jolán szerint a nagy műpártoló püspök, Filipecz János (1476–1490) korában¹⁴³ – keletkezhetett, és több vonatkozásban is tartalmazza a Hunyadi-kor reprezentatív dinasztikus, nemzeti és spirituális üzeneteit. A megújult László-kultuszban kifejezést nyernek Mátyás legitimációs problémái¹⁴⁴ (hasonló gondokkal küzdött maga László¹⁴⁵ és az Anjouk is), a Mátyás által favorizált hun–magyar azonosságtudat, Mátyás ’Attila secundus’-ként való megjelenítése,¹⁴⁶ a törökök és a cseh husziták elleni kettős kereszteshad teóriája és a Patrona Hungariae-eszme.

Úgy érdemes gondolnunk a *László-éneket* éneklőkre, mint búcsújárókra, akik ebben a váradi kultusztérben tolonganak, keringenek, bekapcsolódva a klérus által végzett hivatalos liturgikus ceremóniába, de oly módon, hogy teljesen nem válnak annak részévé. A nagy, központi zárandokhelyeken ma is tapasztalhatjuk a klérus

¹³⁸ BÁLINT 1977, i. m. I, 486. Vö. FEDELES 2012, i. m. 177, 182.

¹³⁹ TAKÁCS 1989 (*Bátori András „második temploma”*), i. m. 43; KERNY 2018, i. m. 216–218.

¹⁴⁰ *Uo.*, 216.

¹⁴¹ BALOGH 1982, i. m. I, 27.

¹⁴² CSUKOVITS 2003, i. m. 45.

¹⁴³ BALOGH 1982, i. m. 31.

¹⁴⁴ MIKÓ ÁRPÁD, *A reneszánsz művészet története Magyarországon*, Akadémiai doktori értekezés, Bp., 2011, 16, 32.

¹⁴⁵ THOROCZKAY 2019, i. m. 63.

¹⁴⁶ MIKÓ ÁRPÁD, *Divinus Hercules és Attila Secundus, Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai* = *Ars Hungarica*, 19(1991), 149–156.

és a kegyes nép gyakran hangzavarral járó, egymásba fonódó, egyszersmind egymástól elkülönülő éneklését. Így volt ez Európa-szerte a középkorban is.¹⁴⁷ Igaza van Gerézdi Rabánnak abban, hogy a jelenetet a *László-ének* latin szövege jobban és pontosabban kifejezi, mint a magyar.¹⁴⁸ A világi zárándokokat képzett „deákok” készítették fel, kísérték, velük voltak a pihenőhelyeken,¹⁴⁹ a zárándokházakban, ellátták őket spirituális munícióval. Ily módon a zárándokok már az utazást megelőzően elsajátíthatták a *László-ének* szövegét, majd hazatérve szóban és írásban terjeszthették annak szövegét, hozzájárulva a szent király országos kultuszához.¹⁵⁰ Közülük, a zárándokat kísérő deákok közül kerülhetett ki a *Salve benigne* szerzője is. Ebben a peregrinációs miliőben válhatott szükségessé a vers magyarra fordítása is. Kézenfekvő az a párhuzam, amelyet Gerézdi a budaszentlőrinci pálos kegyhely látogatói kapcsán a *Peer-kódex*ben, a *László-ének* egyik őrzőkódexében észlel. Remete Szent Pál Szentlőrincen őrzött ereklyéit gyakorta látogatták, úgy mond „püspökök és jobbágyok, papok, diákok és közönséges népek”.¹⁵¹

A vers értelmezését nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy a Váradra zárándokló, Szent László sírját megközelítő „kegyes nép” szemei előtt egy olyan látvány bontakozott ki, amely számunkra már láthatatlan, megfoghatatlan, sőt, lényegében elképzelhetetlen, mivel a templom a 16–17. században a protestánsok rombolásai, a folyamatos háborúk és törökdúlás következtében teljesen elpusztult. Mire a törököt kiűzték az országból, a székesegyház már nyomaiban sem létezett.¹⁵² A 16. század közepe előtti kegyes világiak azonban – például a *Peer-kódexet* egykor valószínűleg birtokló Simon úr¹⁵³ – pontosan ismerték ezt a látványt, mivel ez volt az ország legkedveltebb zárándokhelye. Annyira jól, hogy nem is kellett számukra részletesen leírni azt, hogy milyen kép tárulhat elébük, amikor belépnek a templomba, megközelítik a sírt, és megkerülve azt, a szentélykörüljáró folyosóján lassan haladnak előre a tömegben. Elég volt emlékeztetni őket a látvány legfontosabb elemeire. A zárándokok előtt feltáruló látvány szerepe a középkor végén egyre nagyobb jelentőséget kapott. Pierre André Sigal klasszikus munkájában megállapította, hogy a 15. században az ereklyék megérintésének vágya átalakult a látás vágyává, megsokasodtak a szentek és boldogok képmásai, az ájtatosság egyre inkább vizuális ájtatossággá vált, az ereklyéket is jobban akarták látni.¹⁵⁴ A *László-ének* is a zárándokhely látványát foglalja szavakba, a látvány elemeihez kötődnek

¹⁴⁷ WEBB 2001, i. m. 253; SUMPTION 2010, i. m. 210–211; OLDFIELD, Paul, *Sanctity and Pilgrimage in Medieval Southern Italy, 1000–1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 102.

¹⁴⁸ GERÉZDI 1962, i. m. 184.

¹⁴⁹ SIGAL 1989, i. m. 71–78.

¹⁵⁰ Sudár Balázs szóbeli közlése.

¹⁵¹ GERÉZDI 1962, i. m. 190. A „jobbágyokon” itt is, miként a *László-ének*ben, az ország előkelőit kell érteni. A szöveget lásd: *Peer-kódex* 2000, i. m. 57^v–58^r. Vö. *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1994, VII–23.

¹⁵² KERNY 2018, i. m. 254.

¹⁵³ *Peer-kódex* 2000, i. m. 16; LÁZS 2011, i. m. 441; róla legújabban: NÉMETH 2021, i. m. 118–126.

¹⁵⁴ SIGAL 1989, i. m. 85.

a vers legfőbb mozzanatai és mondandói, ezekre a látványelemekre épül a panegiriszbe foglalt narratíva, 'historia' is.

A szentélykörüljáróban végzett körmozgásban zengő éneklésbe bármikor újabb zarándokok kapcsolódhattak be, mások pedig elhagyhatták a teret. Az éneklők számára ebben a mozgásban alakult ki a tárgyasult fogalmaknak az az egymásból logikusan következő kontinuum, ami újfajta – a klerikusok által végzett officiumtól erősen különböző, világi zsoltosmává, deák–magyar 'historia rhythmicá'-vá tette ezt a verset. Az ének nem beszéli el a hős életét, csak emlékeztet annak legfontosabb momentumaira. A liturgikus László-énekek kapcsán találóan jegyezte meg Mezey László, hogy ezekben a történeti László-kép vagy László élettörténetének „tényleges ismerete... átfordult egy lelki értelemben veendő, az időtlenség már földi mértéket nem ismerő, az ilyen, még a legitimitás mértékén is, túlemelkedő, Istentől koronázott király misztikusan, vagy irodalmi eszközökkel élénk állított hatalmas portréjává”.¹⁵⁵ Ezt a lelki értelmű narratívát teszi konkrétabbá, világiak számára megfoghatóbbá a *László-ének*, először a maga törölmetszett, magyarosan vulgáris latin nyelvén, majd pedig még egyszerűbben fogalmazva, immár magyarul is.

A királysír körül feltorlódva, a szentélykörüljáróban haladva ('preambulando'),¹⁵⁶ énekelve és elmélkedve a zarándok tudatában összeállt egy lelki értelemben vett hőstörténet. Ez a folyamat a középkori peregrinus számára nemcsak a szent hős virtuális, hanem valós jelenlétében történt. Ott nyugodott előtte László a sírban a tumba fedele alatt „alva”, földi alakjában. Esetleg meg is érinthette kihelyezett ereklyéit, sőt magával is vihette a hős csontjaival érintkező szent olajat. Am ha föltekintett a magasba, a kőfalra vagy kőszálra feltett Maiestas-típusú szoborra, érzékelhette a hős dicsőséges, örökké élő, dicsfénytől övezett jelenlétét is.¹⁵⁷ Ez a kettős tisztelet, a szent megkettőzött reprezentációja, ami egyaránt kijárt a hős földi maradványainak és megdicsőült lelkének, az ókori halottkultuszban és túlvilágban gyökerezik. Ezt formálta át és aktualizálta a keresztény mártírkultusz, és a szentek egyetemes kultusza. Az epitáfiumok és panegirikuszok a hősök és szentek földi és túlvilági életének összegzései voltak, ebben a sajátos értelemben véve tehát ezek is hőstörténetek, hősénekek. A *László-ének* is ilyen – a halott- és ereklyekultusszal összefonódó – hősének, amely a maga tömörségében a teljes hősies legenda¹⁵⁸ foglalata. Vargyas Lajos úgy vélte, hogy a *László-ének* magyar változata – az általa legrégebbinek gondolt eredeti magyar vers – képviseli ezt a formai és gondolati egységet teremtő tökéletességet. Ebben aligha volt igaza. Azt viszont helyesen látta Vargyas, hogy „mennyire új, mennyire egyéni ez az ének az egyházi hagyományban: világias, népies levegő árad belőle”. Csak azt nem vette észre, hogy ez a „népies” levegő egy latinból magyarba átforduló késő középkori zarándokének levegője.

¹⁵⁵ MEZEY 1980, i. m. 38.

¹⁵⁶ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 266.

¹⁵⁷ KANTOROWICZ 2008, i. m. 432.

¹⁵⁸ VRIES, Jan de, *Heroic Song and Heroic Legend*, London, New York, Toronto, Oxford University Press, 1963, 235–237.

Ács, Pál

De Sancto Ladislao – as pilgrim’s song

The Latin-Hungarian poem *De Sancto Ladislao*, written around 1470 in the time of King Matthias Hunyadi, is considered to be one of the most beautiful pieces of medieval Hungarian literature. What was the original use of this poem of outstanding aesthetic value in the 15th century? This problem has long been a matter of interest to literary historians. Who, when, under what circumstances, where, and how the poem titled *De Sancto Ladislao* was sung? Earlier analysts have established that the two early 16th-century manuscript copies of the text which preserve the poem, the *Codex Peer* and the *Codex Gyöngyösi*, were in secular (i.e. non-clerical) use. They have also pointed out that the Latin and Hungarian stanzas of the work form a single text, i.e. it is a bilingual, responsorial chant. A close reading of the poem now reveals that the whole of the *De Sancto Ladislao* is narrowly linked to the shrine of the holy Hungarian king, the pious knight-saint of the 11th century, St. Ladislao, in Váradi (=Nagyvárad, today Oradea, Romania). In various forms, it depicts the cathedral founded by St. Ladislao, the center of the cult of St. Ladislao, the most famous pilgrimage site in medieval Hungary. Unfortunately, the cathedral of Váradi, with the tomb of St. Ladislao, was destroyed after the Ottoman siege of the city in 1660. The present study seeks to situate the origins and once widely known original function of the poem in the spirituality of the pilgrims of the Váradi Cathedral singing and praying around the shrine of the saint. If the poem is interpreted as a pilgrim’s song, not only the rich references to Váradi as the center of the cult of St. Ladislao in the poem will be found, but also all the findings concerning the semi-secular character of the work, its political objectives, its paraliturgical function, and its bilingualism can be explained.

Keywords: medieval literature, vernacularism, bilingualism, cult of saints, pilgrimage.

Rédey-Keresztény János*

Szabadkőműves áthallások Agyich István Balassa Ferenc grófhhoz címzett latin nyelvű alkalmi költeményében (1785)

Bevezetés

Jelen dolgozatban Agyich István pécsi kanonok (1730–1789) egy disztichonos költeménye körül kibontakozó szövegalkotói eljárásokat vizsgálom. A kanonok költői hagyatékából két latin nyelvű alkalmi vers keltette fel az érdeklődésemet a kézirat és a nyomtatvány közötti eltérések szempontjából. Az egyik esetben Agyich művének egy 18. századi elégikus költőket bemutató bécsi antológiában megjelent nyomtatott változata (1789¹), a kanonok által Zágrábban megjelentetett korábbi nyomtatott változat (1785²) és a mű pécsi kéziratai (1785³) térnek el egymástól. A jelen dolgozat is ezt a szövegcsoporthoz vizsgálja – a másik alkalmi költeményről és az ott megfigyelhető szövegalkotói eljárásokról külön tanulmányt írtam.⁴ E körülményt azért fontos megemlíteni, mivel a kutatást indokló probléma mindkét szöveg esetén ugyanaz: a mikroszintű filológiai jelenségeknek makroszintű, nevezetesen a 18. századi Magyar Királyság intézményi struktúrájára visszavezethető okai vannak. A most tanulmányozott szövegcsoporthoz ez az intézményi struktúra a szabadkőművességet, míg az imént említett tanulmány esetén a római Árkádia Akadémia költőmozgalmát jelenti. A Balassa Ferenc gróf-

* A szerző a tanulmány írásakor az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)* nevű Lendület-kutatócsoport társult kutatója volt.

¹ AGYICH, Stephanus, *Carmen amplissimis honoribus [...] Francisci de Paula e comitibus Balassa, [...] cum pro rege regnorum Croatiae, Dalmatiae, et Sclavoniae decerneretur, [...] = Collectiones poetarum elegiacorum stilo, et sapore Ovidiano scribentium, adhuc plerorumque anecdotorum 1*, collegit, castigavit, praefatus est, MICHAELER, Carolus, Vindobonae, Kurzbek, 1789, 233–247.

² AGYICH, Stephanus, *Carmen amplissimis honoribus [...] Francisci de Paula e comitibus Balassa, [...] dum in proregem regnorum Croatiae, Dalmatiae, et Sclavoniae auspicio sublimaretur, Zagrabiae, Kotsche, 1785.*

³ Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya, Klíma Könyvtár Kézirattár, Ms 921/1. A műnek két kézírata maradt fenn. A második példány (Ms 921/2) az elsőhöz képest bőségebb korrektúrát is tartalmaz.

⁴ RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS, *Hogyan lesz a nyomtatott versből kézirat? Esettanulmány a pécsi „fiók-Árkádiáról” Agyich István példáján keresztül a 18. századi Magyar Királyság latin nyelvű költészetében = Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben, Fiatalok Konferenciája 2020*, szerk. Kovács Annamária, Molnár Annamária, Virág Csilla, Vitkai Nóra, Vrabély Márk, Bp., Reciti, 2021, 239–254, itt: 247–253.

hoz címzett költemény tekintetében ego-dokumentumok, Agyich két misszilis levelének fogalmazványai is rendelkezésünkre állnak. Ezekben a szerző a nyomdász számára a költemény lejegyzése után problémásnak ítélt vagy érzékelt sorok átalakítására hagy néhány utasítást, illetve egy alkalommal csupán javaslatot tesz. Az Agyich-költemény szövegén végrehajtott módosítások eredménye alapján szerzői, illetve az említett antológiát összeállító Karl Joseph Michaelernek köszönhetően szerkesztői elvárások is regisztrálhatók a kéziratokkal kapcsolatban. Következésképp az eltérések és hasonlóságok összevetése közben interpretációs kérdéseket vizsgálók, mindenekelőtt azt, hogy egyfelől Agyich, másfelől Michaeler részéről milyen okok állnak a szövegben érvényesíteni kívánt és végül érvényesített értelmi változtatások mögött, s ezek milyen kontextusba ágyazódhatnak.

Agyich István alkalmi költészetének kéziratosságot jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya alá tartozó különgyűjteményben, a Klimó Könyvtárban őrzik. A kézirat-katalógus jegyzéke alapján a 22 tételből álló anyag 20 különálló művet tartalmaz, továbbá azt a két levélfogalmazványt, amelyek a Balassa grófhoz címzett köszöntővers két tisztázati példánya között találhatók. Egyébként minden valószínűség szerint nem ez Agyich költészetének a teljes kéziratosságot hagyatéka, mivel különböző, közel egykorú források alapján körülbelül 25–28 darab vers köthető Agyich nevéhez.⁵ A két fogalmazvány a szóban forgó alkalmi költemény tisztázati példányainak kísérőleveleihez készült, emiatt is kerülhetett a tisztázati példányok közé, valamint őrizhették meg e kéziratokat ilyen módon. Agyich a pécsi nyomdász elfoglaltsága miatt Zágrábban jelentette meg költeményét, ahova a tisztázati példányokat kísérőlevelekkel elküldte, majd valamilyen úton-módon ezek visszakerültek Pécsre. Továbbá tartalmi jegyek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a bécsi antológia összeállítója, Karl Joseph Michaeler szintén kéziratban jutott hozzá a költeményhez (erről még később lesz szó). Végül általánosságban a pécsi kéziratkötegről azt is elmondhatjuk, hogy az egyik tagjának külzetén Koller József pécsi kanonok, történész szignójával és kézírásával egy felirat olvasható, miszerint ugyanó 1790. július 5-én Agyich (aki 1789. december 26-án hunyt el) költeményeinek a kötegét a pécsi Jogakadémia akkori tanára, Josip Franjo Domin kezére bízta, hogy azokat Zágrábba, Adam Alojzij Baričević számára elvigye, illetve a maga idejében visszaküldje.⁶ Ilyenformán e külzet arról tanúskodik, hogy a költemények rendben visszaérkeztek Pécsre. Ugyanakkor élhetünk fenntartásokkal

⁵ T. PAPP Zsófia, *Agyich István kanonok élete és versei (könyvtári adatok alapján) = A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, szerk. Font Márta, Vargha Dezső, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2003 (Tanulmányok Pécs Történetéből, 13), 212–213.

⁶ „Hunc fascem Poëmatum Agicianorum A. R. et Cl. viro Adamo Baricsevich Zagrabiam deferendum, et suo tempore remittendum, in fideles manus A. R. et Clarissimi Professoris Domin tradidit. 5. Jul. 1790. Josephus Koller Can V.Eccl mp.” PTE EKT TGYO, Klimó Könyvtár Kézirtár, Ms 754/a, 8v. Baričević és Domin baráti kapcsolatáról lásd. SNJEŽANA, Paušek-Badždar, *Prilog životopisu Josipa franje Domina (1754-1819) na temelju istraživanja prepiske i arhivskih izvora = Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU*, 15(1988), 104–107.

is, mely esetben azok a példányok pedig, amelyek valamilyen okból mégsem érkeztek vissza, feltehetőleg Zágrábban maradhattak, s így ott is keresendők.

A továbbiakban a fent említett mikro- és makroszintű összefüggésekre tekintettel a levélfogalmazványok és a köszöntővers kontextusainak rekonstrukcióját kísérem meg. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként és milyen mértékig lehetséges Agyich latin nyelvű költeményének olyan olvasatát adni, ahol a szöveg föltűnő módon a korabeli szabadkőműves diskurzusokba válik beilleszthetővé – anélkül azonban, hogy Agyich szabadkőművességéről is meggyőződhetnénk. A kérdés megválaszolásához a Magyar Királyság területén 1775-ben létrehozott Draskovich-obszervancia latin nyelvű szabadkőműves alkotmánysszövegét hívom segítségül.

A szereztetés körülményei

II. József 1785. július 18-án Balassa Ferencet grófot (1736–1807) királyi biztosnak nevezte ki a zágrábi kerület élére. Az új, március 18-ai rendelet értelmében megváltozott az ország közigazgatási rendszere, a korábbi vármegyéket a zágrábihoz hasonlóan tíz különböző kerületté vonták össze. Az új zágrábi kerület részét képezte Zágráb, Kőrös, Pozsega, Szeverin, Varasd és Zala vármegye. A kerületi főbiztosi kinevezéssel egy időben, 1785-től öt évre, Balassa grófot horvát–dalmát–szlavón bánná és főkapitánnyá is kinevezte az uralkodó. Ez az esemény adta Agyich 1785-ös, röviden a *Carmen amplissimis honoribus [...] Francisci de Paula e comitibus Balassa, de Balassa Gyarmath...* címet viselő, Zágrábban megjelentetett köszöntőversének témáját.

Balassa Ferenc a 18. század második felének egyik legbefolyásosabb, a bécsi udvarhoz hűséges politikusa volt, aki kimagasló állami hivatalokat töltött be pályafutása során.⁷ Csupán báni kinevezésével bezárólag nevezem meg ezeket, mivel Agyich egyrészt már nem érte meg a gróf által betöltött hivatali idő végét,⁸ másrészt a költő és a főúr hivatali karrierje egyszerre indult, s szinte teljesen összefonódott egymással, amely folyamat a költő halálával szakadt meg.

Balassa Ferencet 1762-ben nevezték ki Szerém vármegye főispánjává, mely tisztségét báni kinevezéséig betöltötte. 1763-tól Mária Terézia a „szlavóniai pestisjárvánnyal kapcsolatos biztosi teendők ellátásával” bízta meg, ezt a kötelezettségét

⁷ KÁLLAY István, *Balassa Ferenc iratai = Levéltári Közlemények*, 44–45(1974), 248. Balassa gróf „1793-ban az üresedésben levő pozsonyi, nagyváradi és pécsi tankerületi főigazgatói kinevezésekről mondott véleményét. Ebből kitűnik, hogy Mária Terézia idejének visszaállítására törekedett, »mikor a királyi tekintély és a felségjogok szilárdan állottak«”. *Uo.*, 257. Másutt a gróf aulikusságáról Kállay így fogalmaz: „Balassa személyének kiválasztását az illír kancellári posztra a történetírók – az osztrákok sem – tartják szerencsésnek, mivel mint jozefinista bán a magyar és horvát rendek ellenszenvét váltotta ki.” *Uo.*, 263.

⁸ Balassa gróf felmentésért folyamodott az uralkodóhoz, amire a horvát rendi elit körében való népszerűtlensége motiválhatta, s ami miatt végül arra hivatkozott, hogy „nem katona, ezért nem lenne képes háborús időkben a báni hadsereget vezetni”. Felmentését 1790. március 30-án kapta meg. *Uo.*, 262.

1765-ig látta el.⁹ 1777–1785 között pozsonyi tankerületi főigazgató volt, továbbá az előbb felsorolt tisztségekkel egy időben, 1756–1785 között helytartótanácsi tanácsos, illetve 1783–1785 között kincstartó, kamarai elnök és koronaőr volt.¹⁰ Ezzel párhuzamba állítva Agyich Istvánról elmondható, hogy a Szerém vármegyei Rahován (Rajevo Selo) született, majd elemi tanulmányait is ugyanitt, Vukováron (Vukovar) és Újlakon (Ilok) végezte.¹¹ Klimó György¹² pécsi püspök hívására került a püspökségre, aki az ifjút, értesülve a tehetségéről, már eleve az egyházmegye szlavóniai területeinek lelkipásztori teendőire szemelte ki.¹³ 1761-től (továbbra is a Szerémségben járunk) Nemce mezőváros (Nijemci), majd 1763-tól Felsőtárnok (Tovarnik) plébánosa lett, s közben esperessé is kinevezték. 1762-ben Agyichot tiszteletbeli kanonokká léptette elő Klimó püspök, ezzel egy időben pedig a szerémi terület ülnöke lett, amelynek, mint láttuk, ugyanattól az évtől kezdve Balassa Ferenc gróf állt az élén. Agyich 1776-ban teológus kanonoki kinevezésével kapta meg a kanonoki stallumot, ettől kezdve tanított a pécsi papnevelő intézetben, 1777–1783 között pedig a szeminárium igazgatója volt. 1781-ben az új pécsi püspök, Esterházy László Pál kinevezésével párhuzamosan a szlavóniai területeket leválasztották a pécsi egyházmegyéről, s Agyich 18 évi nehéz szolgálat után az esperesi és plébánosi teendők alóli felmentését kérte. II. József 1783-as rendelete nyomán a papnevelőket Pozsonyban vonták össze, Agyichnak pedig Esterházy püspök parancsára betegsége ellenére is folytatnia kellett az intézet igazgatását.¹⁴ Ez az időszak egybeesik Balassa gróf pozsonyi tankerületi főigazgatói, helytartótanácsi tanácsosi, valamint kincstartói, kamarai elnöki és koronaőri kinevezéseivel. Bár Agyich esetében arról nem lehet tudni, „hogyan Pozsonyba költözött volna, de a várost ismerhette, talán többször fel is kereste”. Legalábbis erre vall egy Pozsony városáról szóló költeménye, amelyet utódjának, Szabó Andrásnak (1738–1819) címzett, aki 1784-ben vette át az összevont szeminárium igazgatását.¹⁵

Mindebből jól látszik, hogy a Szerémség, illetve Pozsony városa az 1780-as évek elejéig tartó időszakban Agyich és Balassa pályafutásának érintkezési pontjai voltak. Így a Szent Korona átszállításának a gróf tiszteletére írott költeményben szereplő epizódja – tudniillik hatnapos, Pozsonyból Bécsbe történő utazással „az uralkodó 1784. április 5-i rendelete alapján a bán vitte ki a szent koronát” a császárvárosba –, ha Agyich szemtanúságát nem is, azt mindenesetre bizonyítja,

⁹ Uo., 249–250.

¹⁰ Uo., 248–250.

¹¹ T. PAPP 2003, i. m. 206.

¹² Klimó püspök nevét a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon alapján írom következetesen hosszú 6-val.

¹³ Uo., 208.

¹⁴ Uo., 208–211.

¹⁵ Stephani AGYICH C. E. *Quinque-Ecclesiensis canonici Carmen honoribus reverendissimi domini Andreae Szabó [...] archi-diaconi Neogradiensis, ac seminarii generalis Posoniensis rectoris delatum*, [Pécs], Engel, 1786.

hogy mint költő továbbra is figyelemmel kísérte a gróf közeleti megnyilvánulásait. Ehhez járul még, hogy Agyich 1762-ben a Szerém vármegyei főispáni kinevezés és az 1763-as szlavóniai egészségügyi biztosi kinevezés alkalmából is verssel köszöntötte a grófot. Valamennyi, azaz legalább huszonöt latin alkalmi verséből tehát háromnak Balassa Ferenc gróf a főszereplője. Egyébiránt a költemények jó része is a Szerémségnek, Baranyának és a pécsi püspökségnek az életéről szól, így például Agyich írt verset Klimó György halálára vagy utódjának, Esterházy László Pálnak a püspöki beiktatására.

A Balassa gróf báni beiktatására született költeményt 1785. augusztus 31-én nyomtatták ki Zágrábban. Agyich a publikálást megelőzően két latin nyelvű levelet írt valószínűleg a prágai születésű zágrábi nyomdászhoz, Josip Karlo Kotschéhoz (1745–1808). Nem biztos, hogy ezeket valóban Kotschénak írta, mivel sem címzés, sem megszólítás nem szerepel rajtuk. Mindenesetre a két kézirat külalakja alapján is jól látszik, hogy piszkozatokról van szó, mivel betoldások és áthúzások vannak bennük. Az, hogy a költeménnyel kapcsolatos, a második piszkozatban szereplő módosítások egy kivétellel mind szerepelnek a költemény nyomtatott szövegében, amellet szól, hogy ezeket a leveleket le is tisztázták és el is küldték. Arra pedig, hogy Kotschéhoz szóltak a levelek, Agyichnak a következő megfogalmazása utal: „tegye meg azt a szívességet, hogy mielőtt még késő lenne, időben, saját, utóbb megtérítendő költségén – ha másként nem lehet –, ahogyan leírtam, olyanformán, oldalanként annyi sorba rendezve gondoskodik a költemény kinyomtatásáról s következőnek mindjárt több csinosabb példányban való terjesztéséről.”¹⁶

Külön figyelmet érdemel az imént idézett levél azon része, hogy „mielőtt még késő lenne” (*‘ante iam serius’*), jelenjék meg a költemény. A levél augusztus 13-ai keltezése alapján Agyich valóban késésben volt, hiszen Balassa grófot, mint említettem, július 18-án nevezték ki bánná, azaz Agyich szűk egy hónap múlva készült csak el az üdvözlőverssel. Nem csoda hát, ha sürgette a megjelentetést. Ebből a szempontból az is érdekes, hogy a levélhez csatolt költeményéről megemlíti, az „mintegy kifolyt a tollából”. Majd ezután szabadkozni kezd amiatt, hogy nem lett „jobban kidolgozva és csinosabb”, amit azzal indokol, hogy „a nagy melegben teste és elméje rendkívüli nagy tehetetlensége miatt álmatlanul teltek az éjszakái”.¹⁷ Mindezek az első kézről fennmaradt információk a szöveg keletkezési körülmé-

¹⁶ Az elfogadott magyarországi gyakorlat szerint a humanista átirást alkalmazzuk, és ezért a q, g, s után u-t írunk, nem v-t, még ha a kéziratban így is volt. [A szerk.] – „Iam vero quaecumque sit illud, faciet Dominatio Vestra Admodum Reverenda gratiam, si illud suis, hic deinceps compensandis sumptibus tempestive, ante iam serius, si aliter fieri non posset, in eodem, in quo scriptum est formato, positus totidem in una pagina lineis curet inprimi, et successive distribui, pluribus niti-dioribus exemplaribus praeprimis.” PTE EKT TGyO, Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2 (Pécs, 1785. augusztus 13.), 1a.

¹⁷ „[Q]uale ex calamo effluxerat, submitto istud Carmen. Ne illud el[ab]oratus cultiusque prodiret, praeter multa alia, inpediebat quoque istud, quod in tantis caloribus insomnes fere ingenti corporis et cerebri ipsius debilitate ducerentur noctes.” PTE EKT TGyO, Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2 (Pécs, 1785. augusztus 13.), 1a.

neyin túl általánosságban arra is példával szolgálhatnak, hogy az alkalmi versek nem feltétlenül hangzottak el az alkalom ceremoniális keretei között: jelen esetben a szerző saját költségén (ti. Agyich megígéri, hogy megtéríti a nyomdaköltséget), csak utólag látott napvilágot a költemény. Ráadásul Agyich pillanatnyi gyakorlában az is elgondolkodtató, hogy mennyire a gyorsaságra törekedett. Még úgy is, hogy a báni kinevezés napjához képest – mondhatni – későn eszmélt, majd pedig arra kényszerült, hogy az éppen elfoglalt Engel János József (1738?–1795) pécsi nyomdász¹⁸ helyett a zágrábi nyomdászmesterhez forduljon segítségért. Tulajdonképpen a szereztetés körülményei dacára azonnal munkára fogható, hozzá hasonlóan „produktív” üzletfelet keresett.

Úgy látszik, Agyich igen jól megtalálta számításait, hiszen az augusztus 13-ai levele után egy héttel elküldött augusztus 19-ei levelének néhány kisebb javításával együtt augusztus végén, Balassa kinevezésétől számított alig másfél hónap múltán, meg is jelent a költemény. Annak ellenére, hogy állítása szerint gyorsan írt, s hozzá még a nyári meleg is eléggé igénybe vette a szervezetét – ámbár talán újfent a sietség miatt is –, Agyich mindösszesen három helyen módosított a szövegen. A legérdekesebb az utolsó sorpár elhagyásának vagy nem elhagyásának a kérdése, amelyeket Agyich a hozzá tartozó jegyzettel együtt nagyon bizakodónak (vagy merésznek) ítélt Balassa gróf személyével szemben („illud postremum Distichon [...] cum sua notula mihi admodum confidens erga tantum virum [...] videtur”). Ő maga végül azonban közvetlenül a nyomdászra bízta annak eldöntését, hogy felhasználásra kerüljön-e vagy sem az említett disztichon („ad arbitrium Dominationis Vestrae sit, utrum omitti debeat vel non”):

Vivit et Ipse memor non desinit esse Poetae,
Qui (z) certo toties numine vota facit.

(z) Honores, qui successive evenerunt, alias ab eodem Vate Comiti
praedicti.¹⁹

¹⁸ A felesleges nagybetűzést nem vesszük át a kéziratból [A szerk.]. – „Priori cursore, et testimonium secundo petitum expedivi et porro iisdem literis promisi carmen pro inauguratione Suae Excellentiae Domini Comitis Balassa Zagrabiae, cura Dominationis Vestrae, quae alioqui optime meas res corrigere una et disponere sciret, imprimendum, cum aliunde multum impeditus esset typographus noster.” PTE EKT TGyO, Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2 (Pécs, 1785. augusztus 13.), 1a. Agyich Pécssett megjelent költeményeit egytől egyig Engel János József betűivel nyomtatták. Lásd T. Papp Zsófia tanulmányának 5-ös számú mellékletét: T. PAPP 2003, i. m. 237–240.

¹⁹ PTE EKT TGyO, Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2, 5b. A szöveghelyet a Zágrábban kinyomtatott költeményben lásd AGYICH 1785, i. m. b2r. A vonatkozó levélrészlet egésze: „Denique illud postremum Distichon: Vivit et ipse memor non desinit esse Poetae, qui certo toties Numine vota facit cum sua notula mihi admodum confidens erga tantum virum, etsi non aliis videtur. Proinde ad arbitrium Dominationis Vestrae sit, utrum omitti debeat vel non.” PTE EKT TGyO, Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2 (Pécs, 1785. augusztus 19.), 1a.

A kérdéses rész magyarul így hangzik: „[Balassa gróf] él, és ő nem feledkezik meg költőjéről sem, aki állandó isteni segítség mellett annyiszor fogadalmi aján-
dékot készít”, azaz olyan köszöntőverseket ír, mint amilyen a jelen verse is. Nyil-
vánvaló, hogy Agyichnak ez a megfogalmazása a Balassa gróf korábbi politikai
előmenetelét bemutató dicsérőkölteményeire (‘honores’) céloz, ami felől a disz-
tichonhoz tartozó jegyzet minden kétséget el is oszlat. (Költőnk egyébként tuda-
tosan használja ‘dicsérőköltemény’ értelemben a „honores” kifejezést, többes
számban, miután ilyen típusú költeményeit már korábban ezzel az elnevezéssel
jelölte meg egy másik, kéziratban fellelt elégiájában.²⁰) A sorpár Agyich hozzáfűzött
aggódalmával együtt azt a képet árnyalja, amelyet korábban a költő és a főúr pá-
lyájának összefonódásáról festeni igyekeztem: a ‘confidens’ (itt most a kontextus
alapján ‘bátor, elbizakodott, merész’) és az „erga tantum virum” (‘ily nagy férfiú-
val szemben’) olyan formulák, amelyek a rendi társadalom keretein belül a kellő
udvariasság hangján szólnak meg. Önmagukban e megfogalmazásokból nehéz
messzemenő következtetéseket levonni. Annyi látszik bizonyosnak, hogy Agyich
saját magát túlfent elbizakodottnak, közvetlennek érezte. Ám ő maga sem volt
biztos abban, hogy ezzel ténylegesen valamiféle „normasértést” követett volna el
a korabeli társadalmi élet egyik kommunikációs csatornájának, a rendi költészet-
nek a műfaját tekintve. Ilyen módon ez a bizonytalankodás nem árul el eleget
ahhoz, hogy megállapíthassuk, Agyich mennyire állt közvetlen kapcsolatban
a gróffal. Inkább valamiképp a szereplők közötti távolságot, a rendi társadalmi
érintkezés formalitását, legalábbis Agyich tisztelettudó távolságtartását érzékel-
teti, különösen, ha az „erga tantum virum” szintagmát vesszük. A kérdéses disz-
tichon a költészet világában működőképes, „eljátszható”, máskülönben a még nem
kialakult bizalmas hangnemre utal. A nyomtatásban mindenesetre – némi érzékel-
hető provokatív merészsége ellenére – ezzel a zárlattal jelent meg a költemény,
s a két levélfogalmazvány birtokában is úgy tűnik, hogy a nyomdász (legalábbis
Agyich levélbeli megjegyzése ellenére) arra jutott, hogy nem történt normaszegés.
Ehhez az esethez képest Agyich további javításai és módosításai összességében
minimálisnak mondhatók. A tisztázati példányok korrektúrája alapján tulajdon-
képpen csak olyan helyeken nyúlt hozzá a szöveghez, ahol metrikai és tárgyi té-
vedés vagy ügyetlen fordulat esete forgott fenn.

Szabadkőműves áthallások

Még ennél is izgalmasabb a költemény másik nyomtatott változata, amely az emlí-
tett Karl Joseph Michaeler (1735–1804) bécsi egyetemi könyvtárőr és jezsuita tör-
ténettudós ovidiusi ízlésű elégiákat tartalmazó, kétkötetes antológiájának első köte-

²⁰ „Rus cecini, variosque fui modulatus honores, / Flebile funeribus carmen et ipse dedi.” PTE EKT TGYO, Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1a–1b, itt: 1a. A két oldal terjedelmű disztichonos költemény jelentőségét növeli, hogy ebben Agyich a római Árkádia Akadémia tagjainak sorába kérte felvételét. Lásd RÉDEY-KERESZTÉNY 2021, i. m. 242–247.

tében jelent meg, 1789-ben.²¹ Michaeler levelezőpartnerei segítségével gyűjthette a verseket, legalábbis Agyich esetében erre utal az antológiában a költemény szövege elé írt bevezetője: a verset minden bizonnyal kéziratban kapta meg Adam Alojzij Baričević (1756–1806)²² horvát latinistától, aki általában a humanista nevelésnek és a klasszika-filológia újonnan jelentkező módszereinek elkötelezett híve volt. Baričević kora számos hazai és külföldi latinistájával kiterjedt, majd negyedszázadon átívelő levelezést folytatott, s ekképp tarthatott kapcsolatot Michaelerrel is, akinek egyik bécsi útja alkalmával személyesen adta át Agyich költeményét.²³ Michaeler a kéziratához jutott hozzá, és nem a zágrábi nyomtatvány alapján dolgozott, amit az támaszt alá, hogy az antológiában közreadott költemény központozása híven követi a kézirat példányokét, míg a Kotsche által 1785-ben, Zágrábban kinyomtatott szöveg ebben a tekintetben pontatlanabb, és több helyen eltér Agyich kéziratától.

Michaeler, amint az az antológia címéből a versgyűjtemény egészére nézve kiderül, javíthatott a szövegeken. Agyichéban is számtalan helyen módosításokat iktatott be. Leggyakoribbak például a szóismétlések kiküszöbölése érdekében végrehajtott változtatások. A módosítások a szöveg vége felé egyre szaporodnak, s itt már előfordul olyan példa is, hogy akár az egész sor kicserélődik. Vagyis azt lehet mondani, hogy Michaeler helyenként alaposan átdolgozta Agyich szövegét. Mindez a korszak általános gyakorlata és a magyar nyelvújítás kontextusa felől sem különösebben meglepő, hiszen Kazinczy Ferenc maga is egy újfajta (klasszicizáló) ízlésszéményt követve korrigálta Dayka Gábor verseit, vagy fordult ugyanilyen szándékkal Csokonai Vitéz Mihály költészetéhez.²⁴ (Egy, a szabadkőműves vonatkozásokat is figyelembe vevő, későbbi kutatás tárgya lehet majd, hogy a latin nyelvű közegben Michaelert milyen típusú ízlésszémény vagy ideológiai beállítottság vezérelhette például az említett 1789-es antológia szerkesztése közben.)

A Michaeler-féle változtatások közül elsőnek a már tárgyalta provokatív zárlatot érdemes kiemelni:

Vivit: et usque memor non desinit esse Poetae, <Ipse>
Qui (z) certo toties omine vota facit. <numine>

(z) Honores, qui accesserunt, progressu temporis <successive evenerunt, alias> ab eodem Vate Comiti alias praedicti.²⁵

²¹ Lásd a jelen dolgozat 1. lapalji jegyzetét.

²² PALANOVIĆ Elizabeta, Baričević, Adam Alojzij (Barichevich, Barichevius) = Hrvatski biografski leksikon, ed. Kolumbić, Nikica, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983, 460–462.

²³ „Atque Idem Ipse, cum ex itinere Viennae ageret, hac me Elegia, quae sequitur, coram impertiit, nihilo secius alterius studiosus nomini, ac si suusmet esset fetus.” AGYICH 1789, i. m. 237.

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, A polgári társadalom korának művelődése I, (A XVIII. század végétől 1920-ig), Szellemi élet = Magyar művelődéstörténet, szerk. Kósa László, Bp., Osiris, 2006, 427; A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig, III, szerk. Pándi Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 272.

²⁵ AGYICH 1789, i. m. 247. A dőlttel szedett kiemelések, valamint a kirekesztések tőlem, így jeleztem Michaeler módosításait (RKJ).

Michaeler az 'usque'-nek az 'Ipse' helyett történő beiktatásával a logikailag redundánsnak érzékelt névmást kívánta megszüntetni, hiszen ez a módosítás más egyébre nem utal. Az 'usque'-val a sor jelentése így módosul: „Él [Balassa], és költőjéről »soha« nem feledkezik el”. Ami a költőt támogató isteni hatalmat illeti, a 'numen'-t 'omen'-re, azaz a költő tartós szerencsekívánságára írta át. A bécsi tudós ilyenformán mit sem tompított a költői öntudatnak a gróf felé irányuló megnyilvánulásán, sőt még inkább nyomatékosította. Egyébiránt Michaeler módosításai javarészt hasonló jellegűek, tehát alapvetően egyéni ízlésbeli változtatásokként foghatók föl, amelyek a tartalmat nem érintik. A jelen példánál maradvá, Michaeler számára teljességgel problémátlan maradt az a hangütés, ami Agyich számára még túlzott bizalmaskodásnak tűnhetett. A második sorhoz tartozó jegyzetben történt változtatások sem különösebben lényegesek, hacsak úgy nem, hogy ugyancsak Michaelernek a kidolgozást érintő nyelvi-stilisztikai jellegű ideáljáról vallanak.

Figyelmet érdemel viszont a bécsi könyvtárőr azon változtatása, amely a költemény utolsó soraiban látható, ahol is Jupiter (II. József) politikai-földrajzi értelemben összekapcsolja Horvátországot és Magyarországot:

Agyich	Michaeler
Jupiter (y) ipse sua, mensa juncturus eadem, Illyridem duxit Panonidemque manu. ²⁶	Jupiter (y) ipse sua, <i>solium</i> juncturus in uno, Illyridem duxit, Pannonidemque manu. ²⁷
(y) Hungariae, et Croatiae Regna in uno Rege Rege ab olim juncta.	(y) Hungariae, et Croatiae Regna in uno Rege Rege <i>jam</i> olim juncta.

Jupitert az egyik oldalán Illyris, a másikon Pannonis nimfával látjuk, amint kézen fogva ünnepélyesen vezeti őket. A célhatározói értelmű szöszerkezetben Agyich megoldását: 'hogya egy asztalnál egyesítse' a nimfákat Jupiter, a jezsuita történet-tudós „solium in uno”-ra: 'hogya a királyságot egyesítse' jelentésre cseréli. Michaeler az Agyichnál ezen a helyen tolongó két nőnemű szó („mensa, manus”) és jelzőik okozta pillanatnyi értelmi zavar kiiktatását is szem előtt tarthatta, amikor módosított a szövegen. Azonban a „solium” 'királyi szék, -hatalom, királyság' ötlete az asztal helyett más, konkrétumok híján nehezen ellenőrizhető kontextusra is ráirányíthatja a figyelmet. Figyelemre méltó ugyanis, hogy a rendelet útján létrejött zágrábi kerület olyan vármegyéket foglalt magában, amelyekben korabeli szabadkőműves tevékenység zajlott. Így a körösi, a varasdi és a zágrábi páholyok a Draskovich-obszervancia által a magyar korona alatt létrehozott és az osztrák páholyszervezettől független szervezetéhez tartoztak,²⁸ valamint a szintén a kerü-

²⁶ PTE EKT TGyO, Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2, 5a; AGYICH 1785, i. m. b2r.

²⁷ AGYICH 1789, i. m. 247.

²⁸ ABAFI Ludwig, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, 3. Bd., Bp., Aigner, 1893, 367–391; UÖ, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, 4. Bd., Bp., Aigner, 1893, 3–29.

lethez vont Zalában, így Zalaegerszezen is működött szabadkőműves páholy.²⁹ Önmagában persze sem Agyichnak a saját megfogalmazása, sem Michaelernek a kanonok szövegén végrehajtott módosítása nem konstruál különösebb szabadkőműves jelentéstartalmat még ennek a két sornak vagy éppen a szöveg egészének a tekintetében sem. Az ide tartozó jegyzet is csupán a Szent László idejéig visszavezethető, s azóta fennálló közjogi státuszra utal.³⁰ Vagyis látszólag semmi nem indokolja azt a gyanakvást, hogy a költeménynek valamilyen szempontból – Agyich vagy Michaeler útján – valamiféle szabadkőműves vonatkozása legyen. Ezt a hipotézist nem erősíti vagy cáfolja az a tény sem, hogy Michaeler történetesen tagja volt az osztrák szabadkőműves szervezetnek. Ugyanakkor a költeményt a Draskovich-obszervancia alkotmányrendszerének ismeretében olvasva annál inkább elgondolkodtató jelenségekkel kerülhet szembe a kutató.

Hipotézisem, miszerint Agyich költeményének szabadkőműves vonatkozásai lehetnek, a következő észrevételeken alapszik. 1) A versszöveg alapján és a Draskovich-obszervancia alkotmányának szövegéből kiindulva feltűnően sok, e szabadkőműves alkotmányban szereplő erény rendelhető hozzá a versben megjelenített Balassa Ferenc gróf alakjához. 2) A Szent Korona mind a szóban forgó szabadkőműves alkotmány, mind a költemény szövegében, mind pedig általában a két ország közjogi kapcsolatában fontos szerepet játszik, s ilyenformán a koronához kapcsolódó társadalmi, rendi költészeti és politikatörténeti diskurzusok összefonódására is figyelmesek lehetünk a költeményben. 3) A Draskovich-obszervancia annak érdekében, hogy a páholytagok háborítatlanul telessenek eleget az államhivatalokban betöltött tisztségeiknek, illetve ezzel és a testvériség célkitűzéseivel összefüggésben több energiájuk legyen a Magyar Királyság társadalmi-gazdasági konszolidációjának megvalósítására, 1775 őszén az alkotmányrendszer megszövegezésével, majd 1777 telén annak gyakorlati alkalmazása útján a német és osztrák páholyoktól független magyar- és horvátországi páholyok szervezetévé vált³¹ – amelyet ugyan 1781 nyarán politikai indokkal az osztrák nagypáholy alá vontak, ám ez utóbbi folyamat egészen 1784-ig elhúzódt.³² 4) Végezetül az előbbieket, de különösen ennek a harmadik mozzanatnak a fényében már sokatmondónak tűnhet Michaelernek a „solium in unó”-ra történő (‘hogy a királyságot egyesítse’), jelentésmódosítással járó változtatása; s ilyen módon immár a köszöntőversnek az Agyich által az 1784-es páholyösszevonás utáni évben, 1785-ben megjelentetett szövege sem feltétlenül mentes az áthallássságtól.

²⁹ Uő, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1993, 351, 381.

³⁰ HEKA László, *A horvát bán Magyarország alkotmánytörténetében = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, 1(2001), 1–20, 203–204.

³¹ *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2-2-2, 1–66, 1–2.

³² GRANASZTÓI Olga, *Szabadkőműves árulók, Új felvetések a magyarországi szabadkőművesség 18. századi történetéhez = Helikon, Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, 62(2016), 4, 613.

A Draskovich-obszervanciát Draskovich János (1740–1781) és Niczky István (1747–1777) grófok hozták létre. Draskovich alapította a Szent Korona alatt tömörülő provincia nagypáholyát 1775-ben, amely a Varasdon működő *Libertas* (Szabadsághoz) nevet viselő páholyból alakult ki.³³ Ezt tükrözi a szabadkőműves alkotmány latin nyelvű kéziratának címe is: *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*, azaz *A magyar korona alatt provinciába tömörülő A szabadsághoz páholy alkotmányos rendszere*. A Szabadság provincia alkotmányrendszerét 1775. október 22-én és az azt követő napokban dolgozták ki, végleges formáját, amelyet ma is ismerünk, 1777. február 24-én és az azt követő napokban tartott gyűlés alkalmával nyerte el.³⁴ Az alkotmány latin nyelvű szövege három különböző változatban maradt ránk, amelyek közül a legteljesebb az Osztrák Állami Levéltárban található. Tanulmányomhoz én is ezt a változatot vettem alapul.³⁵

Balogh Piroska az obszervancia alkotmányos alapjait fejtegetve a szabadkőművesség antropológiája kifejezés alatt foglalja össze azt a nyolc erényt, amelyet a rendszabályzat szövege a tagok magaviseletével és kvalitásaival szemben támaszt elvárásként.³⁶ Ez a nyolc erény az alkotmányban szereplő sorrendjük szerint a következő: „humanitas” (emberiesség), „amicitia” (barátság), „aequalitas” (egyenlőség), „silentium” (visszafogottság), „sacer furor”, másképp „enthusiasmus” (lelkessétség), „constantia” (állhatatosság), „activitas” (tevékenység) és „honestas” (becsületesség).³⁷ A továbbiakban kivonatossan összefoglalom a rendszabályzat huszonnégy oldal terjedelmű, erényekkel foglalkozó részét. Azonban önmagában eme erénykatalógusnak a humanista ’vera nobilitas’ koncepciójával, valamint a kora újkori ikonográfiával és imagológiával való összehasonlító vizsgálata bizonyosan megérne egy különálló tanulmányt is. E tekintetben az obszervancia alá tartozó páholyok elnevezései igencsak beszédesek, mivel könnyen érzékelni, hogy fogalmilag milyen szoros összefüggésben is álltak a fenti erények elnevezéseivel.³⁸

Az alkotmányban a „humanitas” az egész emberi nem és az egyének érdekében végzett, valamilyen haszonnal járó tevékenységet jelent.³⁹ Ebbe ugyanúgy beletar-

³³ BALOGH, Piroska, *The Constitutional Principles of the Draskovich Observance and its Influence on Cultural Networks = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, Hrsg. Breuer, Dieter, Tüskés, Gábor, Berlin, Boston, de Gruyter, 2019 (Frühe Neuzeit, Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 229), 320.

³⁴ *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*, ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2-2-2, 1–66, 1–2; BALOGH 2019, i. m. 321.

³⁵ *Uo.*, 322. Témavezetőmnek, Balogh Piroskának köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a dokumentumról készült fényképmásolatot.

³⁶ *Uo.*, 323.

³⁷ *Uo.*, 323–327.

³⁸ *Magnanimitas* Budán és Pesten, *Taciturnitas* Pozsonyban, *Vigilantia* Eszéken, *Prudentia* Zágrábban, valamint a *Libertas* és a *Zur Freundschaft/Amicitia* páholyok Varasdon. Vö. LAXA, Eugene, READ, Will, *Eighteenth Century Freemasonry in Croatia, The Drašković Observance (1775) = ARS Quatuor Coronatorum*, Transactions of the Quatuor Coronati Lodge No. 2076, 90(1977), 55–84.

³⁹ „[C]um supremi sacri nostri coetus objectum sit, commoda generis humani omni possibili modo provehere, hinc praecipuum debet occupare locum Humanitatis studium, sive continuus, et

tozik a karitatív tevékenység, mint a tehetséggondozás és a nehéz sorsra jutott embertársaknak a bajból történő teljes, egzisztenciális és intellektuális szintű kimenekítése. A nehéz sorsúak támogatása történhet úgy, hogy egy többgyermekes édesapa egyik fiát hivatalhoz segítik, vagy hogy a törekvő és tehetséges embert segítéyzik.⁴⁰ Ez a jótékonykodás a szöveg szerint kétirányú, amennyiben azokat is, akik saját természetük és jellemük terén erősek, cselekvésre ösztönzi, vagyis a rendtagok másokat nemesítő tevékenységük által maguk is nemesednek. Ilyen módon a haszon is kettős, ami nem materiális természetű, hanem például a további hét erény, avagy jellemerő kimunkálásával azonos, amelyeket gyakran a főmester személye testesít meg a szövegben.⁴¹ A „humanitas” így tulajdonképpen ember-szeretetet jelent, amely feltétele a többi erény elsajátításának. Az „amicitia”⁴² is ennek megfelelő összetevőkre bomlik: a sűrű, bizalmas érintkezésre, a diszkrécióra, a jóindulatra és a hűségre. Az első lényege, hogy a rendtagok közötti szoros barátság révén ne legyen helye a mesterkedésnek, ami saját gyengeségük tudatának nyilvánvaló felerősödésével járna együtt, és ezért akadályozza a kellő bizalom kialakulását. A diszkrécia a titkok bölcs mérlegelésének eszköze, ami arra irányul, hogy a rend szempontjából valamely információt milyen mértékig lehet felfedni a világ vagy a rendtársak előtt. A jóindulat az emberi gyengeség tolerálására való képesség: ez önmagunkkal szemben szigorúságot, másokkal szemben emberséget, engedékenységet feltételez. Az „amicitia” tehát a „humanitas” kibontakoztatásának egyik gyakorlati módjaként áll elő, amely főleg a helyes ön-, illetve emberismere-ten keresztül vezet nemesedéshez. Ilyenformán az „amicitia” fokmérője a hűség, amennyiben ez teszi képessé az egyént arra, hogy saját becsületét és életét is feláldozza a barátságban a másik emberért. Ezzel szoros összhangban az „aequalitas”⁴³ alatt az alkotmány az emberek (‘viri’) társadalmi egyenlőségét érti, a rendi társadalomban fennálló különbségeket pedig mesterségesnek és a törtétes eredményének tekinti. Következésképpen az alkotmány megfogalmazói a származás egyenlőségét propagálják, és azt, hogy a főurak kegyesen bánjanak szolgálóikkal, illetve alacso-

irremissus, nisis, quampiam sive Individuiis, sive in complexo Generi humano praestandi utilitatem.” *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*, ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2-2-2, 21.

⁴⁰ „[...] quare Magister sedis eo etiam sollicitus erit, ut praestantiora aliqua hoc ingressu exercenda charitatis objecta Fratribus suppeditet, quippe honesti alicujus Patris familias prolibus onusti Filium ad opificium dare, cuiuspiam studioso vitae probioris, et excellentis Talenti, quodpiam dare subsidium [...]”. *Uo.*, 22.

⁴¹ „Individuis assistere solemus Consilio, aut opera, Generi humano aut Exemplis illustrioribus, aut cujuspian utilioris veritatis sive Delatione, sive Publicatione.” „[Magister sedis] non patietur autem rem unice in consultatione subsistere, verum ad realem etiam Effectum perducturus est[.]” „[Q] uae ad emovendos Fratrum animos plurimum facere possunt, quare Magister sedis pro sua Prudentia facile inventurus est[.]” „In ordine ad Genus humanum Magister sedis frequentius et privatim, et in Conventibus Calamitates, quibus illud premitur, vivis adumbrabit coloribus, atque ad ferendum ipsi auxilium Fratres omni cum calore, et Enthusiasmo adhortabitur[.]” *Uo.*, 21–22.

⁴² *Uo.*, 23–25.

⁴³ *Uo.*, 25–27.

nyabb rangú szabadkőműves testvérek előkelő társaikban ne urat, hanem gondos atyát lássanak.⁴⁴ Ennek szellemében bomlik ki az a gondolat, hogy a törvények folyamatos revízióra szorulnak, mivel törvények által nem lehet megelőzni, hogy a gyengéket elnyomják. Ennek példaként jelennek meg a szövegben az adózó jobbágyságok, akik éppen törvényes keretek között szenvednek el méltánytalanságot. Az ilyen törvények az elnyomás eszközei, és a szentség látszatát öltik magukra, ugyanakkor az alkotmány szerint nem a fennálló törvényes rend megbontására kell törekedni, hanem a valódi orvosságot a hatalmasoknak az egyenlőség elvéhez történő visszavezetése és az alacsonyoknak ezen elvhez való felemelése jelenti.⁴⁵

A következő négy erény az „activitas”-szal bezárólag a tettekre készséget hivatott szemléltetni. Ezek az erények is ugyanúgy a nemesedésre vonatkoznak, ám ezúttal inkább a belső tulajdonságok kifelé és nem annyira a külső tettek befelé irányuló nemesedésére kerül a hangsúly. A „silentium”-nak⁴⁶ két vetülete van: egyrészt a szabadkőműves testvériség körüli titoktartást szolgálja. Másrészt ezen túlmenően a rendszabály szerint hallgatagságra a polgári életben is törekedni kell, mivel ahogyan a bőbeszédűség felületes lelkület eredménye, úgy a visszafogottság állhatatos és megbízható lélekre vall. A „sacer furor” vagy „enthusiasmus”⁴⁷ belső meggyőződésből fakadó elragadtatást, lelkesedést fejez ki, ami arra utal, hogy az egyén tudatában van annak, hogy helyesen gondolkozik és cselekszik, s ettől semmiféle jutalom vagy félelem nem tántoríthatja el. Ez a lelkesültség mindenkéltől a szabadkőművesség fennkölt céljai iránt mutatkozik meg, s ennek mintájára éppúgy az egyéni célokban is. Máskülönben, akinek középszerű vágyai vannak, az tudatlan, és letargikus bénultságában (‘in lethargico suo torpore’) semmilyen más módon nem lehet rávenni a tevékenykedésre, mint a fennkölt célok követésének vágyával.⁴⁸ A „constantia”⁴⁹ voltaképpen a két előbbi erényre, az egyszer

⁴⁴ „Omnes sumus aequales nati, neque ullum inter nos Natura Discrimen posuit. Si quibus igitur contigit, subditos, aut Famulos habere, hos mansuete habeant, sortem ipsorum non tantum non redant asperiores, velut conditione servitutis in se alioquin difficilem, verum placida agendi ratione mitigent. Industriam, Pacem, amorem Patriae, apud ipsos perinde invehere studeant, ut omnes hi inferiores, in simili Fratre non Dominum, verum sollicitum Patrem semet habere intelligant.” *Uo.*, 27.

⁴⁵ „[N]os vero, qui pro communi majoris numeri Prosperitate excubamus, ad severum Leges revocando Examen, comperire debemus, quod hae ipsae Leges, velut per Potentiores conditae, sint adhuc Instrumenta oppressionis, et quidem eo magis periculosa, quod sacram prae se ferant speciem. Conjiciamus oculos unice in sortem contribuentis nostri, videbimus ipsum sub immani paene fatiscere onere, cum tamen ipsi nihilo majus, quam quod Leges admittunt, impositum habeatur onus. [...] [N]ec est Locus, nec animus, omnes Status per opinionem, aut per Leges stabilitos convellendi, verum unice illud, quod in manibus nostris situm est Remedium arripiendi, quod duabus potissimum viis assequemur. Si quippe magnos ad nostrum statum revocaverimus, parvos autem usque ad nos elevaverimus.” *Uo.*, 26.

⁴⁶ *Uo.*, 27–29.

⁴⁷ *Uo.*, 29–30.

⁴⁸ „[D]ein quia nobis notum est, Hominem mediocris Desiderii semper esse ignarum; ac in lethargico suo Torpore conquiescere, neque illum in agendo activitatem, ulla ratione, quam Desiderii ad assequendum finem ardore procurari posse.” *Uo.*, 30.

⁴⁹ *Uo.*, 30–31.

már elvállalt szándék következetes végrehajtására – a célok megvalósításának kívánalmát tekintve tehát ennyiben „sacer furor” az alapja – és a lélek elszántságára (‘robur’), valamint megbízhatóságára (‘firmitas’) épül⁵⁰ – ennyiben tehát a „silentium”-nak is része van benne, ami pedig korábban ugyancsak az állhatatos és megbízható lélek jele volt. Ahogy már említettem, általánosságban az alkotmány szövege a többi erény esetében is kiemeli a főmester szerepét, tudniillik, hogy jó példával járjon elől, s ezáltal nevelje a rendtársakat az erények gyakorlására. Ugyanakkor (csakúgy, mint a „humanitas”-nál) itt ismét elhangzik a gyengébbek felkarolására vonatkozó buzdítás. A félénk testvéreket kézen fogva kell vezetni, hogy erre az erényre törekedjenek, a körülöttük előforduló ügyekben tanácsot kell nekik adni, és a kivitelezésben is együtt kell velük működni.⁵¹ Ez a fajta mentorálás az „activitas”⁵² erényénél nyeri el a jelentőségét. Az alkotmány a tevékenység erényét annak ellentétével, a lustasággal ábrázolja, miszerint minden rossznak, amitől az emberi nem mind ez idáig szenved, az az oka, hogy az elvetemült emberek, felismerve polgártársaik lustaságát, a megtévesztés és az elnyomás igájába hajtják őket. Viszont nincsen senki, aki az ilyen gonosz ember szándékait átlátva vállalja, hogy a rossz erőfeszítésekkel szembehelyezi az erény pajzsát. Ezért semmi sem csúf annyira, mint az, hogyha a legnagyobb dolgokra szánt férfiak (konkrét értelemben a testvériség tagjai), akiket a természet minden segítséggel ellátott, a bénultságtól és a lustaságtól elernyednek (‘in torpore, et ignavia languere’).⁵³ Ez a bénultság az „enthusiasmus” erényénél a fennkölt célok nélküli állapot letargikus bénultságára visszautaló kifejezés, s ilyenformán a mentorálás iménti gyakorlata az ilyen tétlenségről való lenevelés eszközeként szolgál a szabadkőműves erénytanban.

Az összességében az emberi nem javáért végzett nemesítő tevékenység hangsúlyozása után (a nyolcból tehát összesen hét erény szól erről) az alkotmányban olyan, a magas fokokba tartozó klérus, katonák, politikusok, erkölcstanítók és jogászok számára kidolgozandó tematikus kérdések következnek, amelyek a kulturális, politikai, gazdasági és társadalmi konszolidáció gyakorlati támpontjául

⁵⁰ „Sexto venit Animi constantia, quae ea est, dum quis a praesusceptae semel Intentionis suae executione proseguenda non recedit, ut ut haec qualitas robur, firmitatemque animi jam praesupponat; hanc autem inspirare sit admodum difficile[.]” *Uo.*, 30.

⁵¹ „Hinc Magister sedis in rebus parvis, et obviis, quae tamen quampiam in exequendo Difficultatem supponunt, Constantiae suae Exempla praebere, alios vicissim praesertim meticulousos ad sectandam hanc Virtutem manuducere debet, quippe in occurrentibus circa ipsos casibus, cum iisdem consultare, ac in effectuatione fortiter, ut virum decet cooperari.” *Uo.*, 30–31.

⁵² *Uo.*, 30–32.

⁵³ „[C]erte nihil est turpius quam viros a Natura munifice omnibus adminiculis ad summa donatos in Torpore, et Ignavia languere, inde omnia mala, quibus in praesens humanum Genus affligitur suam ducunt originem, dum nempe quispiam improbus perspecta concivium suorum Ignavia, diversarum; aut opinionum, aut oppressionum. Iugum ipsis imposuit, neque inventus est, qui perspectis pravi talis hominis Intentionibus partes coaetaneorum suorum tuendas, ac moliminibus improbis scutum virtutis opponendum suscepisset.” *Uo.*, 31.

szolgálnak.⁵⁴ Mivel azonban az „activitas” a „honestas”-éhoz hasonló közéleti jelentőséggel bíró erény, elképzelhető egy olyan felosztás is, ahol a nemesedés három-három erénye után ez a két „lobbitevékenységet” implikáló erény külön kategóriát alkot. A nyolcadiknak szereplő „honestas”⁵⁵ mindenesetre a tematikus kérdések végén következik, aminek az indokát maga a definíció adja meg: becsületes az, aki az Isten, a Haza és a Barátai iránti kötelezettségeit rendszeresen el látja.⁵⁶ Jól látszik tehát, hogy az obszervancia szövegében a tematikus kérdések által érintett öt szempont (vallási, katonai, politikai, erkölcsi, jogi) a „honestas” e később említett három tárgya köré szerveződik. Az alkotmány először is leszögezi, hogy az obszervanciának egyedül istenhívó tagjai lehetnek, és ha valaki ateistává lenne, azt a legnagyobb diszkrécióval vissza kell vezetni a helyes útra. Azután a hazaszeretet fogalmát a hazai törvények és szokásrend iránti kötelezettségvállalással hozza összefüggésbe, amelyre úgy kell törekedni, hogy az illető a vagyont és az életét is előbb adja oda a hazáért, mintsem azt engedné, hogy maga vagy mások meggyengítsék azt. Továbbá, összhangban az „aequalitas”-ról mondottakkal, a haza iránti szeretet egyben az uralkodó iránti szeretet is, s az uralkodó törvényes úton feje és egyszersmind atyja is a nemzetnek. Az alkotmány a polgár köteletségét az egyéni haszonszerzés előtérbe való helyezésével szemben a köz javán való fáradozásban nevezi meg, miáltal törekedni kell arra, hogy a hatalmasok semmilyen módon ne nyomják el a gyengébbeket. Ezen a ponton az alkotmányban a szabadságról mint olyan (1) kormányzási formáról esik szó, amelyet sem féktelenség, sem a hatalom hiánya nem jellemezhet, és amely összeköti azokat, akiket ugyanúgy a közboldogság iránti vágy ösztönöz.⁵⁷ Majd ugyanez a szabadság úgy jelenik meg, mint a szomszédos (osztrák, német) páholyoktól való (2) függetlenség eszköze, amely a szabadságon alapuló kormányzási formát

⁵⁴ *Uo.*, 32–35. Vö.: BALOGH 2019, i. m. 327–328. Itt olyan témák (olykor gondolat kísérlet-szerű) írásbeli kidolgozásáról van szó, mint például az egyháziak esetében: mi a jobb, ha egy társadalom polgárai ateisták, de erkölcsösek, vagy ha vallásosak, de gonoszak? A katonák esetében: mi a jobb, ha egy királyságnak zsoldos vagy ha rőghöz kötött katonái vannak? A politikusok esetében: kíváncs-e Magyarország (Hungaria) számára a kereskedelem, s ha igen, milyen termékekkel mozdítható elő? Az erkölcs tanítók esetében: hogyan lehet az emberi nem iránti szeretetet a hazaszeretettel összeegyeztetni, amelyek egymást kizárónak tűnnek? S végül a jogászok esetében: mi a kormányzás legmegfelelőbb módja, s vajon bármelyik országban alkalmas, vagy a helyi körülményekhez kell igazítani? Érdemes megfigyelni (miként az a jelen tanulmányból némiképp érzékelhető is), hogy magának az alkotmánynak a szövege tulajdonképpen válaszokat is ad néha ezekre a kérdésekre. *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*, ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2-2-2, 31–34.

⁵⁵ *Uo.*, 36–42.

⁵⁶ „Honestum virum intelligemus eum, qui officia erga DEUM, erga Patriam erga amicos adamussum explet.” *Uo.*, 36.

⁵⁷ „Aurea vox Libertas cujus omne Pretium non nisi animae honestae, et illustres pervidere possunt; ea Gubernii forma, quae viros graves, discretos, a praejudiciis Licentiae non minus ac impotentis Iugi immunes, quosve provehendae publicae Felicitatis studium coactius, quam ulla Legislatio possit, copulaverat.” *Uo.*, 40.

immár a Draskovich-obszervancia belső önrendelkezésének alapelveül állítja elének.⁵⁸ Végül a szabadság az egyén (3) belső függetlenségének hordozójaként is megjelenik, amely a „sacer furor”, a „constantia” és az „activitas” erényeivel írható körül, és amelyet az alkotmány „A szörnyektől nem rettenő erény” (‘Virtus non terriat monstros’) jelmonddal összegez.⁵⁹

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy ha a „humanitas” jegyében a „honestas”-szal bezárólag a nemesedést (az egyénre és a társadalomra érve egyaránt) egyfajta antropológia keretében programként tárja elének az obszervancia szövege, akkor azt a „honestas” felől olvasva a szóban forgó szabdkömvés alkotmányrészlet egy, a patriotizmus diskurzusain belül elhelyezhető programszövegnek is éppúgy beillik.

Véleményem szerint a fenti, három egymással összefüggő csoportra bontható erényeknek három olyan vetülete van, amelyek specifikusan a szabdkömvésesség eszméjéhez köthetők, s amelyeket Agyich költeményében többé-kevésbé Héraklész, Pallasz Athéné és a Szent Korona szimbolikus ábrázolásai képviselnek. A három specifikusan szabdkömvés eszme közül az első a törvény előtti egyenlőség elve, amelyhez a hatalmasokat vissza kell vezetni, a gyengéket pedig fel kell emelni („humanitas”, „amicitia”, „aequalitas”). A gyengék felemeléséhez Héraklészé, míg a törvény előtti egyenlőséghez Pallasz Athéné alakja köthető a versben. A második eszme az állhatatos és megbízható lélek erejébe vetett hit, amely lelki erő a fennkölt célokra irányul, és a lustaság ellenszereként az obszervancia szövegében leírt gyakorlat, a mentorálás segítségével fejleszthető („silentium”, „sacer furor”, „constantia”, „activitas”). Ehhez a költeményben Pallasz Athéné alakja kapcsolódik (illetve bizonyos mértékig, mint majd látni fogjuk, még Héraklészé is). A harmadik eszme pedig az Isten, a haza és az embertársak iránti elköteleződés, amely az egyén szabadságra való diszpozíciójában gyökerezik („honestas”). Ennek kifejezőeszközei a költeményben Pallasz Athéné és a Szent Korona lesznek.

Héraklész alakjára vonatkozóan több utalás is kínálkozik a költeményben, ami önmagában azért sem hagyható figyelmen kívül, mert az obszervancia fent bemu-

⁵⁸ „Quod Formam Gubernii attinet, nos equidem hucusque omnem vicinorum Quadrorum nostrorum Dependenciam effugimus, ac ita volente supremo Architecto fugiemus deinceps etiam, ac quis nobiles hos Naturae stimulos sit secutus Effectus apparet ex tanto rerum nostrorum successu. Quippe eos duntaxat decet esse dependentes, qui sui ipsius gubernandi incapaces sunt, neque dicat aliquis, nos etiam nostros habere Magistratus, quibus ita prout vicini nostri parere debeamus: est enim magnum nos inter, et illos Discrimen, nos ipsi creamus nobis Magistratus, et quidem eos, quorum Probitas; Iustitiae, et Zelus perspectus est, illi iis parere debent, quos aut Libido aliorum, aut Sors fortuita dederat.” *Uo.*, 41.

⁵⁹ „Habebit equidem Magister sedis, si omnes muneris sui partes rite explorare velit, cum innumeris Difficultatibus colluctandum, ast animus alta petens, dedignatur tale quid persequi, ad quod cuius Ignavo semita pateat. Quo plures invenit Difficultates tanto amplius crescit ardor, easque ita facili superat animo, ut dum jam in scopo conquiescit, quasi nihil egisse videatur, animum praeprimis ad fortiter tollerandas non minus, ac retundendas Persecutiones praeparatum habere debet. Nulli, majores excitantur Inimici, quam Viro recti et veri studioso, hic se monstret, verum est Latomum, sibi que pulchrum illud nescio cuius rite applicari posse. Virtus non terriat Monstros.” *Uo.*, 42.

tatott szabályzatának végén álló jelmondat szintén a hőszra utal.⁶⁰ Ezért a költemény és az obszervancia közötti összefüggés sarkalatos pontja éppen maga Héraklész. Az antik hős alakja kultúrtörténeti nézőpontból gyakran az elesettek, a gyengébbek felkarolásában, valamint a zsarnok megfenyítésében nyeri el a jelentőségét.⁶¹ Agyich István egy másik költeményében Széchényi Ferenc gróffal kapcsolatban is alkalmazza az előbbi beállítást.⁶² Balassa Ferenc gróf esetében alluzív módon, de mégis elég világosan és emblémaszerűen mutatja fel ezt a hősi karaktert. Mindjárt a költemény elején arról értesülünk, hogy a gróf „halandó számára alig megközelíthető dicsősége milyen hatalmasra nőtt”.⁶³ A következő utalás arról tájékoztat, hogy „ami terhes, ami sok próbatétellel teljes, azt ő másik Atlaszként egészen a saját vállaira vette”.⁶⁴ Itt az ’alter Atlas’ voltaképp szó szerint Héraklész mellékeveként érthető, aki a Heszperiszek aranyalmáiért cserébe egy időre hátára is vette Atlasztól az égbolt terhét. Végül ilyen jellegű utalást tartalmaz az a disztichon is, amely szerint „emésztgette a gond az isteneket, akiknek lehetőségük van mérlegelni a gróf kimagasló erényét, valamint érdemét”.⁶⁵ Emésztgette, már tudniillik olyan értelemben, hogy mihez kezdjenek a gróf érdemeivel, hogyan jutalmazzák azokat. A költemény tanúsága szerint így hangzik néhány ezekből az érdemeiből:

Et mulcere (a) rudes animos, et vulgus in unum
 Cogere, prae multis promptior unus erat.
 Per (b) mare, per terras, per mille pericula currens,
 Subsidio reliquis, praesidioque fuit.
 Instruxitque penum (c) toties pro millibus, olim
 Horrida dum Divis tartara bella movent.⁶⁶

- (a) Potissimum ad componenda negotia Provinciarum, et Civitatum ab initio missus.
 (b) Post multas alias commissiones, eam, quae ad partes Maritimas non ita pridem erat, utiliter gessit.
 (c) Vigentibus identidem bellis annonam pro toto universim exercitu curavit.

⁶⁰ REININGER, Alice, *An Analysis of the Draskovich observance, a Masonic Document of the Late Eighteenth Century from Croatia* = *Hibiscus Masonic Review*, 2019, 4, 20.

⁶¹ ETTlinger, Leopold D., *Hercules Florentinus* = *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 16(1972), 2, 120.

⁶² AGYICH, Stephanus, *Saeculum liberatae a tyrannide Turcica civitatis Quinque-Ecclesiensis amplissimis honoribus [...] comitis Francisci Széchényi de sáárváry Fölső vidék [...]*, [Pécs], Engel, 1786.

⁶³ „Creverat immensum Francisci pulchra Balassae / Gloria, mortali vix adeunda pede.” AGYICH 1785, i. m. a2r.

⁶⁴ „Quod grave, quod multo plenum discrimine, totum / Ipse suis humeris sustulit alter Atlas.” *Uo.*, a2v.

⁶⁵ „Cura remordebatur Superos, quibus ardua virtus / Pensari posset, promeritumque Viri.” *Uo.*, a3r.

⁶⁶ *Uo.*, a2v.

„Sokakhoz képest egymaga elszántabb volt a műveletlenek megszelídítésére és a nép összefogására. Tengeren, szárazon, ezer veszélyen át sietve a többiek segítségére és oltalmára volt. Ezreknek annyiszor élelmet szerzett, amíg az istenek ellen az alvilág szörnyű háborúkat indított.”

A három disztichon, amely a jegyzetek alapján a gróf szerémi főispáni, fiumei királyi biztosi és katonai élelmezési biztosi tevékenységét írja körül, jól szemlélteti a „humanitas” erényét. Egyúttal az olyan megfogalmazásokban, mint a „sokakhoz képest egymaga elszántabb” (*‘prae multis promptior unus’*), a „sacer furor” elszántsága és az alkotmányban az „activitas”-nál szereplő, az erény pajzsát a rossz erőfeszítésekkel szembeszegező magányos hős (Héraklész) alakja fedezhető fel. S ugyancsak a „constantia”-t juttathatják eszünkbe a lelkierőre utaló olyan fordulatok, mint az „ezer veszélyen át” (*‘per mille pericula’*) vagy „szörnyű háborúkat okoztak” (*‘horrida bella movent’*), amelyek tovább bővítik az obszervancia megfogalmazásaira utaló nyomok körét, és az ugyanott szintén szereplő, a szörnyektől sem rettenő hérosz alakjára utalnak.

Ezzel el is érkeztünk a mentorálás és az „activitas” szempontjaihoz. A következő öt disztichon a „constantia” és az „activitas” egymásra hatását szemlélteti:

Utilior terris pariter reputatus avitis,
 Quo mage mortali sorte tenendus erat.
 Nempe cui Divi terrena negotia possent
 Absque suis curis credere, certus erat.
 Post multos titulos, post plurima munera Divum
 Abstulerat pleno, quae prius ipse sinu.
 Thesauri nuper, tum pignora sacra (f) Coronae
 Cesserunt fida pervigilanda sera.
 Tanta licet tulerit, tamen haec sunt visa Tonanti
 Multo pro meritis inferiora suis.⁶⁷

(f) Thesaurarius Regius, Camarae Praeses, uti et Sacrae Coronae Custos eodem tempore factus.

„Ugyanakkor úgy gondolták (az istenek), hogy nagyobb hasznára válik (Balassa gróf) a hazának, ha inkább halandó maradhat. Kiváltképp eltökélt az, akire az istenek saját gondjuk nélkül rábízhatnak földi dolgokat. A sok cím és az istenek többi ajándéka után, amelyeket szívének teljességéből már korábban előhozott, akkor a minap a szent koronaékszerek kerültek őrzésre biztos kincstári lakat alatt. Annyi mindent volt szabad viselnie, Jupiter szemében ezek mégis kisebbek voltak érdemeinél.”

⁶⁷ Uo., a3r.

A gróf megbízhatósága ('nempe certus erat') és terhelhetősége ('absque suis curis') a „constantia” jellemzőinek tekinthetők, amelyek Balassa „activitas”-át emelik ki ('terrena negotia possent credere'). Továbbá az „activitas” által elért címek és érdemek ('post multos titulos, plurima munera') mögötti céltudatosság és lélekerő is megnyilvánul a szövegben, amikor ezek a címek és érdemek éppen a gróf személyiségéből eredeztetve lelik meg a magyarázatukat ('abstulerat pleno, quae prius ipse sinu'). Ehhez már mintegy csak ráadásként járul, hogy a Bécsbe átszállított koronaékszerek és a szívből rejlő tulajdonságok között metaforikus viszony jön létre, így az előbbi valóságos kincsek a szív kincseiként ez utóbbi karakterjegyek kézzelfogható megnyilvánulásaivá válnak a költeményben. Balassa gróf ezáltal olyan személyként tűnik föl a szövegben, mint aki a mentorálás kapcsán éppenséggel a mentor szerepét tölthetné be. Végül is a vers második felében Pallasz Athéné alakjában találkozunk a gróf hajdani mentorával. Kétségtelen, hogy ez a megoldás nem az obszervancia kontextusában helyezhető el, ugyanakkor ismét az egyik erény megjelenítését érzékelhetjük benne: „Akinek a kedvéért ugyanis heves igyekezettel fáradozik, fiatalabb korában annak kiváló növendéke volt Balassa.”⁶⁸ A disztichonhoz tartozó jegyzet tanúsága szerint Agyich itt Balassa grófnak a Szent István király palástjáról szóló, 14 éves korában készült munkájára utal.⁶⁹ A heves igyekezet ('studium fervens') mindenesetre a jelennek szól, s a gróf és Pallasz Athéné alakja között ábrázolt bensőséges viszony a „sacer furor” jelentőségét húzza alá a szövegben. Pallasz Athéné ábrázolása révén ugyanis a tanítvány erényességére is következtethetünk. Az istennőnek jut a választott bírói szerep ('arbitrium'), hogy eldöntse, Balassa grófot feladatai a Magyar Királyság magyarországi vagy horvátországi feléhez kössék-e inkább. Munkája és tanácsa nélkülözhetetlen Illyris és Pannonis nimfa ügyében, s mivel ért hozzá (hiszen Jupiter agyvelejéből született), ha van rá mód, hogy meglegyen a szavazategyenlőség, mind a kettőnek kedvez.⁷⁰ Következésképp, s az eddigiek alapján, a lélek elszántságába vetett hit (Héraklész), az aköré szerveződő mentorálás (Pallasz Athéné) és a gyengék felkarolása mellett (Héraklész) a törvény előtti egyenlőség intézményének, a bírói hatalom méltányosságának az elve (Pallasz Athéné) is kiolvasható a költeményből.

A köz javáért való elköteleződés és az egyéni szabadság ehhez szorosan kapcsolódó belső követelménye, amelyeket a Szent Korona és Pallasz Athéné közösen jelképeznek, Balassa gróf báni kinevezéséhez társulnak a költeményben. Agyich versében megjeleníti a kinevezés ceremonális körülményeit, így például azt is, hogy Jupiter átadja a Pallasz Athéné kézmunkájával készített báni zászlót, valamint a báni jogart:

⁶⁸ „Nam cui sudatur studio fervente, Balassa / Temporibus primis magnus (m) alumnus erat.

(m) Summus Palladis alumnus, adhuc in juventute edidit opus de Corona, et Pallio Sancti Stephani Regis.” *Uo.*, a4v.

⁶⁹ Lásd még KÁLLAY 1974, i. m. 248.

⁷⁰ „Sique modus superest, ut sit concordia voti, / Illyridem pariter, Pannonidemque juvet. / Scit Dea quid praestet; quondam nam mente supremi / Numinis orta, videt quidquid in orbe latet. / Et neque seponi, temere nisi, Palladis almae / Hac in parte labor, consiliumque potest.” AGYICH 1785, i. m., a4v.

Illyriumque jubet Pro-Regis nomine serves,
 Quasque tenent populi, jam tuearis, opes.
 Extulit et magni (r) Signum geniale triumphi,
 Quod struxit mira Pallas in arte manu.
 Adjicit insignis praegrandia pondera (s) sceptri,
 Icta quibus subito tartara nigra cadant.⁷¹

(r) Vexillum nempe, quo porrecto Bani Croatiae inaugurari solent.
 (s) Dicitur antiquissimum, et solidissimum esse opus.

„Elrendeli (Jupiter), hogy alkirály néven óvd Illyriát, és őrizd immár azokat a kincseket, amelyekkel a nép is rendelkezik. Előhozta a nagy-szerű diadalmenethez illő ünnepi lobogót, amelyet Pallasz csodálatos mesterségbeli tudása birtokában kézzel készített. Hozzáadja még a nevezetes roppant tömegű jogart, melynek hirtelen csapásától omoljon le a sötét alvilág.”

Voltaképpen semmi nem utal arra a szövegben, hogy Agyich ne a még a 17. században is használatos jelvényekre utalna, azaz olyan zászlóra, amelynek az egyik oldalára „a három délszláv tartomány magyar korona alatti címerét hímezték”, illetve olyan jogarra, amely aranyozott ébenfából való volt (Agyich jegyzete rá is illik egy ilyen robusztus, régi tárgyra).⁷² Másfelől a hatalmi jelvényekkel történő felruházás a királyi hatalomból való részesedés félreérthetetlen jele, ami azonban főkapitányi szolgálattal, a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésével és a déli határvidék katonai védelmének a jogar suhintásával is jelzett megszervezésével jár.⁷³ (Érzékelhető, hogy a versben Balassa gróf személyével kapcsolatban a Draskovich-obszervancia tematikus kérdései közül a katonai, a politikai és a jogi vonatkozásuk érintettek.) Ugyanakkor mindezek a köz javára vállalt kötelezettségek a következőképp oldódnak fel a szabadság belső követelményében: „Inkább a közös javakra, semmint a sajátjára van gondja, amit pedig a tevékeny életmód, a hivatás, a munka kíván meg”.⁷⁴ Vagyis ezen állítás szerint Balassa gróf saját belső törekvései összhangban állnak a köz javának szolgálatával, amit az „activitas” melletti szabad elhatározás tesz lehetővé.

⁷¹ Uo., b1v.

⁷² VARGA Szabolcs, *Bán vagy alkirály? A horvát-szlavón báni hatalom változása a 16–17. században = A horvát-magyar együttélés fordulópontjai, Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*, szerk. Jasna Turkalj, Damir Karbić, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, Horvát Történettudományi Intézet, 2015 (Magyar Történeti Emlékek, Értekezések), 165.

⁷³ „Perpetuo copiosus ibi stat miles in armis / Providus hic, toties queis alimenta dedit. / Illyrico portat copiosas Adria merces, / Non est qui melius calleat istud opus. / His (notum) Regnis quam barbarus incubat hostis, / Hostes Consilio proteret iste suo.” AGYICH 1785, i. m. b1r.

⁷⁴ „Publica sunt illi plus quam sua commoda curae; / Quamque cupit vigilans vivere, vita labor.” Uo., b1r.

Ezzel le is zárom a Draskovich-obszervancia szövege és az Agyich-költemény közötti áthallások szétszalazását. Úgy vélem, hogy az interpretáció szintjén elég világosan kirajzolódott egy olyan lehetséges kontextus, Héraklész alakjára alapozva, amely e két szöveg között termékeny és heurisztikus dialógust kialakítására képes. Ami azonban a tényeket illeti, egyelőre teljes bizonyossággal nem megválaszolható kérdés marad, hogy Balassa Ferenc gróf zágrábi kerületi biztosi, valamint horvát-dalmát és szlavón báni kinevezése, illetve Agyich István ez alkalomból készült köszöntőverse nem tartozik-e egyúttal a délvidéki szabadkőművesség lapjára is.

Karl Joseph Michaelerről, aki nagyon is egyértelművé, célzatossá látszik tenni a költemény e tekintetben sokatmondó pontját a 'solum juncturus in uno' alternatívával, lehet tudni, hogy a bécsi Zur wahren Eintracht páholy tagja volt.⁷⁵ Ennek tudatában Michaeler alternatív szövegváltozatának jelentősége a következő volna tehát. A Draskovich-obszervancia égisze alatt provinciába tömörült délvidéki és magyarországi páholyok 1784-ig az osztrák nagypáholytól független módon működtek. Balogh Piroska magának az obszervancia szervezetének a jellegét így összegzi: „önálló alkotmánnyal rendelkezett, hivatalos nyelve a latin volt. Ennek oka elsősorban az, hogy a szerveződés horvát területről indult ki, azaz a horvát és magyar anyanyelvű tagok között eleve jól működő médium lehetett a latin nyelv. Másfelől a latin nyelv használata jelezte az osztrák és német nyelvű páholyoktól való függetlenséget, ugyanakkor nemzetközi szinten is működőképességnek bizonyult”⁷⁶ 1781-ben azonban az uralkodó kezdeményezésére elindult a csatlakozási folyamat. A Draskovich-obszervancia „alá tartozó páholyok az egyesüléshez csak bizonyos feltételekkel járultak hozzá: a legfőbb kikötés az volt, hogy csupán az első három fokot illetően tekintsék az osztrák nagypáholyt központnak, a magasabb fokokkal ne foglalkozzanak.”⁷⁷ Más szavakkal ez annyit jelent, hogy az obszervancia páholszervezetének tagjai éppen a függetlenség legfontosabb terepét: a magasabb fokokat érintő tematikus kérdéseket, a Szabadság provincia területére vonatkozó konszolidációs törekvéseket kívánták megvédeni. „Az egyesülés azonban 1784-ig nem valósult meg, és időközben a Draskovich-rendszer hívei az osztrák nagypáholy alkotmányának működése láttán arra a következtetésre jutottak, hogy a II. József szellemével összhangban álló centralisztikus elképzelés a németesítő tendenciákat mozdítja elő”. Így például a pestbudai Nagyszívűséghez páholy végül „1784-ben függesztette fel működését azzal, hogy mégsem akarnak a nagypáholy filiáléjaként működni”.⁷⁸ Ilyen módon a zágrábi kerület 1785-ös kialakítása, amely akarva-akaratlanul is szabadkőműves tevékenységet folytató vármegyéből állt össze, s amelyhez II. József Zala vármegyét is hozzákapcsolta, a költeményben mintegy a Draskovich-obszervancia rehabilitációjának politikai-földrajzi régiójaként jelenik meg. Agyich pedig nem mulasztja

⁷⁵ BALOGH Piroska, *Teória és medialitás, A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti füzetek, 175), 151–161.

⁷⁶ *Uo.*, 228.

⁷⁷ GRANASZTÓI 2016, i. m. 613. Lásd még REININGER 2019, i. m. 23–24.

⁷⁸ GRANASZTÓI 2016, i. m. 613.

el Balassa gróf koronaőri tisztségét, illetve a gróf Szent Koronáról és Szent István palástjáról írott művét is kiemelni, ami a magyar korona alatt kialakított Szabadság provinciára utaló párhuzamosságot erősíti. Továbbá a bécsi Zur wahren Eintracht páholy kapcsolatban állt többek között az 1776-os, Draskovich alapította pozsonyi Zur Verschwiegenheit páhollyal is.⁷⁹ Ami arra enged következtetni, hogy Michaeler e bécsi páholy tagjaként bizonyára jól ismerte az obszervancia célkitűzéseit. Így pedig Agyich költeményében szűk fél évtized távlatából is könnyűszerrel a politikai-közigazgatási átalakítás alluzív,⁸⁰ tehát szabadkőműves jellegű költői kidolgozását ismerhette fel – lett légyen az akár szándékos, akár szándékolatlan.

Összegzés

Visszatérve ugyanakkor a ténykérdésekre: konkrét adatok hiányában nem tudom megállapítani a költemény kapcsán felmerülő személyek jó részéről, hogy tagjai voltak-e akár a délvidéki, akár más szabadkőműves szervezeteknek. Így sem a horvát származású Agyichról és Baričevićről, sem Balassa grófról nem tudom ezt igazolni vagy cáfolni. Ezek hiányában a szabadkőműves vonatkozás a vers az interpretáció felől nézve hiteles, de faktuálisan meg nem alapozott olvasataként áll elő. Az iménti személyek ugyanis nem szerepelnek az Abafi (Aigner) Lajos által készített német és részben magyar nyelven is elérhető, a szabadkőművesség osztrák, horvát, cseh és magyar vonatkozású, 18. századi történetével foglalkozó munkáiban. Abafi az egyik őse – aki feltehetően a szépapja volt⁸¹ –, Franz Aigner Xaver szabadkőműves katonatiszt által összegyűjtött, 18. századi szabadkőműves forrásanyag alapján dolgozott, amelyről többedmagával, például a témáról szintén kisonográfiaát összeállító Jancsó Elemérrel⁸² másolatokat készített. Az eredeti forrásanyagot a Festetics család dégi kastélyában őrizték, minthogy Aigner családja megélhetése érdekében eladta a szervezet feloszlása során összegyűjtött anyagot

⁷⁹ BALOGH 2015, i. m. 151–152.

⁸⁰ Szükséges jelezni, hogy az alluzivitás itt hovatovább kulcsfogalomnak tűnik, amennyiben az allúzió a szabadkőművesség egyik módszerének tekinthető, valamint amennyiben az allúzió – úgy vélem – a szabadkőművességet félretéve önmagában is olyan intertextuális, (leginkább bibliai és mitikus) szövegek között átjárást biztosító alakzat, amely bizonyos kulcsszavak és motívumok segítségével linkszerű, oda-vissza bejárható hermeneutikai útvonalakat hoz létre a megértés számára általában különféle, ámde azonos kulturális relevanciájú szövegek/szövegegységek között. A szabadkőművesség alluzív módszeréhez lásd SNOEK, Jan A. M., *Az alluzív módszer = Helikon*, 62(2016), 4, 546–562. (A lapszám a *Szabadkőművesség* tematikus címet viseli.)

⁸¹ Vö. BERNÁD Á. Z., *Abafi (Abafi–Aigner) = Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, I. Band (A–Glä)*, Hrsg. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1994–2016, DOI:10.1553/0x0034779d; Nagy Iván, *Magyarország családai, Címerekkel és nemzékrendi táblákkal, Pótlék-kötet*, Pest, Ráth, 1868, 10.

⁸² JANCÓSÓ Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, Kolozsvár, Ady Endre Társaság, 1936.

a szabadkőműves tagokkal is rendelkező főúri családnak. Aignert különben Festetics Antal támogatta is munkájában. Ehhez a szabadkőműves hagyatékhöz Abafi a Festeticsek engedélyével férhetett hozzá. Azonban a II. világháború alatt ez az eredeti, feltehetőleg tízezer ív terjedelmű iratanyag elpusztult, s csupán az Abafi- és Jancsó-féle, 19. századi másolatok maradtak fenn. Ezeknek a másolatoknak is – a szabadkőművesség újabb, 1950-es feloszlásával bezárólag – becslések szerint összesen mintegy 60%-a maradt meg, amely iratanyagot a mai napig a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzik. Az 1970-es évektől kezdődően, miután bő másfél évtized leforgása alatt, 1967-re befejeződött az ez idő alatt hozzáférhetetlen iratanyag levéltári rendezése, H. Balázs Éva először tanítványai, majd egy osztrák–magyar nemzetközi kutatócsoport felállításával kívánta többkötetes forráskiadás útján közzétenni az Abafi- és Jancsó-féle anyag ezen fennmaradt részét. Azonban a vállalkozás 2006 óta, H. Balázs Éva halálával félbeszakadt. Mindezeket az információkat Lengyel Réka igen alapos tájékoztatója nyomán ismerjük.⁸³ Így az ő leírásából értesülhetünk arról is, hogy az iratanyaggal együtt őrzik a kutatócsoport által a forráskiadáshoz írógéppel és fénymásolat útján készült másolatokat is, amelyek jelenleg H. Balázs Éva hagyatékának zárolt részét képezik. Lengyel szerint „[a] kutatási és forráskiadási munkálatok elvégzésére a legnagyobb eséllyel H. Balázs Évának azon tanítványai vállalkozhatnának, akiknek engedélyezett a hozzáférés a hagyatékban lévő, már átírt, bizonyos szintig feldolgozott forrásanyaghoz.”⁸⁴ Lengyel Réka addig is, amíg ez a hiánypótló forráskiadás napvilágot lát, beszámolójában az eredeti másolatanyaghoz irányítja a kutatókat, az ugyanis hozzáférhető az Országos Levéltárban, a P 1134-es fondban. Ugyanakkor, tekintettel a forrásanyag rendkívüli terjedelmére, és arra, hogy egy kutatócsoport számára is milyen komoly kihívást jelenthet annak feldolgozása, nyilvánvalóan nem vállalkozhattam e levéltári iratállomány magányos átböngészésére. Amíg ugyanis a vonatkozó alapkutatások nem zárulnak le, addig rendszeres feldolgozás híján egy ilyen jellegű, szórt iratanyagra sem lehet megfelelő biztonsággal támaszkodni vagy abban céltudatosan tájékozódni. Addig is azonban a Draskovich-obszervancia latin szövege haszonnal forgatható a korszakban általánosan elterjedt szabadkőműves diskurzus bemutatására-elemzésére, valamint e diskurzus elterjedtségi fokának a láttatására.

Mindazonáltal, s immáron a szabadkőműves szál jelentőségét tovább árnyalandó, Agyich szövegének a Michaeler-féle átdolgozásával kapcsolatban megállapítható, hogy a szerzői-olvasói-szerkesztői pozíciók esetén egyáltalán nem beszélhetünk jól elkülönülő minőségekről, hiszen számunkra az is inkább meglepő, mintsem szokványos, hogy Agyich a zágrábi nyomdásznak is felajánlotta a döntés lehetőségét a szöveg módosításával vagy törlésével kapcsolatban. Michaeler pedig (anyanyelvi viszonylatban talán egy Kazinczyéhoz hasonlónak mondható ízlésszémény jegyében) minden további nélkül alakított Agyich szövegén, s abból az antológiája

⁸³ LENGYEL Réka, *Mi maradt meg a dégi Festetics-levéltár szabadkőműves forrásanyagából?* = *Helikon, Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, 62(2016), 4, 625–639.

⁸⁴ *Uo.*, 638.

számára egy újabb, kiadásra szánt változatot készített. (Itt most a szabadkőműves áthallásokra koncentrálni egy ilyen ízlésszéménynek a vizsgálatára nem törekedtem. Más alkalommal azonban érdemes tisztázni, hogy Michaelert a latin nyelv használatát tekintve milyen eszmények mozgathatták a módosításai során.) Ezek a jelenségek arra figyelmeztetnek, hogy a 18. századi Magyar Királyság (ezúttal latin nyelvű) irodalmi szövegei a *historia litteraria* tudásszéményének megfelelően csupán leszűkítés útján köthetők az egyes szerzőkhöz, azonban azok közösségi használati módjaival is számolnunk kell. Ez pedig az a viszonyítási pont, ahol a kor szak intézményes struktúrái is elnyerhetik a jelentőségüket, hiszen jelen Agyich-költemény esetében egy ilyen struktúra vagy történetesen intézményes hálózat megnyilvánulását véltem felfedezni a korabeli szabadkőműves szerveződés keretei között.

Mellékletek

*Agyich István Balassa Ferenc grófhhoz címzett alkalmi költeményének nyomtatott változatai, a zágrábi (1785) és bécsi (1789) megjelentetés közötti eltérések feltüntetésével*⁸⁵

Carmen Amplissimis Honoribus Excellentissimi Domini, Domini Francisci de Paula e Comitibus Balassa, de Balassa Gyarmath, <Perpetui in Kekkeó Vagh-Besztercze, Lietava, Et Eberhard Insignis Ordinis Sancti Stephani Regis Apostolici Commendatoris, S. C. R. et Apostolicae Majestatis Camerarii, Actualis Intimi Status Consiliarii etc. etc.> Cum <Dum> Pro Rege <In Pro-Regem> Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae decerneretur <Auspicato Sublimaretur>. A Stephano Agyich C[athedralis]. E[cclesiae]. Quinque-Eccl[esiensis]. Canonico Eidem <in grati animi obsequium perdemisse> Oblatum Anno M. DCC. LXXXV. Pridie Kalend[as]. Septembr[is]. Zagrabiae.

⁸⁵ A kiemelések tőlem (RKJ). Noha a Michaeler által kiadott szövegváltozatot vettem alapul, lényegileg a szövegidentitás elvére hagyatkoztam, vö. DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp., Debrecen, Akadémiai Kiadó, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei: Pótkötet), 19. Viszonyításképp az eltéréseket *dőlttel*, a margón tüntettem fel, ott tehát *kizárás alapon* az olvasható, amit Agyichnél Agyich kéziratában(?) találunk. Ilyenformán Michaeler változtatásait a költemény szövegében, illetve a költeményhez tartozó jegyzetekben és a címben *dőlttel* szedtem, ezen túlmenően az általa elhagyott szövegrészeket pedig kirekesztésjelek <...> között is jelöltem. – A szövegközlésben nem tüntettem fel, az 1r és 1v a címlap és annak üres hátlapját jelölik. – A szövegközlés után található egy konkordancia-jegyzék, amely tehát az Agyich szerzőségével és Michaeler közreműködésével létrejött 1789-es szövegváltozat alapján, továbbá módszertani szempontból az alluzivitás fogalmának érvényesítésével készült, vö. SNOEK 2016, i. m. 546–549. A jegyzéket internetes adatbázisok, a Musisque Deoque és a Corpus Corporum segítségével állítottam össze. A konkordancia-jegyzék az alluzivitáson túl valamiképp Agyich és Michaeler szövegalkotói eljárásairól és preferenciáiról is számot adhat, különösen ott, ahol a bécsi könyvtárőr jelentős mértékben változtatott az 1785-ös szövegváltozaton. Az itáliai latin nyelvű költészet előtérbe állítását Agyich Árkádia-érdeklődése indokolhatja, lásd RÉDEY-KERESZTÉNY 2021, i. m. 242–247.

- Creverat immensum Francisci pulchra BALASSAE
 Gloria, mortali vix adeunda pede.
 Nota fuit Pelago, vastis notissima terris:
 Illam terra rotis vexit, et unda rate.
- 5 Haec sonat in silvis, sonat atque in montibus altis;
 Et quacumque potest fama venire, venit.
 Ad Superos, et magna poli convexa, repente
 Sustulit hanc virtus *adproperante* gradu. *<deproperante>*
 Namque BALASSEO constant dum *cura* labore, *<summa>*
- 10 Utilitas Superos, et sua lucra manent.
 Et mulcere ^(a) rudes animos, et vulgus in unum
 Cogere, prae multis promptior unus erat.
 Per ^(b) mare, per terras, per mille pericula currens,
 Subsidio reliquis, praesidioque fuit.
- 15 Instruxitque penum ^(c) toties pro millibus, olim
 Horrida dum Divis Tartara bella movent.
 Quod grave, quod multo plenum discrimine, totum
 Ipse suis humeris sustulit alter Atlas.
 (2r)
 Et quod praesenti nequii superasse labore,
- 20 Conficit id cura ^(d) consilioque gravi.
 Quid ^(e) Cereas memorem; rutilantia Nomina Caelo,
 Et, quibus effulget, fortia facta Patrum?
 Cura remordebat Superos, quibus ardua virtus
 Pensari posset, promeritumque Viri.
- 25 Dignus erat Caelo: sed adhuc longissima vitae
 Plena torquebat stamina Parca colo.
 Utilior terris pariter reputatus avitis:
 Quo mage mortali sorte tenendus erat.
 Nempe cui Divi terrena negotia possent
- 30 Absque suis curis credere, certus erat.
 Post multos titulos, post plurima munera Divum
 Abstulerat pleno quae prius ipse sinu,
 Thesauri nuper, tum pignora sacra ^(f) Coronae
 Cesserunt fida pervigilanda sera.

^(a) Potissimum ad componenda negotia Provinciarum, et Civitatum *inter initia* *<ab initio>* missus

^(b) Post multas alias *res sibi commissas* *<commissiones>*, eam, quae ad partes *m<M>aritimae* non ita pridem *pertinebat* *<erat>*, utiliter gessit.

^(c) *Rigentibus* *<Vigentibus>* identidem bellis annonam pro toto universim exercitu curavit.

^(d) Inde a prima juventute semper a consiliis Regis fuit; Imperatoris subinde pro parte sui Imperii factus a Secretioribus Consiliis.

^(e) Vetustissima est Familiae Balassianae sicut gloria, ita et virtus.

^(f) Thesaurarius Regius, Camerae Praeses, uti et Sacrae Coronae Custos eodem tempore factus

- 35 Tanta licet tulerit: tamen haec sunt visa Tonanti
 Multo pro meritis inferiora suis.
 (2v)
 His meliora parat, jamque est conferre voluntas
 Praemia, queis pretium gloria summa ferat.
 Attamen ipse prius partes speculatur in omnes,
- 40 Hungarico melius siquid in orbe foret.
 Illyris interea, quam Savus, et alluit Ister,
 Romanis *olim* clarior hospitibus; <quondam>
 Ipsa quidem tantae quondam primordia famae
 Atque gravis meriti semina ^(g) prima dedit,
- 45 Quod fieret Caelis (somni, Geniique monebant)
 Conscia Consilii, iudiciiue Patrum,
 Sollicite volvit sortis dum fata futurae,
 Evigilat multo, nocte, dieque metu.
 Utque suo voveat subsellia summa BALASSAE:
- 50 Ne tamen hoc pariter destituatur, avet.
 Subsidioque petit reliquas cognata ^(h) Sorores
 Jungant ut votis congrua vota suis.
 Sique minus reputent solam junxisse minorem,
 Tanto, si placeat, tres ⁽ⁱ⁾ socientur Hero.
 (3r)
- 55 Dumque nequit celeri Caelos conscendere cursu,
 Effundit tacitas anxia Dia preces.
 Vox *sonat* una: Dii! vestrum celebrate ^(k) Nepotem, <fugit>
 Destituat nostras ne tamen ille plagas!
 Ille pios animos, vitam dedit ille beatam:
- 60 Et viget in nostro paxque, quiesque Lare.
 Caetera, quae *superant*, secreto pectore versat, <fuerant>
 Auditas nequis turbet adusque preces.
 Hungaris *at* contra, dum vota recentia captat, <e>
 Spondetur tantus queis Tibi ^(l), Paule, favor:
- 65 Praedicat insignis meritumque, decusque BALASSAE;
 Vult tamen in propria perstet ut ille domo;
 Extremique timet miseranda pericula fati,
 Hungaricis abeat si Pater iste plagis.
 Hunc sibi *cumprimis* deberi jure Deorum; <praeprimis>

^(g) In Syrmienti Regni Sclavoniae Provincia in anno 1762. Supremus Moderator factus, plurima ibi memoria digna gessit.

^(h) Croatiam nempe, et Dalmatiam sicuti originis, ita et idiomatis *ferme* <fere> ejusdem.

⁽ⁱ⁾ Croatia videlicet, Dalmatia, et Sclavonia.

^(k) BALASSII Regibus quoque per sexum feminineum inveniuntur nexi.

^(l) Comes quippe Francisci a Paula nomine insignitus.

- 70 Quippe Viri Nutrix, quae Genitrixque foret.
Officiis hujus Regnumque, hominesque teneri:
Verteret abscessu cuncta secunda *suo*. <dolor>
(3v)
Quid reliquis fieret, si, qui meruere beari,
Hos proprio excutiat Mater amata sinu? <Excutiat proprio>
- 75 Si Superis dignus meliori sorte BALASSA est:
Amplior Hungaricis *non fluit* Ister aquis? <curreret>
Sic Heros *quando est* partes in utrasque petitus; <tandem>
Staret ut ambiguo causa *procata* foro: <petita>
Sistitur arbitrio Divum Sapientia Pallas,
- 80 Quae merito causam conveniente probet,
Sique modus superest, ut sit concordia voti,
Illyridem pariter, Pannonidemque juvet.
Scit Dea quid praestet; quondam nam mente supremi
Numinis orta, videt, quidquid in orbe latet.
- 85 Et neque *secludi*, temere nisi, Palladis almae <seponi>
Calculus hac in re, consiliumque potest. <Hac in parte labor>

Quid, quod et hujus item studio fervente BALASSA <Nam cui sudatur>
Temporibus primis magnus ^(m) alumnus erat?
(4r)
Diva *igitur* pensans meritum, geniumque juventae, <proin>
- 90 *Consciaque*, officiis *queis ea* digna forent. <Scit quibus; haec mage>

Constitit *Alma* loco, circumspexitque *coronam*
Caelicolum, et placida talia voce refert:
Non mihi difficilis, Superi, via promere verum,
Ut faciam vestris *mentibus* una satis. <ergo>; <patentes>
<Caelos>
- 95 Gyarmathidem vobis placet exaltare BALASSAM,
Implet qui fama solis utramque domum.
Illyrici *hunc*, Divi, *pro-Rege edicite*: fructus <Pro-Regem dicite,>
Innumeros *vigili* munera jussa ferent. <Juveni>
Perpetuo *bene multus* ibi stat ⁽ⁿ⁾ miles in armis: <copiosus>
- 100 Providus hic toties *quem Pater ipsus alit*. <queis alimenta dedit>

Illyrico portat *congestas* Adria ^(o) merces,
Non est, qui melius calleat istud opus. <copiosas>

^(m) Summus Palladis alumnus, *qui adhuc juvenis* <in juventute> edidit opus de Corona, et Pallio Sancti Stephani Regis.

⁽ⁿ⁾ Quippe *ubi stativa habeat totius Nationis* <continuo militia Nationalis> per Regna Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae.

^(o) Notus est Fluminensis, et Buccarensis portus.

- His (notum) Regnis quam barbarus incubet hostis:
Hostes Consilio *proterit* iste suo. <*proteret*>
- 105 Quod regimen tenuere ^(p) Patres de gente BALASSAE,
Hoc teneat natus: semita trita patet.
(4v)
Jungatur munus, quod mox obitura parantur
Hungaria tota Corpora lecta ^(q) Patrum.
Id satis *interea*; paucō post tempore namque <*Hungariae,*
paucō [...]
- 110 Promptior his titulis qui moderetur, erit.
Publica sunt illi plus quam sua commoda curae:
Quam cupit *insomnis* vivere, vita labor. <*Quamque*>;
<*vigilans*>
- Vix Dea finierat, certo probat omnia nutu
Jupiter, et pleno pectore laetus ovat:
- 115 Utque fuit fulvo chlamydem praecinctus in auro,
Injicit hanc humeris, Magne BALASSA, tuis.
Illyriumque jubet *pro Rege capessere Sceptrum*, <*Pro-Regis*
<*nomine serves*>
Quas populique tenet, ut tuearis opes. <*Quasque tenent*
<*populi, jam*>
<*geniale*>
Extulit et magni ^(r) Signum *praelustre* triumphi, <*struxit mira Pallas*
120 Quod *mira instruxit Palladis arte manus.* <*in arte manu*>
Prodiit hic ingens praegrandi pondere ^(s) *sceptrum*, <*Adjicit insignis ~ia*
<*~era (s) sceptri,*>
Quo ruere icta cito tartara nigra putes. <*Icta quibus*
<*subito*>; <*cadant*>
- Sic ubi jura trium tradit conjuncta Sororum,
Insuper alloquio more precantis ait:
(5r)
- 125 Ecce Tabella ^(t) tibi *quadra tessellata, quadramque* <*quadris distincta*
<*figuris*>
- Alea jacta super cuncta secunda ferat!
Suscipe lora ^(u) canum, lanient qui ricitibus hostes,
Ne circum vestris insidentur agris!

(p) Duo Balassi, *et ipsi* <*aeque*> Francisci *nomine* leguntur Bani fuisse.

(q) *Decemviri recens* <*Decem viri recenter*> per Provincias Hungariae instituti.

(r) Vexillum nempe, quo porrecto Bani Croatiae inaugurari solent.

(s) Dicitur antiquissimum, et solidissimum esse opus.

(t) Tabella lusoriae formae, Insigne Regni Croatiae.

(u) Tres in patenti campo vertagi, Insigne Regni Slavoniae.

- Hicque* ^(v) caput *triplex*, terna cingente corona,
 130 *Sic caput et repetat laurea multa tuum.* <Ter; hic numero est>
 <Ambiat et Vestrum>;
 <digna caput>
- Addo Saladinae ^(x) pinguissima jugera terrae,
 Absentem ne te Pannonis ora putet.
 Id tibi sit specimen, quod sis rediturus ad illam,
 Major et Illyrium, Panoniamque reges.
 135 Dixit: et *aethereum nutu concussit Olympum:* <aethereo sparsit
 nova lumina
 Caelo>
 <Signaque laetitiae
 dat manifesta suae>
 <Intonuere poli,
 validus replet
 omnia clangor>
- Deciderunt sudo fulgura terna polo.*
Intonuit longum reboanti murmur ab axe:
- Festa fuit Superis omnibus ista dies.
 Jupiter ^(y) ipse sua, *solium juncturus in uno*,
 140 Illyridem duxit, Pannonidemque manu. <mensa>; <eadem>
 Dumque *dehinc* cratera levat, Saturnia dixit:
 Saecula Tu nostri vive, BALASSA, Patris!
 (5v) <bonus>
 Vivit: et *usque* memor non desinit esse Poetae,
 Qui ^(z) certo toties *omine* vota facit. <Ipse>
 <numine>

Konkordancia-jegyzék

1–2 Creverat immensum gloria, mortali vix adeunda pede] *cf.* OVID. Pont. 4, 2, 381 | 1 Creverat immensum] OVID. fast. 5, 537; *cf.* PS. CYPR. pasch. 16 | 2 vix adeunda] OVID. epist. 18, 8; OVID. Pont. 1, 8, 12; MART. epigr. 7, 93, 2; *cf.* CLAUD. Stil. cos. 2, 425; NALDI, carm. 2, 9, 10; *cf.* Stay, *Philosophiae recentioris...*, 1, 1827⁸⁶; Kunić, epigr. 5, 1153, 2⁸⁷; *al.* | adeunda pede] OVID. trist. 1, 8,

^(v) Tria humana coronata Capita, Insigne Regni Dalmatiae.

^(x) Ferunt Saladiensem Provinciam alias *etiam* <quoque> ad Regnum Croatiae pertinuisse.

^(y) Hungariae, et Croatiae Regna in uno Rege *jam* <ab> olim juncta.

^(z) Honores, qui *accesserunt, progressu temporis* <successive evenerunt, alias> ab eodem Vate Comiti *alias* praedicti.

⁸⁶ Haud minus insistam tamen, et quae posse videntur / Musarum ingenuo tractari carmine, dicam; / Multaque praeteream, quorum minor usus, opusque est, / Quaeque nec includi numeris nimis aspera possunt, / Quaeque etiam verbis vix sunt adeunda solutis. STAY, Benedikt, *Philosophiae recentioris [...] versibus traditae libri X*, Tom. I., Romae, Palearini, 1755, 92.

⁸⁷ Heic gelidae rupes, heic saxa horrenda, Lycori, / Antraque montanis vix adeunda feris. KUNIĆ, Rajmund, *Epigrami = Via virtutis / Put vrline. Epigramatski opus Rajmunda Kunića*, Vol. 2., ed. Bratičević, Irena, Zagreb, Ex libris, 2016, 234.

38; *cf.* trist. 3, 1, 70; fast. 6, 412 | vix adeunda pede] SASSO, epigr. 1, 39, 2; Scaliger, *Poemata*, p. 39⁸⁸; Chytraeus, Ioanni Caselio, p. 332⁸⁹; Eucharisticon metricum (1739)⁹⁰ | mortali vix adeunda pede] Bersman, Hieronymo Pantzmano, p. 471⁹¹; Moller, Rhenus, p. 38⁹²; *Govardo Gerardo* (1772)⁹³; *al.* || 3 Nota fuit Pelago] *cf.* VAL. FL. Argon. 1, 7–8 || 4 unda rate] *cf.* OVID. epist. 2, 6; 5, 42; 5, 90 || vexit et unda rate] *cf.* CATULL. carm. 63, 1 || 7 poli convexa] *cf.* AVIEN. Arat. 590; CLAUD. bell. Gild. 2; MAR. VICTOR aleth. 1, 49; 3, 55 | magna convexa] *cf.* CLAUD. in Ruf. 1, 367 || 8 summa labore]⁹⁴ CYPR. GALL. leu. 262; PETRARCA Africa 6, 553; GALLO libell. 5, 21 || 10 utilitas superos] Casanova, *Et Domiti studium...*, Ir⁹⁵ | sua lucra] AVIAN. fab. 33, 6; ARATOR apost. 1, 79; 1, 664; VEN. FORT. Mart. 2, 366; 4, 559; VEN. FORT. carm. 1, 6, 4; *al.* || 11 mulcere animos] *cf.* OVID. rem. 197 | rudes animos] OVID. fast. 4, 97; TACIT. Annal. 1, 31, 4; PROP. eleg. 3, 15, 5; *al.* || 13 per mare, per terras] OVID. epist. 14, 101 || 15 instruxit penum pro millibus] *cf.* VULG. Mt. 14, 13–21; Mc. 6, 30–44; Lc. 9, 10–17; Ioan. 6, 1–15 || 16 horrida bella] VERG. Aen. 6, 86; 7, 41; IUUV. sat. 14, 242; PRUD. ditt. 75; AUSON. prec. 1, 14; BOIARDO carm. 8, 11; BALBI carm. 154, 3; Bošković, *Epistola dedicatoria*, p. XXII⁹⁶; *al.* | bella movent] BOETH. cons. 4, 4, 8; VEN. FORT. carm. 8, 3, 124; *cf.* Bonifacius, Eulisteia, 2, 71⁹⁷ || 18 ipse suis

⁸⁸ Tesca vel humano vix adeunda pede. Iosephi SCALIGERI Iul. Caes. F. *Poemata omnia, ex museio Petri Scriverii*, [Leiden], Raphelengii, 1615, 39.

⁸⁹ Culmina difficili vix adeunda pede. CHYTHRAEUS, Nathan, *Ioanni Caselio = Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium pars II.* [...], ed. Jan Gruter, Francofurti, Hoffmannus, 1612, 332.

⁹⁰ Saxa fatigato vix adeunda pede. *Eucharisticon metricum in sacram solemnitate, quam praesentibus [...] majestatis, Carolo VI. [...] et Elisabetha Christina [...] pater, d. Antonius [...] de monte Serrato [...] celebravit [...]*, [Wien], Kaliwoda, 1739, 1v.

⁹¹ Et loca mortali vix adeunda pede. BERSMAN, Gregor, *Hieronymo Pantzmano et Magdalenae Brambachae = Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium pars I.* [...], ed. Jan Gruter, Francofurti, Hoffmannus, 1612, 471.

⁹² Aequea mortali vix adeunda pede. Moller, Bernhard, *Rhenus et eius descriptio elegans a primis fontibus usque ad oceanum Germanicum [...]*, Coloniae, Birckmann, 1570, 38.

⁹³ Atria, mortali vix adeunda pede. *Illustrissimo ac reverendissimo domino domino Govardo Gerardo van Eersel Antverpiensi, ex cathedralis ecclesiae ad d. Bavonis praeposito, decimo sexto Gandavensium episcopo [...]*, [S. l.], [s. n.], 1772, 3r.

⁹⁴ Itt és a későbbiekben a dölttel szedett konkordancia az Agyichnál az 1785-ös, zágrábi nyomtatott változatban szereplő megoldásokra utal. Lásd a jelen tanulmány első mellékletét.

⁹⁵ Sed facit utilitas superos si sola: negabit / Quis geminos merito me celebrare deos. CASANOVA, Marcantonio, *Et Domiti studium...* = L. Domitii BRUSONII Contursini Lucani *Facietarum exemplorumque libri VII.*, Romae, per Mazochium, 1518, Ir.

⁹⁶ Finibus imperitat vastis, bella horrida bella / Sustinet, ingentes informat legibus Urbes. BOŠKOVIC, Ruđer Josip, *Les éclipses, poème en six chants, dédié à sa majesté par M. l'abbé Boscovich*, traduit en français par M. l'abbé de BARRUEL, a Paris, Valade, 1779, XXII.

⁹⁷ Bella movens, et dura parans ac horrida multum. BONIFACII Veronensis *De rebus a Perusinis gestis ann. MCL–MCCXCIII historia metrica quae vocatur Eulisteia*, ed. F. Bonaini, A. Fabretti, F. Polidori, Firenze, Vieusseux, 1850, 6.

humeris] *cf.* OVID. met. 2, 297 | **19** superasse labore] Micyllus, Sylvarum, p. 8⁹⁸ | **20** consilioque gravi] G. FILELFO Amyris 1, 596; 4, 70; DI NATALE carm. 18, 20 | **21** quid ceras memorem] Damalewicz, Vitae, p. 270⁹⁹ | rutilantia nomina caelo] Cantonus, *Flumina consilium...*, p. XXXXVI¹⁰⁰ | rutilantia nomina] *cf.* Zamanja, Homeri Odyssea, 11, 34¹⁰¹ | **22** fortia facta patrum] VERG. Aen. 1, 641; AMMONIO carm. 3, 54; CICHINO carm. 1, 28, 12; BARGAEUS carm. 2, 75, 4; *cf.* Ianus Pannonius epigr. 2, 21, 2¹⁰² | **23** ardua virtus] OVID. ars 2, 537; ex Pont. 2, 112; LUCAN. Phars. 4, 576; STAT. Theb. 10, 845; silv. 5, 2, 98; ARATOR apost. 1, 469; *al.* | **25–26** vitae stamina] Celtis, Amores 1, 1, 12; Bošković, *Les Eclipses*, p. 96 | longissima vitae stamina] *cf.* MARRASIO carm. 1, 36; 34, 20; GALASSIO carm. 2, 34, 182; RAPICIO poem. 22, 4; Kunić, epigr. 4, 67, 4¹⁰³ | longissima plena torquebat stamina colo] *cf.* TIB. eleg. 1, 3, 86 | **26** plena colo] *cf.* OVID. epist. 3, 76; LUCAN. carm. frg. 1, 1 | Parca colo] OVID. am. 2, 6, 46 | plena stamina colo] *cf.* PETRARCA Africa 1, 239 | torquebat stamina Parca colo] *cf.* CATULL. carm. 64, 312–318; *cf.* SIL. ITAL. Pun. 1, 280–282 | **29** terrena negotia] Ambrosius Mediolanensis, De Cain et Abel, 2, 3, 11 (PL 14 346A); Eusebius Hieronymus, Translatio homiliarum in Ierem. Hom. III (PL 25 613A–613B); Augustinus Hipponensis, Quaestiones, 2, 39 (PL 35 1352); Georgius Magnus, Moralia in Iob, 18, 27 (PL 76 61B); 19, 25 (PL 76 125B) *et al.*; MANTOV. Parth. II 1, 457; VI 621 | **32** pleno sinu] PATRIZI epigr. 14, 14; PONTANO coniug. 2, 3, 7, 18; PONTANO laud. 1, 30; CALLIMACO epigr. 1, 14, 14; POLIZ. Ilias III eleg. 28; *al.* | **33** pignora sacra] *cf.* OVID. met. 6, 603; LUCAN. Phars. 8, 481; PAUL. NOL. carm. 19, 365; MEROB. carm. 2, 31, 10; Sacchini, Historiae Societatis Iesu, 4, 3, 285¹⁰⁴; Sacchini, Historiae Societatis Iesu, 5, 1, 87; 5, 2, 139; 5, 3,

⁹⁸ Quo mihi tot noctes vigili superasse labore! Iacobi MICYLLI Argentoratensis *Sylvarum libri quinque*, [Frankfurt am Main], Brubacchius, 1564, 8.

⁹⁹ Quid ceras memorem veterum sub imagine: sedi / Tot bona, de Domino quid meruere? nihil. DAMALEWICZ, Stefan, *Vitae Vladislaviensium episcoporum*, Cracoviae, Caesarius, 1642, 270.

¹⁰⁰ Nec mea sydereo rutilantia nomina Caelo, / Nec quot fecundos lambere dignor agros. *Per le acclamatissime nozze dell'altezza serenissima di Giuseppe Maria Gonzaga duca di Guastalla [...]*, in Guastalla, Giavazzi, 1731, XXXXVI.

¹⁰¹ Fundit ab aurato rutilantia lumina lychno. ZAMANJA, Bernard, *Homeri Odyssea Latinis versibus expressa [...]*, Senis, Pazzini, 1777, 334.

¹⁰² Scribere, Crispe, iubes regis me praelia nostri, / Nec non magnanimi, fortia facta, patris. Iani PANNONII *poëtarum sui seculi facile principis, in Hungaria, Quinque Ecclesiarum olim antistitis Poëmata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, pars I., ed. KOVÁSZNAI Sándor, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784, 656. *Cf.* Scribere Crispe iubes regis me praelia nostri, / Nec non magnanimi fortia facta patris. Jani Pannonii *Quinque Ecclesiarum episcopi Libri III. poematum elegiarum et epigrammatum*, Budaë, Landerer, 1754, 309.

¹⁰³ Quam sacroque tibi, precor, et quot stamina ducet, / Tot vitae accedant stamina longa tuae. KUNIĆ, Rajmund, *Epigrami = Via virtutis / Put vrline. Epigramatski opus Rajmunda Kunića*, Vol. 2., ed. Irena Bratičević, Zagreb, Ex libris, 2016, 84.

¹⁰⁴ Deiparae effigies in Collegio Bayensi tantum in sanctioribus per annum diebus coepta populo magna pietate confluenti ostendi: Virginum capita, ac cetera sacra pignora per cetera Societatis domicilia sparsa. SACCHINI, Franciscus, *Historiae Societatis Iesu pars quarta [...]*, Romae, Manelphii, 1652, 99.

¹⁰⁵ *et al.* | 35 tanta licet tulerit] Mostel, *Epitaphium*, p. 492¹⁰⁶ | 36 promeritis inferiora suis] *cf.* Bovio, *In vitam Clementis X.*, p. 179¹⁰⁷ | 37 his meliora parat] Croyzé, *In nuptias...*, p. 233¹⁰⁸ | 39 partes speculatur in omnes] OVID. met. 1, 667 | 41 quam Savus et alluit Ister] *cf.* Agyich, *Saeculum*, (**) 3r¹⁰⁹ | alluit Ister] Agyich, *Poema honoribus Francisci Balassa*, 2r¹¹⁰; Agyich, *Poëma augustissimae terrae principis...*, 6v¹¹¹ | 43 primordia famae] *cf.* OVID. met. 15, 58 | 44 semina prima] OVID. am. 3, 1, 59; fast. 5, 221 | 46 conscia consilii] PETRARCA De remediis utriusque fortunae 2, 90¹¹²; CALLIMACO carm. 38, 18; Vögelin, *Condidit hanc patriae...*, p. 535¹¹³ | 47 sortis futurae] *cf.* VERG. Aen. 10, 501 | 48 evigilat nocte dieque metu] *cf.* HOR. sat. 1, 1, 76 | 52 congrua vota] CLAUD. Hon. nupt. praef. 12 | 55 caelos conscendere] *cf.* TERT. adv. Marc. 5, 247; ALC. AVIT. carm. 2, 108 | 56 tacitas preces] APUL. Apol. 54 | effundit tacitas preces] *cf.* Alcuinus, Vita S. Vedasti episcopi Atrebatensis, 2, 11 (PL 101 167B) | 57 vox fugit] VERG. ecl. 9, 53; OVID. ars 2, 450; MAR. VICTOR aleth. 3, 447; ANGELA virt. 92 | 59 vitam beatam] AMBR. hymn. 10, 16 | 60 viget pax] *cf.* Alcuinus, epigr. 280, 88 (PL 101 807C); Hildebertus Cenomanensis, carm. misc. 117, 11 (PL 171 1435B); Pir, *Cato*

¹⁰⁵ Vix in flammis sacra descenderant pignora, cum repente, turba omni spectantium stupore defixa, violenta illa pestis extinguitur, ac mox theca ipsa cum reliquiis adeo reperitur innoxia, ut ne vittam quidem unde facculus pendebat, ausus videretur ignis attingere. (5, 1, 87) Qua re nobiles Catholici animadversa, furtim sacra illa pignora abstulere, non ad Angliae modo totius, sed exterarum etiam Provinciarum solatium, ad quas inde pervenere. (5, 2, 139) His feria quinta gestis, toto inde triduo sacra pignora in ara ad id medio templo excitata, populi, qui plurimus accurrit, venerationi fuere proposita. (5, 3, 1) SACCHINI, Franciscus, *Historiae Societatis Iesu pars quinta* [...], Romae, Varesii, 1661, 17, 87, 110.

¹⁰⁶ Sum via, sum verum, sum vitaeque, talia credens / Tanta licet tulerit vincla, perire nequit. MOSTEL, Iohannes, *Eius epitaphium = Reliquiae manuscriptorum omnis aevi diplomatum ac monumentorum ineditorum adhuc*, Tom. 4., ed. Johann Peter von Ludewig, [Frankfurt–Leipzig], [s. n.], [1722], 492.

¹⁰⁷ Haec tua num, Clemens, excedunt vota? sed in nos / Haec sunt promeritis inferiora tuis. BOVIO, Carlo, *Rhetoricae suburbanum, pars prima, cuius libri tres exhibent*, Romae, Tizzoni, 1676.

¹⁰⁸ Cedite Nectarei Divorum pocula succi, / His meliora parat pocula dulcis Amor. CROYZÉ, Philip Willem, *Otia poetica*, Hagae, Gaillard, 1746, 233.

¹⁰⁹ Esto caput terris, quas Savus et alluit Ister. AGYICH, Stephanus, *Saeculum liberatae a tyrannide Turcica civitatis Quinque-Ecclesiensis* [...], [Pécs], Engel, 1786, (**) 3r.

¹¹⁰ Accipit et dignas comites, quas alluit Ister / Ad Vukovar Nimphas, quo gloria major abinde / Sit Divae gentique. PTE EKT TGyO, Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 757, 2r.

¹¹¹ Sclavica Regna petit, loca Savo et adsita Vucae / Quaeque rapax Dravus, Regalis et alluit ister. PTE EKT TGyO, Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 755, 6v.

¹¹² Ad terrorem vero haec, formidinemque mortalium spectare, sed ante alios, illorum, qui rebellant Deo, non solum naturae gnarus meminit poeta, sed vates illa etiam divini conscia consilii, quae ait: Dominum formidabant [...] adversarii eius, et super ipsos in coelis tonabit. FRANCISCI PETRARCHAE *poëtae oratorisque clarissimi, De remediis utriusque fortunae, libri duo...*, Roterodami, Leers, 1649, 584.

¹¹³ Condidit hanc patriae tabulam pia cura Freheri, / Conscia consilii Patris Avique Tui. HUMMEL, Bernhard Friedrich, *Neue Bibliothek von seltenen und sehr seltenen Büchern und kleinen Schriften samt beygefügeten noch ungebrückten Briefen und andern Aufsätzen gelehrter Männer der vorigen Zeiten*, 3. Bd., Nürnberg, Bauer, 1780, 535.

minor..., p. 155¹¹⁴; Kunić, epigr. 5, 419, 1¹¹⁵; *al.* || 61 pectore versat] VERG. Aen. 1, 657; 4, 563 | secreto pectore versat] *cf.* LVCAN. Phars. 1, 247; PONTANO Uran. 4, 26, 170; Vičić, *Iesseidos libri XII*, 8, 11, 4¹¹⁶; Bošković, *De solis ac lunae defectibus*, 5, 971¹¹⁷; Kunić, *Homeri Iliados...*, 24, 12¹¹⁸ || 62 auditas preces] LIV. 1, 12, 7; Kunić, epigr. 4, 256, 10¹¹⁹ | turbet preces] Donati, *Suevia*, p. 61¹²⁰; Waghenaer, *Vita Sancti Hermanni-Joseph*, p. 111¹²¹ || 63–64 dum vota recentia captat, spondetur] *cf.* Acta sanctorum Augusti, p. 621¹²² || 65–69 praedicat meritum] *cf.* VERG. Aen. 3, 245–267 || 67 extremi fati] *cf.* VERG. Aen. 9, 204 || 69 iure deorum] Aldhelmus, poema de aris B. Mariae, 10, 5 (PL 89 295B); Alcuinus, carm. 161, 5 (PL 101 768A); Kunić, *Homeri Iliados...*, 10, 677¹²³ || 70 viri genitrix] *cf.* Alcuinus, carm. 281, 1007–1008 (PL 101 833A); Petrus Pictaviensis, *Panegyricus*, 57 (PL 189 49A) || 71 regnumque, hominesque teneri] *cf.* PRUD. c. Symm. 2, 70 || 72 cuncta secunda] *cf.* CYPR. GALL. Ios. 371; VERINO epigr. 7, 9, 12; epigr. 7, 32,

¹¹⁴ Cum pax alma viget soluit sua iusta parenti / Natus[.] Flavii Iacobi EBORENSIS (Didak Pir) *Cato minor, sive disticha moralia ad ludimagistros Olyssipponenses*, Venetiis, Valgrisius, 1596, 155.

¹¹⁵ Hic pax alma viget, longe Galli atque Britanni / Bella gerunt; licet hac, mi Lyce, pace frui? KUNIĆ, Rajmund *Epigrami = Via virtutis / Put vrlne. Epigramatski opus Rajmunda Kunića*, Vol. 2., ed. Irena Bratičević, Zagreb, Ex libris, 2016, 166.

¹¹⁶ Cedenti Solymis Mariae iam tertia fulsit, / Atque viae postrema dies, cum saucia curis / Virgo animi purum validis turbare serenum / Triste legebat iter, tacito dum pectore versat[.] VIČIĆ, Kajetan, *Jesseidos libri XII*, ed. STEPANIĆ Gorana, editio electronica (letöltve: 2022. 06. 13.).

¹¹⁷ Alta sedet curru Latonia virgo, suasque / Excipit, ac tacito versat sub pectore laudes / Exultans. BOŠKOVIĆ, Ruđer Josip, *De solis ac lunae defectibus libri V*, Venetiis, Zatta, 1761, 338.

¹¹⁸ Cuncta miser tacito versat sub pectore. KUNIĆ, Rajmund, *Homeri Ilias latinis versibus expressa...*, Romae, Zempel, 1776, 572.

¹¹⁹ Nec solum audimus fundi, sed fundimus ipsi / Certatim auditas corde silente preces. KUNIĆ, Rajmund *Epigrami = Via virtutis / Put vrlne. Epigramatski opus Rajmunda Kunića*, Vol. 2., ed. Irena Bratičević, Zagreb, Ex libris, 2016, 106.

¹²⁰ Placet hinc abire, turma ne turbet preces. Alexandri DONATI e Societate Iesu *Suevia = Selectae pp. Soc. Iesu tragodiae*, Antverpiae, Cnobbarum, 1634, 61.

¹²¹ Scipio solus, manus / Quo dextra sedit, illius fulsit gradum, / Quin hostis ipse Stygius infestis Virum / Modis lacessit, dum vel ut turbet preces / Vigiles, vel ipsum quatiat inopino metu / Tetrae figuram felis horrendam subit[.] WAGHENAER, Petrus de, *Vita Sancti Hermanni-Joseph, canonici et presbyteri Steinfeldensis Ordinis Praemonstratensis...*, Antverpiae, heredes G. Wolsschati, 1662, 111.

¹²² Talibus itaque obsecrationibus, talibusque votis pia sanctorum die noctuque pulsabat viscera, si quo modo tandem flecterentur ad necessitatis suae solamina, ferrentque infirmitati medicamina: et, ecce, die quadam dum renovat preces, dum vota recentia spondet; adest illi continuo piissimus sanctorum affectus, et quantum apud Dominum ipsorum praevaleant merita, in virtute miraculi divina palam cunctis innotescit potentia. *Acta sanctorum Augusti ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium monumentis, servata primigenia veterum scriptorum phrasi, collecta, digesta, commentariisque et observationibus illustrata...*, ed. Jean Baptiste du Sollier, Jean Pien, Guillaume Cypers, Pieter van den Bosch, Antverpiae, van der Plassche, 1737, 621.

¹²³ [S]edenim [!] per praelia vidi / His ego equos nunquam similes. quos jure deorum / Esse datum vobis munus reor. KUNIĆ, Rajmund, *Homeri Ilias latinis versibus expressa...*, Romae, Zempel, 1776, 235.

2 | **73** meruere bear] Parisetti, *De immortalitate animae*, H VIIIa¹²⁴ | **74** proprio excutiat mater sinu] *cf.* STAT. silv. 3, 5, 55 | mater amata] CATULL. carm. 67, 34; OVID. epist. 8, 40; VEN. FORT. carm. app. 22, 2 | **75** meliori sorte] *cf.* OVID. am. 1, 6, 46; fast. 4, 520; trist. 5, 4, 4 | **78** ambiguo foro] BALBI carm. 202, 18 | *causa petita*] OVID. fast. 5, 350 | **79** divum sapientia] Sannazaro, eleg. 1, 9, 85¹²⁵; Masen, *Speculum imaginum veritatis occultae* 5, 159, 15¹²⁶ | **80** causam probet] *cf.* OVID. met. 11, 449 | **81** concordia voti] STAT. Theb. 6, 344 | **84** in orbe latet] OVID. trist. 3, 1, 50; Pont. 4, 9, 126 | quidquid in orbe latet] *cf.* Barrow, *In paradisum amissam*, B4v¹²⁷ | **85** Palladis almae] LUCR. rer. nat. 6, 750; Stay, *Philosophiae...*, 2, 1065¹²⁸; Zamanja, *Hesiodi opera*, p. 129¹²⁹ | **85–86** neque secludi consilium potest] *cf.* SEN. Med. 155 | **87** studio fervente] Flodoardus Remensis, *De triumphis Christi apud Italiam*, 13, 29, 4 (PL 135 851D); Schesaeus, *de resurrectione...*, 4, 23¹³⁰ | **88** magnus alumnus] *cf.* VAL. FL. Argon. 3, 160; STAT. Theb. 3, 439; STAT. silv. 5, 3, 106; IUV. sat. 1, 20; Flodoardus Remensis, *De triumphis Christi apud Italiam*, 14, 19, 1 (PL 135 881A) | **90** officiis queis] *cf.* OVID. am. 2, 8, 21; CICHINO carm. 2, 123, 11 | **91** constitit alma] OVID. met. 15, 844 | **91–92** patentes caelos] *cf.* LUCR. rer. nat. 6, 450 | **92** talia voce refert] VERG. Aen. 1, 94; 1, 208 | placida talia voce refert] *cf.* OVID. met. 15, 657; STAT. Theb. 12, 298; CLAUD. rapt. Pros. 2, 276; CORRIP. Ioh. 4, 404; 6, 344; VEN. FORT. carm. 4,

¹²⁴ Quae tamen agnovere Deum perfectius, atque / Dilexere ardentius: hae meruere bear] / Largius, et statione Deo proprio locari. Iunioris Ludovici PARISETI Regiensis *De immortalitate animae ad Franciscum Martellum*, Regii, per Antonium Viottum, 1541, H VIIIa.

¹²⁵ Ex adytis quidquid divum sapientia pandit[.] Jacobi, sive Actii Synceri SANNAZARII, Neapolitani, viri patricii, *Poemata ex antiquis editionibus accuratissime descripta*, ed. Vulpus, Jacobus Antonius Venetiis, typis Remondinianis 1761, 82.

¹²⁶ Stringitur humana Divum Sapientia carne[.] MASEN Jacob, *Speculum imaginum veritatis occultae, exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata...*, Coloniae, sumptibus viduae, et haeredum Joannis Antonii Kinchii, 1681, 585.

¹²⁷ Scribitur et toto quicquid in orbe latet[.] BARROW, Samuel, *In paradisum amissam summi poetae Joannis Miltoni* = MILTON, John, *Paradise Lost, a Poem, in Twelve Books*, London, Tonson, 1730, B4v.

¹²⁸ Pomaque curvatis suspendit mitia ramis / Daedala Natura, et turgentes Palladis almae / Fert baccas[.] STAY, Benedikt, *Philosophiae [...]* versibus traditae libri sex, editio secunda, Romae, Palladis, 1747, 83.

¹²⁹ Tuque idem gaudebis, amor quem Palladis almae / Cultorem doctis coetibus adnumerat[.] ZAMANJA, Bernard, *Hesiodi opera omnia Latinis versibus expressa [...]*, [Parma], ex regio Parmensi typographio, 1785, 129. *Cf.* Tuque idem gaudebis, amor quem Palladis almae / Cultorem doctis coetibus inseruit[.] Bernardi ZAMAGNAE *elegia I. ad [Iosephum Spergesium], qua versionem suam Latinam Hesiodi Ascræi ipsi dedicat = Poetarum elegiacorum stylo, et sapore Catulliano scribentium collectionis...*, pars altera, [ed. Karl Joseph Michaeler] Vindobonae, Kurzbeke, 1785, 124.

¹³⁰ Instillare animis studio fervente laborant / Semina virtutum notitiamque Dei. SCHESAEUS, Christianus, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus Csonka, Bp., Akadémiai, 1979 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, series nova, 4), 81.

9, 25; Hempel, *Psalmodyiarum...*, 3, 3, 110¹³¹; Belerus, *de eodem Martino Crusio...*) (6r¹³²; Dussen, *Generosissimo ac natalium...*, H2r¹³³ || **93** promere verum] *cf.* CYPR. GALL. iud. 565; ZAMBONO quaestio 12, 81 || **96** implet qui fama] *cf.* OVID. epist. 17, 209–210; met. 9, 666–667; SIL. ITAL. Pun. 1, 343–344 || **97–98** fructus innumeros] AVIEN. Arat. 1383; BARGAEUS Syrias, 4, 97; CARM. lib. Apianus 3, 11; Ianus Pannonius eleg. 2, 18, 133¹³⁴ || **98** iuveni munera] CICHINO *carm.* 2, 35, 4 | munera iussa] SIL. ITAL. Pun. 10, 527; GADIO *carm.* 3, 26; VIDA Christ. 6, 3, 900–901 || **99** perpetuo copiosus ibi stat miles] *cf.* Cantemir, *Historiae Moldavicae*, p. 55¹³⁵ | copiosus miles] Willelmus Pictaviensis, *Willelmi conquestoris gesta* (PL 149 1246B) | bene multus] *cf.* OVID. epist. 15, 67; trist. 1, 7, 15 | multus miles] STEF. VIM. gest. 2, 212 | miles in armis] *cf.* OVID. ars 1, 36; (CARM. epigr. CLE 00620); IAC. PLAC. *carm.* 1168; G. FILELFO Amyris 4, 958; VERINO Carl. 8, 325; MARULLO epigr. 3, 37, 33 || **100** pater ipse] *cf.* FERRERI somnium 588; Nichols, *XAÏRE*, p. 614¹³⁶; Adamus, *Encomium genealogicum*, p. 11¹³⁷ | alimenta dedit] *cf.* OVID. met. 3, 315; met. 5, 342; met. 15, 352; MANIL. astr. 5, 133; IVVENC. euang. 1, 370 || **102** istud opus] ARATOR apost. 2, 751 || **103** incubet hostis] *cf.* STAT. Theb. 5, 549; Damian, *Bellum Germanicum*, p. 118¹³⁸ | barbarus incubet hostis] *cf.* BASINIO Isott. 3, 10, 75 | barbarus hostis] OVID. trist.

¹³¹ Matri respondens nati charissima coniunx / Prae reliquis, placida talia voce refert[.] HEMPEL, Michael, *Psalmodyiarum seu cantionum ecclesiasticarum, libri tres*, Wittenbergae, Welack, 1578, 193.

¹³² Id[!] stupuisse videns me, me compellat amicis / dictis: ac placida voce refert. BELERUS, Carolus Christophorus, *De eodem Martino Crusio, Suevicorum chronicorum auctore* = CRUSIUS, Martin, *Annales Suevici sive chronica rerum gestarum antiquissimae et inclytae Suevicae gentis...*, Francofurti, Bassaei, 1595,) (6r.)

¹³³ Adstitit et placida talia voce refert. Dussen, Johann van der, *Generosissimo ac natalium splendore inclyto Augusto Robberto libero baroni ab Heeckeren...* = HEECKEREN, August Robbert, *Specimen iuridicum inaugurale amoenitates quasdam iuris publici Gelrici complectens*, Harderovici, Moojen, 1765, H2r.

¹³⁴ Cui feret innumeros, tellus uberrima, fructus? / Servabit tantas cui gravis alvus opes? Iani PANNONII *poëtarum sui seculi facile principis, in Hungaria, Quinque Ecclesiarum olim antistitis Poëmata, quae uspiam reperi potuerunt omnia*, pars I., ed. Kovásznai Sándor, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784, 444. *Cf.* Cui feret innumeros tellus uberrima fructus, / Servabit tantas cui gravis alvus opes? Jani Pannonii Quinque Ecclesiarum episcopi *Libri III. poematum elegiarum et epigrammatum*, Budae, Landerer, 1754, 236.

¹³⁵ Neque enim Romanus miles, qui ibi perpetuo copiosus in praesidio erat, sine urbibus et tecto degere poterat[.] CANTEMIR, Dimitrie, *Historiae Moldavicae [partes tres]* = Дмитрий Кантемир, Описание Молдавии, ред. Н. Л. Сухачева, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, 55.

¹³⁶ Huic Mater Sophia ipsa fuit; Pater ipse Apollo. NICHOLS, John, *Gabrielis Harueij XAÏRE ...* = John Nichols's *The Progresses and Public Processions of Queen Elizabeth I: A New Edition of the Early Modern Sources Vol. 2. 1572–1578*, ed. Elizabeth Goldring, Faith Eales, Elizabeth Clarke, Jayne Elisabeth Archer, Oxford, Oxford University Press, 2014, 614.

¹³⁷ Hanc cum Calliope pater ipse Apollo frequentat[.] ADAMUS, Melchior, *Encomium genealogicum illustris et perantiquae familiae Firleiae*, Haidelbergae, typis Voegelinianis, 1602, 11.

¹³⁸ Pardorum veluti, laeso Duce, diffugit, Agmen / Omne metu, caudasque utero submittit inertes, / Respectans, ne forte premens retro incubet Hostis. Iacobi DAMIANI Atrebatis e Societate Iesu *Bellum*

3, 10, 54; Pont. 2, 7, 70; Pont. 4, 9, 93; LUCAN. Phars. 4, 319; STAT. silv. 4, 2, 44 | *hostes proterit*] cf. PLAUT. Amph. 246; HOR. carm. 3, 5, 34; LUCAN. Phars. 7, 276; CYPR. GALL. Ios. 395 | **104** *hostes proterit*¹³⁹] cf. PLAUT. Amph. 246; CYPR. GALL. Ios. 395; Rabanus Maurus, De laudibus Sanctae Crucis, 1, 4, 21 (PL 135 164A); Flodoardus Remensis, De triumphis Christi apud Italiam, 10, 3, 12 (PL 135 766B) | *consilio suo*] cf. OVID. trist. 3, 6, 14 | **105** *regimen tenuere*] cf. IUV. sat. 16, 54; PRUD. perist. 4, 175; CARM. lib. Marchisius 25 | **106** *semita trita*] cf. MANIL. astr. 2, 50; SEN. Herc. f. 539; AUGUR. carm. 1, 8, 29–30; F. MOLZA varia 104, 10 | *semita trita patet*] Ioannes Saresberiensis, Incipit Entheticus in Polycraticum, 44 (PL 199 380A) | **107** *mox obitura*] Engelbrecht, *Divi Lamberti episcopi vita*, p. 31¹⁴⁰; Camerarius, Prognostica, 44b¹⁴¹; Incerti de Agar, et angelo Gen. 16., a3r¹⁴²; Hessus, Dorothea Theophilo, p. 1392¹⁴³; Bording, *poëmata*, a3v¹⁴⁴ | **108** *corpora lecta*] VAL. FL. Argon. 6, 559; SIL. ITAL. Pun. 13, 433; TAC. hist. 2, 11; AMM. MARC. rer. gest. 24, 5 | *corpora patrum*] CORIPP. Ioh. 1, 36 | *corpora lecta patrum*] cf. ¹⁴⁵ Cellotius, *Mauritiados Andegavensis...*, 2, 50 | **109** *paucis post tempore*] VERINO carm. 320; CRUCEIO Alcon 182 | **110** *promptior his titulis*] cf. SIL. ITAL. Pun. 9, 192 | **111** *publica commoda*] CLAUD. Stil. cos. 1, 299; Ioannes Saresberiensis, Incipit Entheticus in Polycraticum, 34 (PL 199 379C); VERINO paneg. 2, 7, 611; DI NATALE carm. 31, 95; VARCHI carm. 8, 106; RAPICIO poem. 1, 9 *etiam* Musae 1, 19, 5; Tranquillus Andronicus,

Germanicum pro Ferdinandis II. et III. caesaribus ab Deipara per eosdem in exercituum suorum supremam ducem electa gestum... decas prior, Duaci, Serrurier, 1648, 118.

¹³⁹ Agyichnál *hostes* [...] *proteret* szerepel, lásd AGYICH 1785, i. m. b1r.

¹⁴⁰ *Mox obitura* ferus postquam furor arma remisit. ENGELBRECHT, Philipp, *Divi Lamberti episcopi Traiectensis, martyris et magni apud Friburgenses Brisgoicos patroni vita*, Basileae, apud Ioannem Frobenium, 1519, 31.

¹⁴¹ Quaque vale paria inter se bis dicere fratrum / Terna, orbem totum mox obitura legis[.] CAMERARIUS, Joachim, *Prognostica = In hoc libello cura et diligentia Ioachimi Camerarii Qu. perfecta, haec insunt*, Norimbergae, apud Io. Petreium, 1535, 44b.

¹⁴² Dum dominam vexata fugit miserabilis Agar / Longe it, desertis mox obitura locis. Incerti *De Agar, et angelo Gen. 16.* = VITTORELLI, Andrea, *De angelorum custodia lib. II.*, Patavii, typis Laurentii Pasquati, 1605, a3r.

¹⁴³ Postmodo coelesti mihi respondebis in horto, / Tunc capiti reddes floridaserta meo, / Nunc ego sollicitor properatum imponere finem, / Heu mihi quam duram mox obitura necem. HESSUS, Helius Eobanus, *Dorothea Theophilo = Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium pars II.* [...], ed. Jan Gruter, Francofurti, Hoffmannus, 1612, 1392.

¹⁴⁴ Sparsa hinc atque illinc prope semiseputa jacebant, / Cum Vate, indigno mox obitura situ. BORDING, Anders, *Ad virum clarissimum, eruditissimum dn. mag. Petrum Terpagrium ... poëmata* = BORDING, Anders, *Den berømte og velfortiente M. Anders Bornings Poëtiske Skrifter i tvende parter*, Vol. 1., Kjøbenhavn, paa det Kongl. privilegerede Bogtrykkeries Forlag og Bekosining, 1735, a3v.

¹⁴⁵ *Corpora lecta virum subeunt bissenapheret*[.] Ludovici CELLOTII *Mauritiados Andegavensis libri III = Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata patrum Societatis, quae in Belgio, Gallia, Germania, Hispania, Italia, Polonia etc. vel hactenus excusa sunt, vel recens elucubrata nunc primum evulgantur*, Francofurti, sumptibus Iohan. Godofredi Schönwetteri, 1654, 438.

Ad optimates Polonos admonitio, p. 39¹⁴⁶; Dudith, *Nicolao Olaho...*, p. A2v¹⁴⁷; *al.* | publica commoda curae] *cf.* CARM. saec. XIII 28, 1; PANORM. carm. 66, 5; PICCOLOM. epigr. 34, 33; PERISAUL. triumph. 2, 13, 34 | sua commoda] *cf.* VERINO Par. 581; CORSINI comp. 2, 382; POLIZ. sylvae 4, 29, 57; D'ARCO num. 207, 32; Kunić, epigr. 9, 279, 7–8¹⁴⁸ || **112** *vigilans vivere*] *cf.* *Radulfus Ardens, Homiliae*, 24 (PL 155 1754B); *Theodorus Falcisius, Epicedia Basiliensia*, 19, 14¹⁴⁹ || **113** certo omnia nutu] *cf.* Kunić, *Homeri Iliados...*, 1, 6¹⁵⁰ || **114** pleno pectore laetus] *cf.* FERRERI somnium 30, 485 || **115** fulvo chlamydem praecinctus ab auro] OVID. met. 14, 345; *cf.* met. 14, 395 || **115–116** fulvo chlamydem praecinctus ab auro, iniicit] *cf.* VERG. Aen. 5, 249–250; Aen. 8, 167 || **117** capessere sceptrum] CLAUD. in Ruf. 2, 295; *cf.* MEROB. carm. 2, 11; *cf.* Kunić, *Homeri Iliados...*, 18, 510–511¹⁵¹ || **118** ut tuearis opes] *cf.* OVID. epist. 16, 32; SPORENI carm. 2, 24, 186; carm. 2, 24, 217 || **119** extulit et magni signum praelustre triumph] *cf.* OVID. Pont. 2, 5, 27 || **120** struxit mira arte] *cf.* MART. epigr. 7, 56, 2 | struxit arte] *cf.* PRUD. perist. 5, 266; Stay, *Philosophiae recentioris...*, 5, 290¹⁵² | mira arte] CATULL. carm. 64, 51; OVID. met. 10, 247; STROZZI Bors. 7, 15, 151 | Palladis arte] *cf.* VERG. Aen. 2, 15 | Palladis manus] BEMBO carm. exp. 7, 4 | arte manus] PROP. eleg. 2, 1, 10; OVID. am. 3, 13, 10; medic. 36; ars 2, 568 | *in arte manu*] VEN. FORT. carm. 2, 9, 15, 1, 6 || **121** ingens sceptrum] Kunić, *Homeri*

¹⁴⁶ Quod si quis impar est huic labori, si cui magis otium blanditur, si quem desidia invitat, somnolentia detinet, voluptates illiciunt, si propensior est in sua, quam in publica commoda; hunc ego, si qua mihi familiaritas cum illo intercederet, dehortarer a capessenda Republica, ne temere sese in illud pistrinum intruderet, sed potius quieti consuleret, fortunisque cumulandis. Tranquilli ANDRONICI Dalmatae *Ad optimates Polonos admonitio*, Cracoviae, Lazari, 1584, 39.

¹⁴⁷ Haec [sc. historia] enim non privata solum, verum etiam publica spectat commoda[.] DUDITH, Andreas, *Illustriss[imo] ac reverendiss[imo] d[omino] d[omino] Nicolao Olaho, ... s[alutem] p[lurimam] d[icit]* = Dionysii HALICARNASSEI, *De Thucydidis historia iudicium, Andrea Dudithio Pannonio interprete, ad illustrissimum et reverendissimum archiepiscopum Strigoniensem*, Venetiis, Manutius, 1560, A2v.

¹⁴⁸ Turpe sit, o proceres, vobis si commoda quisquam / Publica dicatur posthabuisse suis. KUNIĆ, Rajmund, *Epigrami = Via virtutis / Put vrline. Epigramatski opus Rajmunda Kunića*, Vol. 2., ed. Irena Bratičević, Zagreb, Ex libris, 2016, 391.

¹⁴⁹ Nec me nocte modo fallax seducit imago, / Nam quoque Te vigilans vivere saepe puto. FALCISIUS, Theodorus, *Epicedi[um] Basiliensi[um] XIX* = RYHINERUS, Petrus, *Vita venerabilis theologi Samuelis Werenfelsii [...] accedunt variorum epicedia*, Basileae, typis viduae Joannis Conradi, [1741], 60.

¹⁵⁰ ac frigida leto / Membra feris canibus praedam, alitibusque reliquit / Omnigenis; (magni certo Iovis omnia nutu / Ibant) ex quo, acres ad iurgia saeva coorti, / Regnatorque virum Atrides, et divus Achilles / Ruperunt pactamque fidem, et socialia vincla. KUNIĆ, Rajmund, *Homeri Ilias latinis versibus expressa...*, Romae, Zempel, 1776, 1.

¹⁵¹ dehinc tunicam induitur, dextraque capessit / Sceptrum ingens[.] KUNIĆ, Rajmund, *Homeri Ilias latinis versibus expressa...*, Romae, Zempel, 1776, 450.

¹⁵² Tum fuit et triquetra qui rem congoscere forma / Aggressus, struxit tali triquetram arte figuram, / Ejus apex Terrae in medio ut se conderet imae, / Flexus et in summa turri foret alter, et alter / Culmine in aerii montis, prospectus in illam / Unde patet[.] STAY, Benedikt, *Philosophiae recentioris [...] versibus traditae libri X*, Tom. II., Romae, Palearini, 1760, 113.

Iliados..., 18, 511¹⁵³ | *insignis sceptri*] OVID. met. 7, 103 | *praegrandi pondere*] Flodoardus Remensis, De triumphis Christi apud Italiam, 2, 12, 41 (PL 135 624C); ARNOLL. buc. 4, 45; Vincentius Opsopoeus, De arte iocandi, p. [187]¹⁵⁴; Georgius Landus Victorius, Institutiones philosophicae, p. 21¹⁵⁵ | *praegrandia pondera*] Huet, In aggeres Hollandicos, p. 41¹⁵⁶; Bucher, Carmen in passionem Christi, p. 9¹⁵⁷; Georgius Landus Victorius, Institutiones philosophicae, p. 25¹⁵⁸ | *pondera sceptri*] Bathurst, In serenissimum regem Carolum II., p. 26¹⁵⁹; Loveling, Festum rustrale, p. 114¹⁶⁰; Buckeridge, In natalem, N2v¹⁶¹ || **122 subito cadant**] cf. OVID. trist. 4, 3, 63; Pont. 4, 3, 36; CLAUD. carm. min. 11, 2; VEN. FORT. carm. app. 1, 2; al. | *ruere cito*] cf. VEN. FORT. carm. 4, 26, 2 | *tartara icta*] cf. Theodulfus

¹⁵³ dehinc tunicam induitur, dextraque capessit / Sceptrum ingens[.] KUNIĆ, Rajmund, *Homeri Ilias latinis versibus expressa...*, Romae, Zempel, 1776, 450.

¹⁵⁴ Saepe etiam posuit praegrandi pondere clavam / Qui manibus domuit monstra tremenda suis. OPSOPOEUS, Vincentius, *De arte iocandi, libri IV* = OPSOPOEUS, Vincentius, *De arte bibendi libri tres*, Francofurti ad Moenum, Egenolphi, 1578, [187].

¹⁵⁵ Scilicet hinc valida sese globus actus in auras / Vi rapit, adversasque Acies, totasque phalangas / Prosternit, celsasque agitat, quassatque Carinas, / Disiicit obsessae vel propugnacula Turris, / Murorumque ruit praegrandi pondere saxa, / Excidium, stragemque ferens, ac funera late. Georgii LANDI Victorii e Societate Jesu *Institutiones philosophicae carminibus explicatae et adnotationibus illustratae libri XII*, pars I., Romae, Casaletti, 1767, 21.

¹⁵⁶ His super edocti, longas molimine magno / Infixere sudes pelago, tum immania saxa, / Et simul effertae praegrandia pondera terrae / Advolvere super, molemque sub astra dedere. HUET, Pierre Daniel, *In aggeres Hollandicos* = HUETTI, Petri, Danielis *Poemata*, Ultrajecti, Broedelet, 1700, 41.

¹⁵⁷ Attamen occurrunt praegrandia pondera culpa, / Et praesens facinus crimina mille gravant. BUCHER, Samuel Friedrich, *Carmen in passionem Christi* = Samuelis Friderici BUCHERI [...] *Variorum poematum collectio prima*, [S. l.], [s. n.], [1725], 9.

¹⁵⁸ Perge modo: Astrorum praegrandia pondera confer / Scilicet obstantis minimo cum pondere lucis, / Nonne his immenso superat discrimine virtus, / Luminis obpositum valeant qua vincere nisum, / Invalidamque cito vim frangere concita cursu? Georgii LANDI Victorii e Societate Jesu *Institutiones philosophicae carminibus explicatae et adnotationibus illustratae libri XII*, pars I., Romae, Casaletti, 1767, 25.

¹⁵⁹ Scilicet huic fueras olim servatus honori, / Depositum fatorum, ut dextrae robur adultae / Sustineat triplicis nutantia pondera Sceptri. BATHURST, Ralph, *In serenissimum regem Carolum II. Britanniae suae restitutum* = Musarum Anglicanarum analecta, sive, *Poemata quaedam melioris notae seu hactenus inedita seu sparsim edita, in unum volumen congesta*, ed. Joseph Addison, Oxon[iae], e theatro Sheldoniano, 1692, 25–26.

¹⁶⁰ At si larga meis flavescat messis in arvis, / Nostraque longaevio placeat sententia sponso, / Tu nunquam attrito proscindas arva ligone, / Nec subigas tauros; sed grandior Aldermannus / Urbani incedes tardus post pondera sceptri. LOVELING, Benjamin, *Festum lustrale, sive Baptizatio rustica* = LOVELING, Benjamin, *Latin and English Poems, by a Gentleman of Trinity College, Oxford*, London, Bathurst, 1741, 114.

¹⁶¹ Erige nunc tristes afflicta Britannia vultus, / Caesaream toties questa labare domum; / Non ultra metues alieni pondera sceptri, / Nec dabis insolito colla premenda iugo; / Principis ipsa tuo cunas complecteris orbe, / Sola nec indigena est Creta superba deo. BUCKERIDGE, William, *Serenissimi principis Walliae in natalem* = HOY, Thomas, *Agathocles the Sicilian Usurper, a Poem*, London, [s. n.], 1683, N2v.

Aurelianensis, Carmina nonnulla, 6, 9–10 (PL 105 379C); cf. Petrus Damianus, Carmina sacra et preces, 35, 3 (PL 145 930B); 37, 8 (PL 145 931B) | tartara nigra putes] OVID. trist. 1, 2, 22 || **125** *tabella distincta*] Georgius Galopinus, *In verbum abbreviatum notae*, 26 (PL 205 416B)¹⁶²; Nicollis, *Praxis canonica*, p. 132¹⁶³ || **125–126** *quadramque alea iacta super*] cf. SUET. Iul. 32; Beneša, de morte Christi, 8, 433¹⁶⁴ || **126** *cuncta secunda*] VERINO epigr. 5, 6, 31; epigr. 7, 9, 12; epigr. 7, 32, 2 || **127** *lora canum*] Angelius, *Cynegeticon libri VI.*, p. 149¹⁶⁵ | *lanient rictibus*] cf. MART. epigr. 1, 48; PRUD. ham. 220 || **129** *terna cingente corona*] cf. VEN. FORT. carm. 8, 4, 7; NALDI eleg. 2, 6, 39–40; VIDA Christ. 5, 6, 464 | *cingente corona*] MOGGIO carm. 5, 5; MOGGIO carm. 17, 96; ALTILIO carm. 1, 40 || **130** *ambiat laurea digna caput*] cf. OVID. Pont. 2, 2, 92; cf. NALDI eleg. 2, 26, 8; VARCHI carm. 7, 126 | *laurea digna*] VAL. FL. Argon. 1, 6 | *laurea multa*] MART. epigr. 7, 5, 4 || **131** *pinguissima iugera*] Matthaeus, Poëma inaugurale, p. 474¹⁶⁶ | *pinguissima iugera terrae*] Souciet, *Agricultura*, 2, 461¹⁶⁷ | *iugera terrae*] BOLOGNI Candid. 2, 7, 33; MAURI Franc. 5, 7, 737 || **132** *Pannonis ora*] Guarino, *ad Ianum Pannonium...* p. 663¹⁶⁸; STROZZI erot. 5, 1, 138; Sylvester, *ad iuvenes*

¹⁶² Cf. Baldericus Noviomensis, *Chronicon Cameracense*, 1, 88 (PL 134 1007B–1014A), v.e. BALDERICUS Noviomensis, *Chronicon Cameracense et Atrebatense, sive historia utriusque ecclesiae, III. libris ab hinc DC. fere annis conscripta*, Duaci, Bogardi, 1615, 142–153.

¹⁶³ Insuper habeatur Tabella distincta omnium praedictorum onerum, cum expressione nominis Benefactoris, et indicatione Testamenti, vel alterius Instrumenti, et per cuius acta fuerint rogata, et quo tempore, ac distincte in tabella scribatur, an Missae sunt cantatae, quotidianae, quolibet mense, vel hebdomada, aut aliter obligatio ad tempus, nec non an relictas fuerint cum expressione Altaris, in quo celebrari debeant. NICOLLIS, Laurentius Vigilius de, *Praxis canonica sive ius canonicum casibus practicis explanatum*, Salisburgi, Mayr, 1729, 132.

¹⁶⁴ Iniuncto interea perfunctus munere miles / Cessavit postquam, licuitque per ocia, ludum / Instituit, domini lena super alea iacta est, / Ut fuit antiquis praedictum vatibus olim. BENEŠA, Damjan, *De morte Christi*, ed. Vladimir Rezar, Zagreb, Ex libris, 2006, 8, 433. Cf. Damiani BENESSAE Paschalis filii patritii Ragusini de morte Christi libri decem authographi, ZDUR (Znanstvena knjižnica Dubrovnik, Repozitorij), <https://zdur.dkd.hr/?pr=ietid=26716> (letöltve: 2022. 04. 27.).

¹⁶⁵ Ipse vides sylvis quoties solvuntur in altis / Lora canum: cunctaeque auras sectantur odoras, / Pergere nonnullas temere, et discursibus agros / Lustrare, atque alias crebris latratibus auras / Implere, ut primum occultae vestigia praedae / Deprendere: alias extrema volumina caudae / Vibrare: est summis et quae micat auribus, et qua / Tristior incedens lucos vestigat opacos. Petri ANGELII Bargaei *Cynegetica, item carminum libri II., eclogae III.*, Lugduni, apud haeredes Sebast. Gryphii, 1561, 149.

¹⁶⁶ Noster ager Baiis longe praelucet amoenis, / Et superant Latias pinguiissima iugera glebas. Antoni MATTHAEI *Orationes, quarum pleraeque continent argumentum iuridicum. Accedit eiusdem poëma inaugurale edente Ant. Mattheo*, Ultraiecti, typis Theodori ab Ackersdijck et Gisberti a Ziill, 1655, 474.

¹⁶⁷ Nam me nec claris populosae civibus urbes, / Nec tantum egregii portus, oramque per omnem / Littora tuta iuvant, quaeque alta per aequora classes / Mutatum revehunt peregrinis finibus aurum, / Quantum Triticeae pinguiissima iugera terrae. SOUCIET, Étienne, *Agricultura: carmen, tribus libris distinctum*, Molinisi, apud C. Petrum Vernoy, 1712, 41.

¹⁶⁸ Nec te pulchra minus Ferraria gaudet alumno, / Quam laeta est ortu, Pannonis ora, tuo. Baptista GUARINUS, *Guarini fil. ad Ianum Pannonium, Quinque-ecclesiensem episcopum. I.* = Iani

hexastichon, 8¹⁶⁹; Sambucus *ad lecotorem*, p. 139¹⁷⁰; Manlius, *Ladislaus Iagellonides*, p. 75¹⁷¹; *al.* | **135** *aethereo caelo*] *VERINO* epigr. 3, 16, 7 | *sparsit nova lumina*] *cf.* *LUCR. rer. nat.* 2, 144; *cf.* *VERG. Aen.* 4, 584; 9, 459; *cf.* Vičić, *Thieneidos libri sex*, 1, 530¹⁷² | *nova lumina*] *LUCR. rer. nat.* 4, 375 *et alibi*; *ALC. AVIT. carm.* 3, 383; *Fr. FILELFO sat.* 1, 7, 39; Bošković, *De solis ac lunae defectibus*, 3, 903¹⁷³; *al.* | *nova lumina caelo*] *cf.* Đurđević, *Poetici lusus varii*, 61, 9¹⁷⁴; *Stay, Philosophiae recentioris...*, 4, 363¹⁷⁵ | *aethereum Olympum*] *cf.* *VERG. Aen.* 6, 579; 8, 319; 10, 621 *et alibi*; *CYPR. GALL. exod.* 1062; *FILETICO eleg.* 351; *NALDI egl.* 10, 62; *CAMBINI eleg.* 1, 43; *VIDA Christ.* 4, 1, 114 | *nutu concussit*] *cf.* *OVID. met.* 2, 849; *CLAUD. rapt. Pros.* 3, 66 | *nutu concussit Olympum*] *PONTANO Uran.* 1, 969 | **136** *signa laetitiae manifesta*] *SEN. Ag.* 389 | *signa dat manifesta*] *OVID. met.* 5, 468; *cf. trist.* 3, 5, 19; *LUCAN. Phars.* 2, 2; *Phars.* 10, 326; *STAT. Theb.* 3, 43; *SIDON. carm.* 7, 165; *al.* | *deciderunt sudo fulgura polo*] *cf.* *VERG. georg.* 1, 487–488; Balthazar de Vias, *Sylvae regiae*, 11, 11¹⁷⁶ | *deciderunt fulgura*] *cf.* *HOR. carm.* 2, 10, 10 | *sudo polo*] Theodulfus

PANNONII *poëtarum sui seculi facile principis, in Hungaria, Quinque Ecclesiarum olim antistitis Poëmata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, pars I., ed. Kovásznai Sándor, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784, 663.

¹⁶⁹ SYLVESTER, Ioannes, *Grammatica Hungarolatina*, ed. Bartók István, Bp., Akadémiai, Argumentum, 2006 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, 15), 23.

¹⁷⁰ Vel potius Preyspurg, conatibus, atque perenni / Laude quod exornet pannonis ora tuos. ZSÁMBOKY János, *Ad lectorem* = GYULAI Éva, *Von Sachen gros, von Angsicht klein – Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566 = Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 17(2012), 125–151, itt: 139.

¹⁷¹ Me nisi pontifices iussissent rumpere foedus, / Non ferret Scythicum Pannonis ora iugum. MANLIUS, Christophorus, *Ladislaus Iagellonides Sarmatiae et Pannoniae rex = Poetae Germani et exteri. ...*, Gorlicii, Fritsch, 1573, 75. *Cf. Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium pars IV.* [...], ed. Jan Gruter, Francofurti, Hoffmannus, 1612, 246; Iani PANNONII *poëtarum sui seculi facile principis, in Hungaria, Quinque Ecclesiarum olim antistitis Poëmata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, pars I., ed. Kovásznai Sándor, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784, 690.

¹⁷² Meta tibi Deus est, et Proximus: eia Thiene / His toto te Marte para; compone disertis / Theosophis solertem animum, coelestibus amplam / Imbue dogmatibus mentem; certoque videbis / Intuitu, quantum mundana scientia meta / Proposita distat: superi, quam suadeo, regni / Notitia, aetheris addit nova lumina flammis, / Dilectum faciens minus ignorare Tonantem. Vičić, Kajetan, *Thieneidos libri sex*, ed. Gorana Stepanić editio electronica (letöltve: 2022. 06. 13.).

¹⁷³ Ergo etiam, tenui piceae dum lumine taedae / Urgentur fibrae, atque oculo tenduntur in imo, / Si fors aucta novis sensim nova lumina taedis / Adveniant, visumque petant[.] Bošković, Ruder Josip, *De solis ac lunae defectibus libri V*, Venetiis, Zatta, 1761, 199.

¹⁷⁴ Tam pulchrum ut spectet, pandit nova lumina caelum, / Ut probet, ad linguae munia sydus habet. ĐURĐEVIĆ, Ignjat, *Poetici lusus varii*, ed. Veljko Gortan, versio electronica (letöltve: 2022. 06. 13.).

¹⁷⁵ Saepe videntur item Caelo nova lumina ferri / Stellarum caudas ducentum, aut crine micantum. STAY, Benedikt, *Philosophiae recentioris [...] versibus traditae libri X*, Tom. II., Romae, Palearini, 1760, 18.

¹⁷⁶ Magnus ut Aeaeo sublatus vulnere teris / Pan iacuit, picea Titan caligine caelos / Involvit, vultumque tegens per nubila Phoebe / Non potuit dare lora rotis, sed currus in axe / Haesit, et a sudo

Aurelianensis, carm. 5, 2, 188 (PL 105 352C) | fulgura terna] cf. VERG. georg. 1, 283; cf. OVID. fast. 3, 369; MALVEZZI Tarent. 1, 81; al. || **137** intonuere poli, validus replet omnia clangor] cf. SIL. ITAL. Pun. 15, 144–145 | intonuere poli] VERG. Aen. 1, 90; VERINO Carl. 3, 30 | validus replet clangor] cf. CYPR. GALL. num. 178 | replet omnia clangor] cf. Paulus Winfridus Diaconus, carm. 4, 29 (PL 95 1594D); cf. Petrus Venerabilis, De miraculis, 1, 22 (PL 189 890B); cf. VERINO Carl. 10, 2 | longum murmur] cf. OVID. met. 7, 251; fast. 4, 267; Pont. 4, 13, 36; STAT. Theb. 4, 418; SIL. ITAL. Pun. 1, 469 | reboanti axe] cf. PRUD. ham. 102–103 | intonuit murmur ab axe] cf. OVID. fast. 3, 368; trist. 1, 2, 46; IUVENC. euang. 4, 158; VERINO epigr. 6, 17, 8; MANTOV. Parth. III 624 || **139** mensa eadem] cf. PRUD. perist. II, 171; CYPR. GALL. gen. 864 | solium iuncturus] cf. CLAUD. in Ruf. 1, 198 || **140** duxit manu] cf. STAT. silv. 1, 2, 11 || **141–142** (Jupiter) bonus] cf. PAVL. NOL. carm. 15, 10; CORIPP. Ioh. 6, 327; Iust. 2, 98–99; BARATELLA ecatom. 48, 6; CICHINO carm. 1, 46, 35 | Saturnia saecula] cf. VERG. ecl. 4, 6; STROZZI Bors. 4, 61; FONZIO Med. 15 || **142** saecula vive] cf. Balde, silv. 9, 8, 62¹⁷⁷ || **143** ipse memor] VERG. Aen. 4, 336; TIB. eleg. 1, 3, 2; VAL. FL. Argon. 7, 477; LICENT. carm. Aug. 47; VEN. FORT. Mart. 4, 615; carm. 5, 2, 60 et alibi; COLUMB. Seth. 76; PANORM. carm. 61, 4; MARRASIO carm. 35, 10; 47, 42 | memor poetae] Alcuinus, carm. 238, 11 (PL 101 788B); Fr. FILELFO sat. 5, 10, 99; Celtis, Libri odarum, 3, 20, 25; D'ARCO num. 356, 22; Eboensis, Hendecasyllabi, p. 181¹⁷⁸; Walafrid Strabo, Vita S. Mammae monachi, 26, 59 (PL 114 1062A) || **144** certo numine] PETRARCA Africa 7, 192; Fr. FILELFO sat. 5, 8, 99; GALLO libell. 1, 8, 47; G. FILELFO Amyris 4, 8, 765; al. | certo numine vota facit] cf. POLIZ. Ilias IV 8, 188 | numine/omine vota facit] cf. STROZZI erot. 5, 1, 104. | certo omine] PROP. eleg. 4, 10, 46; cf. OVID. met. 9, 595; VAL. FL. Argon. 5, 211; cf. MART. CAP. nupt. 2, 124, 9; al. | vota facit] MART. epigr. 12, 90, 6; VEN. FORT. carm. 1, 6, 2; carm. app. 2, 46; LANDINO Xandra 3, 7, 92; STROZZI erot. 2, 12, 17; PONTANO coniug. 2, 1, 1, 142; NALDI eleg. 3, 24, 204; al.

ceciderrunt fulgura coelo; / Hoc trepidi cum Maius erat videre Bubulci. VIAS, Balthazar de, *Daphnis, sive Henrici magni inferiae* = VIAS, Balthazar de, *Sylvae regiae*, Lutetiae, Buon, 1623, 343.

¹⁷⁷ Vive virens in saecula Laurus. Iacobi BALDE e Societate Jesu *Tomus I. complectens lyricorum libros IV, epodon lib. unum et silvarum libros IX.*, Coloniae Ubiorum, apud Johannem Busaeum, 1660, 601.

¹⁷⁸ Sagri, si memor es senis poetae, / Qui te plus oculis amat, tuaeque / Prae desiderio macet lagenae, / Quam primum propera redire in urbem. / Sic gratus venias, venire ut arvis / Africae solet hymber aestuosae. EBOENSIS, Iacobus Flavius, *Ad Sagrium* = Flavii Iacobi EBOENSIS *Cato minor, sive disticha moralia ad ludimagistros Olysipponenses. Accessere epigrammata, et alia nonnulla eodem auctore, quae sequens pagella indicabit*, Venetiis, apud Felicem Valgrisiu, 1596, 181–182.

Rédey-Keresztény, János

Masonic Allusions in a Latin Poem of István Agyich Addressed to Count Ferenc Balassa (1785)

In this paper I articulate the following hypothesis: an occasional poem may have some masonic relevance, how little soever this reference may be expressed *openly*. What are the markers which may allow this to be tested? In this respect my case study invokes a masonic constitution called Draskovich observance which was elaborated in 1775 and was amended in 1777. With this observance a masonic province called Liberty (Libertas) was established under the protection of the Holy Crown of the Kingdom of Hungary, aiming to connect Croatian and Hungarian lodges into a Grand Lodge independent from the Austrian and German Grand Lodges, thus implementing a separate system on its own. In terms of politics this system was attached to the Austrian Grand Lodge in 1781, however, the accession procedure was drawn-out until 1784. Under such circumstances – and in the light of latter changes exerted in the case of a 1789 issuance of the poem by Karl Joseph Michaeler who was a mason indeed – it is telling that István Agyich (or regarding his Croatian origin, Stjepan Hadžić, 1730–1789) wrote a salutary poem to Count Ferenc Balassa in 1785 when the Count was appointed to Ban of Croatia, Dalmatia, and Slavonia. On the other hand, in the same year Count Balassa was also appointed to the commissioner of the Zagreb District (one out of the ten newly established administrative unite by Joseph II) which consisted of such counties where masonic activity was current at the time: Zagreb, Kőrös (Križevci), Pozsega (Požega), Szeverin (Severin), Varasd (Varaždin), and Zala Counites. Lodges in these counties were included in the Grand Lodge of Liberty. And Agyich's poem does not miss to reflect some crucial facts concerned here. This is clear in a single reference to Zala, a Hungarian county, which was attached to Zagreb district later, which further alludes to a historical-political unity of the two countries, Croatia, and Hungary, in a symbolic way under the auspices of the Holy Crown, which altogether is embodied by the governance of the newly appointed Count Balassa. As Count Balassa wrote a treatise on the Holy Crown in his formative years at the Theresianum in Vienna, and later he was a keeper of the relic, these facts exposed in the poem may gain some ambiguous meaning as well. Beyond that, the career of Count Balassa is displayed by a narrative based on a catalogue of virtues. Although, these virtues are not specified only described in the poem, at this point one can observe a certain resemblance to the text of the Draskovich observance in which a copiously detailed catalogue of virtues can be found as well. However, the most striking parallel between the poem and the masonic thought is Hercules since Count Ferenc Balassa is represented as Hercules many times in the text, and the antique hero is a key figure for the masonic constitution too. Along these details and by detecting such allusive tactics as above (typical for masonic thought), I provide an interpretation of the poem in favour of freemasonry. However, I must specify that I was unable to tell whether Agyich and Balassa had been masons themselves or not.

Keywords: Freemasonry, Draskovich observance, occasional poetry, enlightenment literature, eighteenth century, Neo-Latin studies, István Agyich, Count Ferenc Balassa, Karl Joseph Michaeler, Hercules.

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyvtári rendszerének felépítése új birodalmi keretben (1686/1690–1815)

Hogyan jellemezhető egy birodalom? A legegyszerűbb és semmitmondó válasz az, hogy sokféleképpen. Közelebb lépve, és biztosan többet elárulva jellegéről, lényegesebbet mondhatunk, ha a nézőpontokat hasonlítjuk össze. A történelemben, csakúgy, mint az egyes emberek életében igaz, hogy többféle igazság létezik, persze nem szabad a teljes viszonylagosságig eljutni, kellene határok. Nem mindenki igazsága igaz. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy bármely jelenséget meg kell vizsgálni a birodalmak központja és a birodalom népeinek, kulturális csoportjainak szemszögéből. Ha tudjuk azt, hogy a 21. század elején Brüsszelben élő lengyel, svéd, holland és magyar nem emigráns, hanem egy birodalmi központban – otthon – élő személy, akkor történelmileg is felvethető ez a szempont. Vajon egy népcsoport birodalmi központokban élő képviselői – politikusok, kereskedők, értelmiségiek – mikor szakadtak el, ha egyáltalán ez megtörtént, a saját közösségüktől. Ha nem egyénenként vizsgáljuk, akkor állíthatjuk, hogy nagyon sokáig nem szakadtak el. Ők voltak a biztosítékai annak, hogy a birodalmi központi akarat – nem kell képmutatónak lenni, és ki kell mondani: érdek – az érdekkör akár távoli területein is érvényesüljön. Közvetlen gazdasági, politikai érdek, de a beszédmód, a divat, vagy éppen, bizonyos a sor végén, egy-egy szellemi áramlat hatása is. A központot is érték hatások az ott élő kisebb csoportokon keresztül, még akkor is, ha nem mindenki hatása érvényesült egyformán. A birodalmak intézményi rendszerei ugyanis a központból a periféria irányába érvényesítendő hatásra épültek fel mindig, és a viszsza hatást nem szolgálták ugyanazzal az erővel. Napjainkban – köszönhetően a kommunikációs eszközök technikai fejlettségének – ezek a hatások sokkal gyorsabban és erőteljesebben érvényesülnek, éppen ezért a központ és a periféria konfliktusai is élesebbek, és állandónak mondhatók. Jó példa erre az Európai Unió, ami lényegét tekintve ma sem más, mit egy „Közös Piac”, ahogyan egykor nevezték. A történelmi példák vizsgálata, így a könyvkiadás, a könyvtárak, az olvasmányok és az olvasás története nem csupán historikus igazságokat tárhat fel, hanem közvetlenül is használható – a hétköznapi hírekben való eligazodást segítő – ismereteket.

A birodalom szövetét – és ennek minőségétől függ a tartóssága – nem csupán gazdasági és politikai érdekek fonalaiból szövük. Az az intézményi rendszer, amelyet a birodalmi központ kiépít,¹ hogy elérje hatalmi befolyási körének határait,

¹ A központban is kiépülnek az intézmények az egész birodalom vezető személyiségei iskoláztatására, kulturálódására, életterének kialakítására. A legújabb példászerű összefoglalás erről: KÖKÉNYESI

az egyik alapja ennek a szövetnek. Jellemző az is, hogy a központ hol, milyen intézményt nem akar működtetni (például nemzeti könyvtár stb.). A helyi érdek idővel természetesen majd kiépíti ezt – utánozva a központi szokásokat, alkalmazva a központi eszközöket a helyi befolyás megszerzésére és megtartására. Ezért is bomlanak fel a birodalmak. Akkor bomlanak fel gyorsan, ha a szövet kultikus fonalainak erősítését elhanyagolják, és a birodalom szövetének nyelvi fonálát – 'lingua franca' – rosszul választják meg. Úgy például, hogy annak ismeretét abszolutizálják, negligálva azt a lehetőséget is, hogy a birodalmat építő kultúrák ténylegesen egymásra hassanak. Mindig is voltak uralkodó nyelvek, a kérdés az, hogy az mikor, mire volt elég a birodalmi szövet erősítése szempontjából. A központtól távoli területek, népcsoportok helyi vezetőinek érdekeit mindig a nyelvi és a szokásbéli sokféleség képviselte igazán.

A nyelv mellett, talán még annál is fontosabb egy birodalom összetartásában a közös kultusz kiépítése, benne a könyvtárak szerepével. A gazdasági érdekek mentén ez a kultikus közösség soha nem épült fel. A gazdaság működtetésének közös elvei természetesen részévé válhatnak egy közös kultusznak, de soha nem a kultikus alapokhoz tartoznak. Ne feledjük el azt sem, hogy a mostani tanulmányban vizsgált időszakban még érvényben volt a világi és a kultikus hatalom megosztásában az a kompromisszum, amely Nagy Károlynak a pápa általi (III. Leó pápa, 800. december 25.) megkoronázásával jött létre. Ennek a hatalmi megosztásnak a leépítése – a francia forradalmat követően – szimbolikusan 1806-tól kezdődik meg (I. Ferenc ekkor deklarálja a Német-római Birodalom megszűntét, amikortól ő már „csak” az Osztrák Császárság uralkodója). (Ezért korszakunkban a könyvtárak túlnyomó része így vagy úgy, egyházi fenntartású.) Sokak akarták megszüntetni egy intézmény, az egyház jogát és lehetőségeit az ember gondolatainak ellenőrzésére, és arra, hogy megszabja, miről, hogyan szabad beszélni. Nem gondolták, hogy kétszáz év múlva már egy másik – a gazdasági hatalommal összefonódott – intézmény, az akkor (1806 körül) demokratikusnak és függetlennek megálmodott sajtó, majd a 20. század végére a közösségi média, sokkal nagyobb lehetőségekkel fog bírni, és ezekkel élni, mint inkvizítor elődei.

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyv-, könyvtár-, olvasmány- és olvasástörténetének vizsgálatában az Oszmán Birodalom elleni harc utolsó évszázadában – Bécs felmentésétől a napóleoni háborúkig – az alapvető szempont az a tény kell, hogy legyen, miszerint egy olyan országról beszélünk, amely ténylegesen három: államjogilag kettő, gazdasági és társadalmi valóságában pedig három. A 16. század első harmada végén a törvényhozó és államigazgatási központ csakúgy, mint a kultikus centrum, elköltözött arról a helyéről, ahol évszázadok alatt felépült (Buda, Esztergom), majd ezeknek a központi helyeknek török hatalom alóli felszabadítása után másfél évszázad kellett ahhoz, hogy újra elfoglalják egy-

kori helyüket.² A két ország – a Magyar Királyság és Erdély – újjáépítését, gazdasági, társadalmi és kulturális újrászervezését másként szándékozott megvalósítani a birodalmi központ (amelynek részeivé rendeltettek az 1713-as utrechti békében létrejött nagyhatalmi konszenzus által) és másként a helyi hatalom képviselői.

A szándékok és az anyagi lehetőségek különbözőségei közötti kompromisszumok mentén zajlott le a két ország könyves infrastruktúrájának a kiépítése, vagyis a könyvkiadási és a könyvkereskedelmi rendszer felépítése, ennek a politikai és kultikus hatalmi oldalról történő ellenőrzési mechanizmusaival együtt. Ebben az erőterben egy sajátos könyvtári rendszer épült fel, követni próbálva a birodalom más országainak mintáját. Közben az országokon belül is eltérő gazdasági, egyházi és kulturális (ezen belül nemzetiségi) érdekek mentén zajlott egy szellemi, gondolkodásbeli változási folyamat, közvetlen német és itáliai, közvetett francia hatásokkal. Más kulturális hatások sporadikusan jelentek csak meg. Számottevő angol ('insularis') hatásról ekkor még nem beszélhetünk.

A 18. századi új, mondjuk immáron azt, hogy „birodalomkonform” könyvtári rendszer kialakításának számos akadálya volt.

1. Utaltam már arra, hogy a 150 éves kényszerű együttélés az oszmán muszlim hatalommal egy elpusztított országrészt hagyott maga után, olyat, ahol az épületeket is újjá kellett építeni a parasztok kunyhóitól a székesegyházakig.

2. A törökellenes háborúk a század végéig elhúzódtak, és Erdélyben még tatárdúlások is voltak a 18. század első felében. Birodalmat építeni azonban – ezt tudták a Habsburgok tanácsadói – csak közös kultikus alapra lehet. A Magyar Királyságnak a törökök által el nem foglalt területein a 16–17. században felépített protestáns intézményi rendszer szervezett és tervezett leépítése már a 17. század elején elkezdődött, de lendületet igazán akkor vett, amikor már látszott: a török kiűzhető az országból. Az újonnan visszafoglalt területek sok birodalmi család leszármazottjait csábították a területre az új vagyonszerzés reményében. Az 1670-es évektől a katolikus terjeszkedés erőszakossá vált, és a két Habsburg-ellenes felkelés (a Thököly-, Rákóczi-féle mozgalmak) után a 18. században is folytatódott legalább a 'vitam et sanguinem' (1741) kiáltásig. A már működő protestáns iskolák mozgásterének korlátozása, sokaknak visszaminősítése kollégiumi szintről elemi iskolává, a protestáns értelmiség újratermelődésének akadályozása (utazási engedélyek megvonásával) és sok más intézkedés is akadályozta a protestáns intézményi rendszer újraerősödését.

3. A Magyar Királyság intézményi rendszere a 16–18. században többször átalakult: a Hunyadiak korára kialakult, a nyugati keresztény országokéval megegyező intézményi rendszert darabokra törte az oszmán hatalom, a nem a török uralom alatt élő területeken pedig kiépült egy protestáns egyházi, iskolai és művelődési, benne könyves, így könyvtári intézményi hálózat. A tizenöt éves háború

² Az esztergomi érsekség a Káptalannal 1820-ban költözött vissza Nagyszombat/Pozsonyból Esztergomba, az Országgyűlés 1825-ben Pozsonyból Pestre. Kiválóan választott címet munkájának Géra Eleonóra (Kőhalomból [fő]város), amikor Buda 18. századi történetét írta: GÉRA Eleonóra, *Kőhalomból (fő)város, Buda város hétköznapijai a 18. század elején*, Bp., L'Harmattan, 2014.

(1591–1606) Erdély és a Magyar Királyság teljes területét hadműveleti térré változtatta, a 16. században felépült országot ismét lerombolta. Ugyanebben az időben kezdődött el a tridenti zsinat után magát újjászervező katolikus egyház térnyerése, ami a katolikus intézmények megerősítésével járt. A katolikus egyház mindig számíthatott a birodalmi központ támogatására, de csak a 17. század utolsó harmadában vált ez a támogatás a protestánsok elleni nyílt, erőszakos fellépéssé. Ekkor a protestáns közösségeket megfosztották értelmiségük jelentős részétől, intézményeiket (így könyvtáraikat) több helyen felszámolták – egy példa: a sárospataki református kollégium könyvtárát a betelepült jezsuita rend kapta meg –, a könyvtárak konfiskálása néhány városban elérte a polgári magánkönyvtárakat is (lásd az eperjesi példát). Ez a folytonos építés/rombolás sem kedvezett egy folyamatosan bővülő, megalapozottan változó új könyvtári rendszer kialakításának.

A továbbiakban a könyvtári rendszer³ ebben az erőterben (koordináta-rendszerben) történő kiépítésének általános jellemzésére teszünk kísérletet, megmutatva egyes, tipikusnak gondolt példákat. Hangsúlyozom, hogy megközelítésem kifejezetten könyvtártörténeti, vagyis nem a könyvtárak tematikus összetételének változásaira figyelek elsődlegesen, hanem a gyűjtemények kialakulására, kialakítási lehetőségeire.⁴

Kezdjük a társadalom alsóbb néprétegeivel. Paraszti könyvtárakról nem beszélhetünk a 19. század végéig. Biztosan állítható ez akkor is, ha a forrásadottságok, vagyis a korabeli iratképződés sem segít ennek megítélésében. Kísérletképpen egy vármegye (Baranya megye 1850-ig) paraszti végrendeleteit végignézve három esetben találtunk egy-egy „evangéliumos könyv”-et és egy kalendáriumot. A falusi földművelő lakosság könyvtáraitól még az erdélyi századok közt sem beszélhetünk, pedig ennek a közösségnek az adminisztrációja a könyvek birtoklását is figyelmesebben követte, mint például a magyar, a szlovák vagy más nemzetiségű falvaké. A falvakban élő, értelmiségi jelleggel is bíró tevékenységet folytatóknál – birtok/jószágigazgató, jegyző, tanító (és persze az egyházi személyek, akikről külön beszélünk még) – a 18. század végétől már feltűnnek kisebb, öt-tíz kötetes gyűjtemények, de nem előbb. Mindazonáltal sem a Magyar Királyságban, sem Erdélyben nem találkozzunk olyan falun élő emberrel, akinek a 19. század közepe előtt a könyvtára meghaladja a harminc kötetet. Ekkor már a falu értelmiségije gyakran a közeli kisvárosban élnek, onnan kijárva intézik az ügyeket. A kisvárosi kultúra művelődésszervező hatása ekkor már határozottan felértékelődött.

A városi polgárság könyvtárai már sokkal jobban dokumentálhatók és dokumentáltak is. Általánosságban elmondható, hogy a források oldaláról nézve a szabad királyi városok, illetve az autonóm városi (és nemzeti) közösségek – ilyenek

³ Erről a könyvtári rendszerről máig jól hasznosítható, átfogó képet rajzolt történészként BERLÁSZ Jenő, *Könyvtári kultúránk a 18. században = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 283–332.

⁴ A könyvtárak tartalmi összetételének változásairól átfogóan lásd: MONOK István, *Magánkönyvtárak (1770–1820), A kutatás és az elemzések különös jegyei = Könyvek magántulajdonban 1770–1820*, szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 6), 13–34.

például az erdélyi szászok – adminisztratív fegyelme sokkal nagyobb, mint a – többségükben magyar vagy szlovák lakosságú – mezővárosoké. A források egy jelentős része azonban a 18. század közepi levéltári rendezésekkor – jogi bizonyító erejük használati értékének megszűnése miatt – selejtezésre került. A 18. század második felében, a 19. század elején pedig a könyv mint ingóság a többi ’mobilium’-hoz mérten kevesebb anyagi értékkel bírt. Így részletes felsorolásuk gyakrabban maradt el, pusztán a könyvek összértékét említik, illetve – ha hagyatéki összeírásról van szó – az egyes örökösöknek jutó értékhányadot rögzítik. A kézműves lakosság mindazonáltal csupán a napi vallásgyakorlat könyveit birtokolta, kalendáriumokat, a kisebb egészségügyi kérdésekben tanácsot adó „orvosi könyv”-et (*Artzneybuch*), csak ritkán kisebb populáris irodalmi művet vagy esetenként – bár az időben előrehaladva egyre gyakrabban – szakkönyvet.

A városi értelmiség – jogvégzettek, orvosok, patikusok, tanárok, egyháziak, majd az írók, lapszerkesztők, színészek – azonban önnön kiművelésénél jelentősebb hatással bírt a könyvgyűjtési és könyvtári ügyekben. Igaz, sokszor a városban lakó, hivatalt vállaló nemesekkel karöltve, vagy éppen egy főpap támogatásával hoztak létre úgynevezett tudós társaságokat, alakítottak ki közösen használt könyvtárakat. Történeti folyamatokban gondolkodva ezek a társaságok a Magyar Tudományos Akadémia alapítását célzó törekvések keretébe is beilleszthetők. Bárhogy is, könyvtárra minden ilyen társasági tervezet vagy megalakult közösség gondot viselt.⁵ A tudós körök szellemisége természetes módon különböző volt, de általános jellegzetességük, hogy a tudományos gondolkodás, a megismerés előzetes korlátozások nélküliségében bíztak, így azt is mondhatjuk, hogy ezek a körök voltak részben a francia felvilágosodás gondolatainak első vonalbéli terjesztői is egyben.⁶

A 18. század végén megjelenő – gyakran a könyvkötő műhellyel, könyvesboltal azonos helyen működő – olvasókabinetek egy új könyvtártípust hoztak létre egyes városokban Soprontól Brassóig.⁷ Nem mindenütt, sőt, a magyar történelem-

⁵ *Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-Century Hungary, A Collection of Documents and Sources*, ed. by Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Bp., MTA BTK ITI, 2017.

⁶ Egy kiváló példa erre a Rousseau-val baráti viszonyt ápoló Sauttersheim Ignác (1738–1767) és az általa is szervezett pozsonyi tudóskör. Lásd DÓBÉK Ágnes, *Sauttersheim Ignác könyvei* = DÓBÉK szerk. 2020, i. m. 203–216.

⁷ A 18. század második felében kölcsönkönyvtárak és olvasóköri gyűjtemények (*Lectur-Cabineth*) sora alakult. 1782-ben Pozsonyban Anton Martin kölcsönkönyvtárat alapított, majd 1788-ban Anton Kleinod nyitotta meg olvasóköri bibliotékáját Sopronban. Ezek a kis könyvtárak az legújabb eszméket, a felvilágosodás politikai és művészeti nézeteit közvetítették, s ezért sem működhettek zavartalanul, ellenőrzés nélkül. I. Ferenc király idején, de a 19. század első felében sem volt működésük zavartalan. Szellemiségükről lásd Fénykérésők, *Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában, Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához* 2017. október – *Lichtsucher, Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa, Kommentierte Quellensammlung zur Kabinetausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Oktober 2017*, írták és összeáll. Csörsz Rumen István, Hegedüs Réka, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Bp., MNM, MTA BTK ITI, 2017. – Pestről lásd: *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Gleixner Johann Lesekabinet zum Lesen ausgegeben werden*, Pest, Lettner, 1787; *Verzeichniss der*

ben reformkornak nevezett időszak előtt (1825-ig) csak néhány ilyen könyvtárról tudunk. Az olvasóköri könyvtárak jellemzően 1830 után alakultak, sőt, nagyobb részük csak a kiegyezést (1867) követően.

A városi értelmiség magánkönyvtárai nagyon változatos képet mutatnak. A most vizsgált időszakban magánkönyvtár katalógusa nem jelent meg nyomtatásban ebből a körből, de számos – közel ötszáz –, az elmúlt hetven évben levéltári forrás alapján kiadott katalógus ismert.⁸ A néhány kötetes kis gyűjteménytől a több ezer kötetből álló, egyetemes tájékozódásról tanúbizonyságot tevő szakkönyvtárig⁹ mindennel találkozhatunk. Ezek a könyvtárak még a 18. század végére is csak ritkán tisztán szakmai könyvtárak. Az általános könyvszegénység, a szervezett könyvkereskedelem hiánya nem tette lehetővé még a vásárlóképes olvasóknak sem azt, hogy szakmai életük során folyamatosan figyelemmel kísérhessék hivatásuk szakirodalmát, és meg is vásárolják ezeket. Fontos jelenség az is, hogy ezek közül a könyvtárak közül még a legmodernebbek is, amikor tulajdonosuk halálával – és ez jellemző sorsa a könyvtáraknak – valamelyik iskola könyvtárát gazdagították, egy generáció múlva már csak a tudás archaizálását szolgálták, miután az iskolák sem tudták új beszerzésekkel modernizálni vagy frissen tartani könyvanyagukat. A Magyar Királyságban és Erdélyben ugyanis – éppen azért, mert kevesebb mód volt a jó magánszakkönyvtár kialakítására – az intézményi (főleg

Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner bey der goldenen Sonne, der Stadt-Pfarrkirche... gegen die gewöhnliche Bezahlung täglich eines Kreuzers für ein Buch... zum Lesen ausgegeben werden, Pest, Johann Michael Landerer, 1787; *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner in der Leopoldgasse... gegen die gewöhnliche Bezahlung täglich eines Kreutzers vor ein Buch vor ein Monat zum Lesen ausgegeben werden*, Pest, Johann Michael Landerer, 1787; *Gebundene Bücher, welche zu Pest im Gleixner Johann Lese-Kabinet zu haben sind*, Pest, cca. 1789. Sopronban: *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Mathias Pfundtner, bürgerlichen Buchbinders in Oedenburg... zum Lesen herausgegeben worden*, Sopron (?), 1794; Brassóban, a később Casinónak nevezett *Lesekabinetet* 1784-ben alapította Andreas Reich, és ugyanebben az évben ugyanő Nagyszébenben is. Ezek működését 1798-ban betiltották ugyan – ne feledjük, ezek a török elleni háború utolsó évei –, de Brassóban 1806-ban még egy új kezdeményezés született Michael Bolesch részéről, aki egy úgynevezett „Pädagogische Bibliothek”-et alapított, ahol nők is olvashattak szépirodalmat. Maga a *Casino* aztán csak a Bécsi Kongresszus után szerveződött meg. Egy korabeli nyomtatvány: *Bestand und Gesetze des Lese-Kabinet in Cronstadt*, Kronstadt, 1789 (Archív der Honterusgemeinde [Schwarze Kirche], IV. Archiv der Gemeinde, Handschriften, Nr. 35. Kolligat, Band IV. fol. 189r–190r). Erről lásd: POLONYI, Heinrich, *Das „Deutsche Kasino” in Kronstadt, Zur Geschichte des „Kronstädter Lese- und Geselligkeitsvereins”, kurz „Deutsches Kasino” genannt = Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender*, hrsg. von Hans Philippi, 16 (1971), Schweinfurt, Schweinfurter Druckerei und Verlagsanstalt, 1970, 97–110 (itt: 98–100).

⁸ Lásd a *Könyvtártörténeti füzetek, Könyvjegyzékek bibliográfiája* sorozat (I–XV. kötet, 1981–2021, sorozatszerk. Monok István) kötetait, illetve a <http://www.oszk.hu/humanus/index.html> szakirodalmi adatbázis tételeit.

⁹ Utóbbira egyetlen példa: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből*, Debrecen, TREGy, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

az iskolai) könyvtárak szerepe az olvasmányműveltség kialakításában és megtartásában nagyobb volt, mint Európa nyugati felén általánosságban.¹⁰

A felsőoktatási könyvtárak rendszerében jelentős változásokat tudunk bemutatni, annál is inkább, mert maga a főiskolai és az egyetemi rendszer is a 18. század első harmadától kezdett valóban rendszerként működni a Magyar Királyságban és Erdélyben. Azért is kezdem a felsőoktatási könyvtárakkal, mert ahhoz, hogy a városi és a falusi plébániák, parókiák és az elemi iskolák majd sokára, a 19. század végére önálló könyvgyűjteménnyel rendelkezzenek, fel kellett építeni a papok és lelkészek, továbbá a tanítók képzését biztosító iskolai rendszert. A katolikus plébániák – mondhatjuk – előnyben voltak, hiszen az egyházmegyei zsinatok sorra rendelték el, hogy az elhunyt pap hagyja könyveit az utolsó szolgálati helyének plébániájára, vagyis ennek a könyvtártípusnak a dinamikus gyarapodását intézményesen biztosították. Valóban, a 17. század végi és a 19. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek összehasonlítása megmutatja az eredményt. A tridenti zsinaton meghatározott kötelező, illetve a *Manuale parochorum*ban felsorolt könyvektől eljutunk az 50–150 kötetet számláló kis gyűjteményekig.

A 18. század elejéig a Magyar Királyság és Erdély értelmiségi utánpótlását a 'peregrinatio academica' rendszerében biztosították.¹¹ Ennek szerepe nem csökkent a 18. században, hiszen protestáns egyetem működését nem engedélyezték (véltetően nem is tudták volna anyagilag sem megszervezni, humán erőforrás sem állt rendelkezésre). Bécs, Bologna és Róma a katolikus papok képzésében továbbra is jelentős kiegészítője volt a dinamikusan szervezett magyar királyságbeli és erdélyi szemináriumi (papneveldei) rendszer kiépítésének. Csaknem valamennyi egyházmegyében működött ilyen, II. József idején ugyan rövid ideig korlátozták a működésüket úgynevezett központi szemináriumok létrehozásával (Pest, Pozsony), de a 19. század elejétől a központi papnevelde kiegészítő jellegű lett. Ezeknek a képzőhelyeknek a szerepe a 19. század elejére azért is megnőtt, mert a magyar nyelvű irodalmi élet patrónusai között a főpapság és a középpapság (kanonoki réteg) számos tagját számon tarthatjuk. Ha összehasonlítjuk a szemináriumi könyvtárak anyagát egy-egy egyházmegye papságának az olvasmányaival, láthatjuk, hogy a modernizálás elsősorban a képzőhelyeken történt meg. Modernebb teológiai választék, nagyobb arányú vernakuláris (főként magyar) könyvanyag. A falusi plébánosok olvasmányai között a 19. század első harmada végéig a 17. században, a *Manual Parochum* című kézikönyvben megállapított latin nyelvű, jezsuita hangsúlyú teológia dominált. Fontos továbbá kiemelni, hogy a 18. század

¹⁰ Erről lásd MONOK István, *A kora újkori Magyarországon olvasmányműveltségéről, Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről* = „Apró cseppekből lesz a zápor”, Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008 (Habent sua fata libelli, IV), 23–43; MONOK, István, *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit, Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung (1980–2007)* = *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 10(2008), Nr. 1, 7–31.

¹¹ A felsőoktatás intézményiről kronológiai rendben, rövid intézménytörténetekkel lásd SZÖGI László, *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*, Bp., MKM, 1994.

közepétől alapított, illetve megerősített görögkatolikus papképzési intézmények (Balázsfalva, Máriapócs, Ungvár) könyvtárainak nyelvi összetétele is eltér a római katolikus hasonló intézményekétől, és nem csupán a liturgikus irodalomé.

A felsőoktatási könyvtárak csúcsán kétségtelenül a Nagyszombati Egyetem bibliotékája állt. Történetében nincsenek törések, 1635 óta nagyobb tűzvészt sem jegyeztek fel, ami a könyveket pusztította volna. Budára (1771), majd Pestre (1784) költözése után a feloszlott jezsuita rendházak, illetve a II. József-féle abolícióval más rendek könyvtáraiból is elsőbbséggel válogathattak. Így állhatott elő az a helyzet, hogy már a 18. században több nyilvános könyvárverést tartottak a duplumaikból,¹² és az, hogy az ELTE Egyetemi Könyvtára máig a legnagyobb régi-könyv-gyűjteménye az országnak. Ebből az egyetemből váltak ki az egyes karok, illetve kollégiumok, létrehozva a fővárossá váló Pest és Buda egyetemeit (*Schola Medicinalis* [1776], *Institutum Geometricum* [1782], *Institutum Veterinarium* [1787]), amelyek később külön könyvtárakat alapítottak.

A könyvtári rendszernek leginkább a modernizálás irányába ható elemei az agráriummal és a műszaki élettel kapcsolatos intézmények gyűjteményei. Ezt a modern szellemiséget hívja aztán „újhumanizmus”-nak Kornis Gyula összefoglaló művelődéstörténeti alapművében.¹³ A humaniorák mellett helyet kapó és egyre nagyobb teret nyerő műszaki, természettudományos, alkalmazott ismeretekről van szó. A szakkönyvtári rendszer kialakításában ezeknek az iskoláknak komoly szerepük lett. Az 1735-ben alapított selmecbányai – bányamérnököket képző – egyetem 1770-ben emelkedett akadémiai rangra.¹⁴ 1807-ben hozták létre az erdőmérnöki képzést, amely 1919-ben Sopronba költözött.¹⁵ Könyvtáraik alapvetően a kortárs német szakirodalmat gyűjtötték, nem szakítva persze a latin nyelvű tudományos környezetre, illetve a francia nyelv felé tájékozódó tanárok és diákok igényeire figyelés hagyományával. Az 1763-ban alapított szenci piarista *Collegium Oeconomicum* könyvtárának 1766. évi katalógusa is ezt mutatja.¹⁶ Kicsi, de korszerű könyvtár (288 mű, 765 kötetben). A keszthelyi *Georgicon* (1797)

¹² Ezek jegyzékei nyomtatásban is megjelentek. Példaként: *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctioni exponentur, 4. Junii et sequentibus diebus 1787*, Pestini, Typis Landerer, 1787; *Catalogus librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum 2. Junii et sequentibus diebus Anni 1788*, Pestini, Typis Trattner, 1788 (1789, 1790 etc.).

¹³ KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I–II. kötet*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1927.

¹⁴ ZSÁMBOKI László, *A selmeci műemlékkönyvtár*, Miskolc, 1976 (A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai, 17); ZSÁMBOKI, László, *Die Schemnitzer Gedenkbibliothek von Miskolc, Ungarn*, Miskolc, 1978 (Publikationen der Zentralbibliothek der Technischen Universität für Schwerindustrie, 18); ZSÁMBOKI László, *A selmeci műemlékkönyvtár kötetkatalógusa – Bandkatalog der Schemnitzer Gedenkbibliothek – Printed Catalog of the Selmec Museum Library*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Könyvtár, Levéltár és Múzeum, 2001.

¹⁵ HILLER István, id., *Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása, Az Erdészeti és Faipari Egyetem könyvtárának története*, Sopron, Erdészeti és Faipari Egyetem, 1975.

¹⁶ HEGYI Ferenc, *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára = Uő, Szentől Tatáig, A piarista rend és a műszaki-gazdasági szakoktatás kezdetei Magyarországon, Tanulmányok és*

már a patrónus Festetics György magángyűjteményére alapozhatta könyvtári életét, és alakíthatta azt igazi univerzális, de egyre inkább szakkönyvtárrá.¹⁷ A kialakuló szakkönyvtári rendszer történetében a Magyar Tudós Társaság könyvtárának megalapítása 1826-ban¹⁸ fontos fordulópontnak mondható.

Az intézményi és a magánkönyvtárak sorsa több esetben úgy fonódott össze, hogy az újjáalakuló egyházi hierarchia főpapi tisztségeit elfoglaló, többségükben arisztokrata családok tagjai a saját könyvtárakra alapozva hoztak létre érseki, püspöki gyűjteményeket.¹⁹ Ki azért, hogy később alapjává váljon egy egyetemi könyvtárnak (Eszterházy Károly),²⁰ ki pedig amellett, hogy az egyetemes katolikus anyaszentegyház papiutánpótlás-nevelésének kívánt szellemi keretet biztosítani, már arra is hangsúlyt helyezett, hogy a magyarokkal, a Magyar Királysággal és Erdéllyel kapcsolatos dokumentumokat módszeresen gyűjtse (Batthyány Ignác).²¹ Utóbbi törekvés már egy nemzeti könyvtár gondolatát hordozta magában.

A 16–17. századi hagyományokra építeni az intézményi könyvtárak közül leginkább a kollégiumi, gimnáziumi könyvtárak esetében lehetett. Ezek története²² összekötődik az egyes keresztény felekezetek helyzetének változásaival. Csak néhány példa, hogy mire gondolok. Az Erdélyi Református Egyházkerület kollégiumai közül a 18. század közepére a kolozsvári, a nagyenyedi és a marosvásárhelyi váltak meghatározóvá, könyvtáraik is nekik gazdagodtak igazán. A székelyudvarhelyi és a szászvárosi csak a 19. század folyamán tudott felzárkózni hozzájuk (a református nemesi, illetve nagypolgári családoknak köszönhetően). A Partiumban, a Tiszántúli Református Egyházkerület nagy kollégiumai (Szatmár, Nagybánya) a 18. század folyamán elemi iskolai szintre süllyedtek tanári utánpótlás hiányában (és anyagi okokból), könyvtáraikat széthordták, csaknem megszűntek. Zilah is csak 1741 és 1815 között tudott megerősödni Rhédey Zsuzsának (íjf. Wesselényi Ferenc felesége) köszönhetően. 1821-től az Erdélyi Egyházkerülethez került, és a helyi támogatásoknak köszönhetően tudott tovább gyarapodni.

források, sajtó alá rend. Koltai András, Székér Barnabás, Bp., Piarista Rend, 2016 (Magyarország piarista múltjából, 10), 57–68.

¹⁷ KLEMPA Károly, *A keszthelyi Festetich könyvtár*, Keszthely, Mérei Nyomda, 1938; KLEMPA Károly (Karl von KLEMPA), *Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics*, Győr, Baross Nyomda, 1939.

¹⁸ Legújabbban: Teleki József, *Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. Molnár Andrea, Bp., MTA KIK, 2019 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 40[115]).

¹⁹ SZARVASI Margit, *Magánkönyvtárak a XVIII. században, Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., OSZK, 1939 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7).

²⁰ *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993, Emlékkönyv*, szerk. Antalóczi Lajos, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993; ANTALÓCZI Lajos, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története, 1793–1996*, Eger, Főegyházmegyei Hivatal, 1996; LÖFFLER Erzsébet, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*, Eger, Érseki Vagyongazdálkodási Központ, 2012.

²¹ JAKÓ Zsigmond, *Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 353–375.

²² Összefoglalóan lásd CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., Gondolat, 1987 vonatkozó fejezeit.

A katolikus középfokú iskolák jezsuita vagy piarista fenntartásban működtek. Voltak más rendeknek is iskolái (még teológiai képzést is nyújtott némelyik: ferences, bencés), de ezek a rendi utánpótlás nevelését próbálták megoldani. A katolikus iskolai könyvtárak története azonban a rendek restitúciója után következett be, ez már egy 19. századi történet.

A rendházak könyvtárai nagy lendülettel gyarapodtak a török kiűzése és az egyes rendek tartományainak újjászervezése nyomán. A könyvanyag bővült, azonban annak tartalmi összetétele csak a 18. század második felében kezdett jelentősen változni, modernizálódni. Ennek egyik oka az, hogy a 18. század elején az európai testvérek, amikor könyvekkel segítették a latin nyelvi környezetben tevékenykedő testvéreiket, akkor az általuk már nem használt, sokszor nem is értett régebbi latin nyelvű könyveket ajánlották fel a Magyar Királyságban és Erdélyben újjászerveződő rendházaknak, nem kicsit archaizálva ezzel az itteniek kulturális és tudományos horizontját.

A világi magánkönyvtári rendszer a társadalom nemesi rétegeiben jelentősen megváltozott.²³ Az arisztokrata családok anyagi lehetőségei okán, továbbá az osztrák, az itáliai és a különféle német családokkal való házasságaik mentén a könyvgyűjtés dimenziót váltott. A könyvtárak nagysága jelentősen megnőtt, nyelvi összetételük – a latin rész számottevő arányú megőrzése mellett – jelentősen változott. A német és a francia nyelvű kiadványok nagy mennyiségben kerültek az országba. Kialakultak a külön arisztokrataasszony-könyvtárak, ezek jobbára magyar nyelvű kiadványokat tartalmaztak. A köznemesi réteg családjai azonban kisebb tempóban tudták az örökölt kis könyvtárakat gyarapítani, nyelvismeretük is jellemzően az anyanyelvre és a latinra korlátozódott.

A 18. század utolsó harmadában, összhangban a vernakuláris irodalom iránti igény növekedésével, illetve a főként magyar nyelvű kiadványok jelentős számban történő megjelenésével, a könyvtári világban is hangsúlyt nyert egy nemzeti könyvtár gondolata. Annak ellenére, hogy a Bécsben élő, ott gyakorta megforduló arisztokraták is tudták, hogy a Magyar Királyság és Erdély egyben a 'natio Austriaca' része is, egy 'Bibliotheca Nationalis Hungarica' megalapítása elérendő céllá vált.²⁴ A nemzeti könyvtár megalapításának előzményeihez számíthatjuk a közös használatú könyvtárak történetét a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben – a humanista és a protestáns városi közös könyvtárhasználattól kezdődően a 18. századi nagyobb egyházi magángyűjtemények nyilvánossá tételeig (Klimó György pécsi püspök könyvtára például ilyen).²⁵

Erdélyben az egyes kulturális közösségek, a nemzetté formálódó csoportok (magyarok, németek, románok) külön-külön alakították ki a központi gyűjteményeiket saját közösségük írott emlékezetének őrzésére. Ez az elkülönülés emellett

²³ A legfőbb változásokról lásd MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Bp., Eger, Kossuth, EKE, 2018 (Kulturális örökség), 95–135.

²⁴ Erről a folyamatról részletesen lásd MONOK 2018, i. m. 137–214.

²⁵ MONOK István, *A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században* = MONOK 2018, i. m. 75–85.

jól jelezte az ország lakosságának vallásfelekezeti elkülönülését is. Említettem már, hogy Batthyány Ignác püspök „Erdély katolikus közösségére”, vagyis Erdély magyar katolikusaira hagyta gyűjteményeit 1798-ban.²⁶ Az ő példáját követte a kálvinista kancellár, Teleki Sámuel 1802-ben (Marosvásárhely, Teleki Téka)²⁷ és a lutheránus kancellár, Samuel von Brukenthal 1803-ban,²⁸ Nagyszebenben. A görögkatolikus (uniált) románok Balázsfalván alakítottak ki központot, papi szemináriumot könyvtárral,²⁹ de a román nemzetiség majd csak a Kárpátokon kívül létrejött Román Királyság megszervezése után hozta létre azt a könyvtárat, amelyet erdélyi román nemzeti könyvtárnak szántak, az Astra Egyesület keretein belül, Nagyszebenben.³⁰

A Magyar Királyságban a bécsi, birodalmi központi példákra is figyelő Széchényi Ferenc kért és kapott engedélyt a császártól egy 'Bibliotheca Regnicolaris' létrehozására 1802-ben.³¹ Az alapító szándéka szerint a királyság minden kulturális csoportjának írott örökségét gyűjtötte a könyvtár, azonban az alapítást követő évszázadban az intézmény maga is főleg a magyar nyelvű kiadványokra figyelt. Ugyanakkor az is igaz, hogy főleg a magyarok érezték magukénak. Így a királyság szlovák, szerb, román stb., de főleg horvát nyelvű kiadványaiban komoly 'desiderata' mutatkozik, hasonlóan az erdélyi szászok írott örökségét tekintve.

Összegezve azonban megállapítható, hogy a török uralom megszűntét követő bő egy évszázad alatt a Magyar Királyságban és Erdélyben a Habsburg Birodaloméval konform könyvtári rendszer jött létre. Az egy további kérdés, hogy a könyvtárak tartalmi és nyelvi összetétele mennyiben volt más, mint a birodalom más területeinek gyűjteményeié.

²⁶ HENDRE BÍRÓ, Doina, *La Bibliothèque Batthyanaeum fondée à Alba Iulia par l'évêque de Transylvanie, le comte Ignace Batthyány = Actes du symposium international Le livre, La Roumanie, L'Europe, 4ème édition, 20 à 23 Septembre 2011, Sinaia* (org.: Biblioteca Metropolitană București), Tome I. *Histoire et civilisation du livre*, textes réunis par Frédéric Barbier, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012, 122–139.

²⁷ DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.

²⁸ VERŐK, Attila, *Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluss auf das Geschichtsbewußtsein der Siebenbürger Sachsen = Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, III), 125–132.

²⁹ MÁRZA, Iacob, *Das Schulzentrum Blasendorf, der Kern einer rumänischen Bibliothek in der Aufklärung = BARBIER, MONOK, eds., Les bibliothèques centrales...*, 2005, i. m. 155–162.

³⁰ KÁNTOR Lajos, *Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében*, Cluj–Kolozsvár, Minerva, 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 116).

³¹ MONOK István, *Cara patria ac publica utilitas, Széchényi Ferenc könyvtáralapítása = Századok*, 138 (2004), 739–748; MONOK, István, *Le projet de Ferenc Széchényi et la fondation de la Bibliothèque nationale hongroise*, = BARBIER, MONOK, eds., *Les bibliothèques centrales...*, 2005, i. m. 87–100.

Monok, István

Der Aufbau des Bibliothekssystems im Königreich Ungarn und im Großfürstentum Siebenbürgen im neuen Reichsrahmen (1686/1690–1815)

Neben der Sprache ist – was die Kohäsion eines Reiches betrifft – der Ausbau des gemeinsamen Kultes vielleicht noch wichtiger, die Rolle der Bibliotheken mit eingerechnet. Nur die Wirtschaftsinteressen vor Augen war es niemals möglich, eine solche Gemeinschaft des gemeinsamen Kultes aufzubauen. Die gemeinsamen Prinzipien einer funktionierenden Wirtschaft können natürlich Teil des gemeinsamen Kultes werden, doch sie gehören nie den kultischen Grundlagen an.

Bei der Untersuchung der Buch-, Bibliotheks-, Lektüren- und Lesegeschichte des Königreichs Ungarn und des Großfürstentums Siebenbürgen im letzten Jahrhundert des Kampfes gegen das Osmanisch-Türkische Reich – von der Befreiung Wiens bis zu den Napoleonischen Kriegen – muss der Grundaspekt die Tatsache sein, dass wir über ein Land sprechen, das de facto drei: staatsrechtlich zwei, in seiner wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Realität wiederum drei (Länder) bedeutet. Am Ende des ersten Drittels des 16. Jahrhunderts musste das Legislative- und Verwaltungszentrum das zugleich als Kultzentrum funktionierte von dem Ort fortziehen, an dem es während eines Zeitraums von sechshundert Jahren errichtet worden war, (Buda/Ofen; Esztergom/Gran), sodann bedurfte es nach der Befreiung dieser Orte von der Türkenherrschaft anderthalb Jahrhunderte, bis sie ihre einstige Residenzen neu besetzen konnten. Den Wiederaufbau und die wirtschaftliche, soziale und kulturelle Neuorganisierung der zwei Länder – die Rede ist vom Königreich Ungarn und Siebenbürgen (die durch einen Konsens der Großmächte per Dekret dem Reich zugesprochen wurden; der Friede von Utrecht /1713/) – gedachte das Reichszentrum anders zu verwirklichen, als die Vertreter der örtlichen Macht.

Entlang den Kompromissen zwischen den Divergenzen der jeweiligen Absichten und der finanziellen Möglichkeiten ging der Ausbau der Bücherinfrastruktur der zwei Länder vor sich, das heißt, der Aufbau des Buchverlagswesens und des Buchhandelssystems, mitsamt den Kontrollmechanismen, die seitens der Zentralmacht sowohl politisch als auch kultisch installiert wurden. In diesem Kraftfeld entstand ein eigentümliches Bibliothekssystem, das versuchte, dem Muster anderer Länder des Reiches zu folgen. Während dessen ging auch innerhalb dieser Länder entlang voneinander abweichenden wirtschaftlichen, kirchlichen und kulturellen (auch noch durch die ethnische Vielfalt bedingte) Interessen ein Wandlungsprozess im Geist und Denken vor sich, als Reaktion auf direkte deutsche und italienische, sowie indirekte französische Einflüsse. Andere kulturelle Einflüsse tauchten nur sporadisch auf. Von einem maßgeblichen englischen (insularen) Einfluss können wir um diese Zeit noch nicht sprechen.

Zusammenfassend ist festzustellen, dass während eines ausgedehnten Jahrhunderts nach dem Ende der Türkenherrschaft im Königreich Ungarn und in Siebenbürgen ein mit dem Habsburger-Reich konformes Bibliothekssystem entstand.

Eine weitere Frage ist, in wieweit die inhaltliche und sprachliche Zusammensetzung der Bibliotheken anders war, als die Sammlungen anderer Regionen des Reiches.

Keywords: Cultural History, Hungary, 18th Century; centrum and peripherie; Library History, Hungary, 18th Century.

KÖZLEMÉNYEK

Editnek, aki már nem érthette meg ennek a közleménynek a megjelenését.

Két ismeretlen 16. századi prognosztikon a szombathelyi Smidt Múzeumból. Az alábbiakban két, eddig ismeretlen, 16. század eleji nyomtatványt mutatunk be, melyek 2021 tavaszán kerültek elő a szombathelyi Smidt Múzeum¹ muzeális könyveinek feldolgozása során. Noha Smidt Erzsébet, a múzeum korábbi igazgatója tollából több tanulmány is született az itt található nyomtatványok néhány kiemelkedő darabjáról, a több száz kötetes gyűjtemény szisztematikus, részletes feldolgozása csak napjainkban vette kezdetét.² E munka során derült ki az – egyébként a könyvleltár legelső tételeként (SK.72.1.1.) bejegyzett – kolligátumkötetről, hogy annak két nyomtatványa, melyet Johannes Stabius, illetve Johannes Muntz humanista tudósok jegyeznek, valójában eddig ismeretlen, unikális darabok.

A kolligátumok kötése papírtáblás fehér pergamen, a gerincen kézzel írt felirat olvasható: OPE-RATIO ASTROLOGICA JOANNES MUNTZ. Az első nyomtatvány címlapján megtalálható egy kézzel írt, korábbi possessorbejegyzés is: „Ex Libris Stephani Deák 1794”.³ Ennél többet azonban sajnos a kötet provenienciájáról nem tudunk, így azt sem, kitől került Smidt Lajos tulajdonába.

A kolligátumkötetben négy nyomtatvány található: a jelen közleményben tárgyaltakon túl Johannes Regiomontanus két munkája, melyeket 1490-ben Erhard Ratdolt nyomtatott Augsburgban.⁴ A másik két műről a következőket tudtuk megállapítani: mindkettő prognosztikon, illetve az első levélen a szerző neve és a mű címe is olvasható volt. Mivel a szakirodalomra támaszkodva nem sikerült azonosítanunk a két nyomtatványt, a berlini Staatsbibliothek ősnymtatvány- és korai

¹ Dr. Smidt Lajos (1903–1975) főorvos, műgyűjtő országos szinten is kiemelkedő magángyűjteményét 1968-ban ajánlotta fel Szombathely városának és Vas megyének. Az alapító nevét viselő Smidt Múzeum 1971-ben nyitotta meg kapuit, ma a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum tagintézménye.

² Az 1711 előtti nyomtatványok katalógusa a múzeumi évkönyvben, sorozat formájában kerül publikálásra, melynek első része az ősnymtatványokat és antikvákat tartalmazza. TANGL Balázs, *Muzeális könyvek a Smidt Múzeumban, I. rész, Ősnymtatványok és antikvák = Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője*, 43(2021), 123–135. Várható megjelenés: 2022 folyamán.

³ A múzeum gyűjteményében található egy másik kötet, melyből többet is megtudhatunk Deák István személyéről. Az itt olvasható bejegyzés szerint a 18. század végén ügyvédként tevékenykedett a vármegyei bíróságon. HERMANN, Hugo, *Pia Desideria...* (Antverpiae: apud Lucam de Potter, [c. 1657], jelzete: SK.73.39.1.) című művében, a kötetábla tükreán a következő bejegyzést tette: „Ex Libris Stephani Deák jud. Com. Adv. Comp. Ginsii A° 1787 Xris 45.” (sic!)

⁴ REGIOMONTANUS, Joannes, *Tabulae directionum projectionumque. – (Tabella sinus recti)*, ed. Johannes Angeli, Augsburg, Erhard Ratdolt, IV. Non. Jan. [2. Jan.] 1490, és ALLIACO, Petrus de, *Concordantia astronomiae cum theologia*, ed. Johannes Angeli, Augsburg, Erhard Ratdolt, IV. Non. Jan. [2. Jan.] 1490.



1. ábra. Stabius művének címlapja

antikva szakértőjéhez, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (a továbbiakban GW) főmunkatársához, Falk Eisermannhoz fordultunk. Ő Oliver Duntze tipográfus szakértő – szintén a GW munkatársa – bevonásával megállapította, hogy nagy valószínűséggel mindkét kérdéses nyomtatvány a nürnbergi nyomdász, Ambrosius Huber műhelyében készült. A szöveg betűtípusa egyezik Huber 1500-tól használt Type 6. gót rotundájával,⁵ a címlapdalé pedig a nyomdász Type 1. gót bastardjával⁶ és Type 4. gót texturájával.⁷ A nyomdász személyének megállapítása után a másik kérdéses bibliográfiai adat megfejtése következett: a nyomtatás ideje. Johannes Muntz prognosztikonja az *Astrologica operatio Anni MDIIJ* címet viseli, kolofon nem található a nyomtatvány végén, így feltételezhetjük, hogy az 1502. év végén készült Huber nürnbergi műhelyében, tehát a következőképpen írhatjuk le:

MUNTZ, Johannes, *Astrologica operatio Anni MDIIJ*

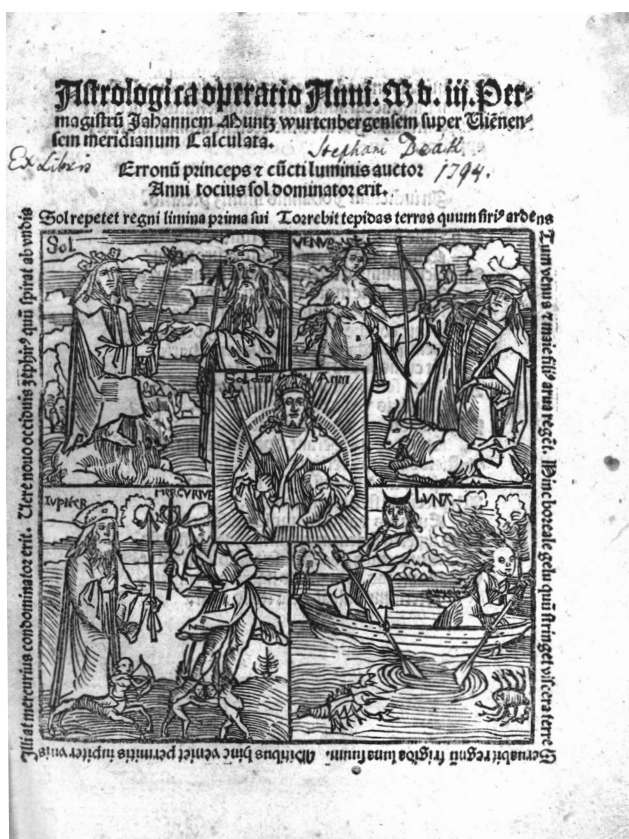
[Nürnberg: Ambrosius Huber, c. 1502]

4°; [a4], b6 = [10] ff., ill.: 1 fig. xylogr., init.

⁵ Vö. <https://tw.staatsbibliothek-berlin.de/ma06771>

⁶ Vö. <https://tw.staatsbibliothek-berlin.de/ma06766>

⁷ Vö. <https://tw.staatsbibliothek-berlin.de/ma06769>



2. ábra. Muntz művének címlapja

Izgalmasabb kérdés volt Stabius *Juditium*-ának datálása. Mivel a prognosztikonokat általában az érvényességük előtti év végén nyomtatták, és amint az a címéből kiderült – *Juditium Ingolstadiense... ad annum d[omi]ni Millesimum quingentesimum primum* – a mű előrejelzései az 1501. évre vonatkoztak, így felmerült, hogy talán egy unikális ösnyomatvány kerülhetett elő Szombathelyen. A szöveg végén azonban az „Anno domini 1501.” szavak olvashatók, melyet akár kolofónnak is felfoghatunk, vagyis jelenthetik a nyomtatás dátumát. Néhány délnémet városban ugyanakkor az újév első napjának december 25-e számított, tehát Stabius művét nyomtathatták karácsony első napja és december 31-e között is: így volt esély arra, hogy a *Juditium* ösnyomatványként bekerülhessen a nyilvántartásba. A berlini kollégák azonban hosszas megfontolás után úgy döntöttek, hogy a művet a korai antikvák, nem az ösnyomatványok közé sorolják. A szöveg végén található dátumot ugyanis végül a nyomtatás idejeként azonosították, így nem dönthető el biztosan, hogy 1500 decemberében készült el a nyomtatvány. Stabius prognosztikonját tehát a következőképpen írhatjuk le:

STABIUS, Johannes, *Juditium Ingolstadiense... ad annum dni Millesimum quingentesimum primum*. [Nürnberg: Ambrosius Huber], Anno domini 1501.

4°; A4, B4 = [8] ff., ill.: 1 fig. xylogr., init.

Mielőtt a nyomtatványok tartalmát röviden ismertetnénk, érdemes néhány mondatban a két szerző munkásságát bemutatnunk. Közülük Johannes Stabius (Stöber) az ismertebb:⁸ 1460 körül született a felső-ausztriai Steyrben, és 1522. január 1-én hunyt el Grazban. Életének korai éveiről szinte semmit nem tudni, a szakirodalom mindössze annyit feltételez, hogy Schlettstadtban (ma: Sélestat, Franciaország) Ludwig Dringenbergnél tanult. 1482-ben iratkozott be az Ingolstadti Egyetemre, ahol aztán 1498 és 1503 között maga is matematikát oktatott. Stabius és társai már az egyetemi évek alatt létrehoztak egy humanista kört, melynek központi figurája Konrad Celtis volt. 1485-ben pappá szentelték, és noha 1500-ban például Karlstetten plébánosa volt, papi teendőket nem látott el. Celtis hívására 1502-ben Bécsbe költözött, ahol az I. Miksa császár által nem sokkal korábban alapított *Collegium poetarum et mathematicorum* tagja lett a Bécsi Egyetemen. Mindössze egy évig tanított itt (nevesebb tanítványai közé tartozott Georg Tannstetter), mivel 1503-ban I. Miksa udvari történetíróvá nevezte ki. Ekkor készítette el a Habsburg-ház genealógiáját, valamint több más humanista tudóssal közösen dolgozott a hivatalos Habsburg-történeten. Ennek részeként az ő nevéhez fűződik a Dürer által készített fametszetsorozat, az I. Miksa császár *Diadalmenet* és a *Diadálv* eszmei koncepciójának a kidolgozása. Utóbbihoz Stabius maga is írt magyarázó szövegeket.

A történetírás mellett Stabius asztrológiával és térképészettel is foglalkozott, 1502-ben például egy bonyolult napórát is tervezett a nürnbergi Szent Lőrinc-templom számára, melyet Sebastian Sperantius készített el. Dürerrel 1515-ben egy világtérképet és egy csillagászati térképet készítettek, valamint szintén az ő nevéhez fűződik a szív alakú területtartó vetület koncepciójának a kidolgozása 1502-ben a világtérképhez, melyet aztán 1514-ben Johannes Werner alkalmazott. Dürerrel való szoros kapcsolatát mutatja, hogy ő készítette el Stabius portréját. Szerteágazó érdeklődését és munkásságát több műfajban megjelent munkái is mutatják: csillagászati, matematikai, történeti írásai mellett szövegkiadással és költéssel is foglalkozott, sőt 1502-ben Celtis 'poeta laureatus'-sá is koronázta. Stabius prognosztikonokat is készített, elsősorban az ingolstadti évei alatt. Eddig három ilyen munkája volt ismert, köztük egyébként a most előkerült német nyelvű változata is.⁹

A két szerző közül az egyik munkája révén Magyarországhoz is kötődő Johannes Muntzról tudunk kevesebbet.¹⁰ Muntz szintén a Bécsi Egyetemen tanított, és életéről lényegében csak annyi információ áll rendelkezésre, amennyit Tannstetter *Viri mathematici* című, 1514-es munkájában olvashatunk, vagyis a würtembergi Blaubeurenből származott, Bécsben kanonok és egyetemi tanár, valamint elsősorban orvostudománnyal, teológiával és asztrológiával foglalkozott.¹¹ Muntz főbb munkái latin és német nyelvű almanachok és prognosztikonok voltak. Ezek rendszerint Bécs városának készültek, de már a 18. század óta ismert egy magyar vonatkozású munkája is, a *Tabula minutionum super me-*

⁸ Életrajzát lásd: GRÖSSING, Helmuth von, *Johannes Stabius, Ein Oberösterreicher im Kreis der Humanisten um Kaiser Maximilian I. = Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs*, 9. Band, Graz, Wien, Köln, 1968, 239–264; RÖTTEL, Karl, *Stabius, Johannes = Neue Deutsche Biographie*, 24(2010), Berlin, Duncker & Humblot, 777–778; MÜLLER, Reinhard, *Stabius, Johannes = Deutsches Literatur-Lexikon*, 19(1999), Saur, Bern, München, 83–84.

⁹ STABIUS, Johannes, *Prognostikon für Ingolstadt auf das Jahr 1501*, [Ulm, Johann Zainer d. J., 1500]. GW M43226.

¹⁰ MALM, Mike, *Muntz, Johannes = Deutsches Literatur-Lexikon, Das Mittelalter*, 7(2015), 1468–1469.

¹¹ „Johannes Muntz ex Plabeirn Artium magister. Sacrae theologiae baccalaureus formatus, et ecclesiae cathedralis Viennensis canonicus; in astrologia ita excelluit, ut nulla sua aetate secundus iure aestimari potuit. Scripsit prognostica a stellis sumpta, quae prae aliis omnibus tunc in precio erant. Obiit autem hic venerandus vir Viennae Anno Christi 1503. Tertio nonas Decembris. In ecclesia cathedrali sepultus.” PEUERBACH, Georgius, *Tabulae eclipsium...*, Viennae, Arte et industria solertis viri Ioannis Winterburger, 1514, [7].

ridiano Budensi MCCCCXCV.¹² Az 1495-ös évre szóló, a budai délkörre készített érvágó falinaptárát a bécsi Winterburger-féle műhelyben nyomtatták. Muntznak ezzel együtt összesen nyolc munkája ismert, így a szombathelyi Smidt Múzeumban előkerült példány a kilencedik, ráadásul az egyik utolsó, hiszen 1503. december 3-án hunyt el. Az 1503-as évre egyébként Muntz újonnan előkerült prognosztikonján kívül további két munkája is fennmaradt: egy Nürnbergben, szintén Ambrosius Huber által nyomtatott orvosi naptár,¹³ valamint az *Astrologia* német nyelvű párja, mely feltehetően Bécsben, Johann Winterburger keze nyomán látott napvilágot.¹⁴

A két szerző életének rövid ismertetése után nézzük a két szóban forgó prognosztikont. Ez a kora újkorban igen népszerű, gondolkodást és világnézetet befolyásoló kiadványtípus csillagászati megfigyelések alapján közölt időjárási előrejelzéseket, politikai eseményeket és egyéb jövődöléseket tartalmazott.¹⁵ A prognosztikonokban található előrejelzések órára és percre pontosan kiszámított csillagászati jelenségek (például a Hold állásai) alapján csak egy szűk területre – általában egy-egy jelentősebb városra – voltak érvényesek: esetünkben Ingolstadt és Bécs városára. A kalendáriumok és prognosztikonok a 16. század végére váltak népszerű, a mindennapi életben is útmutatóként használt tömegtermékké, és érdekes művelődéstörténeti adalékokat szolgáltattak: ezekben a nyomtatványokban a tudományos igényű asztronómia – csillagászat és matematika – verseng a csillagjósláson alapuló, az égitestek mozgásából a földi eseményeket előrejelző asztrológiával, mely idővel egyre több emberhez jutott el.¹⁶ A naptárak és prognosztikonok kiadása – melyeket kezdetben hivatásos matematikusok és csillagászok állítottak össze – már a 15. század közepétől a nyomdák alapvető tevékenységének számított.

A jelen közleményben tárgyalt kötet első kolligátuma Johannes Muntz Bécs városának, az 1503. esztendőre készített prognosztikonja. Amint azt az első ábrán láthatjuk, a nyomtatvány címlapján egy fametszetet találunk. A metszetet készítője öt ablakra osztotta: középen az év uralkodó bolygójának, a Napnak, a négy ablakban pedig a négy évszak uralkodó bolygóinak és zodiákus jegyeinek megszemélyesített ábrázolásai láthatók. Amint az a korszakban gyakran megfigyelhető,¹⁷ a megszemélyesített bolygók a korabeli európai főúri divatnak megfelelően öltözködnek, viszont az ókori mitológiai attribútumaikat hordozzák.

A prognosztikon felépítése a következő: Muntz az előrejelzéseit három 'tractatus'-ra osztotta, melyeket további kisebb fejezetekre, 'caputok'-ra tagolt. Az első 'tractatus'-ban a címlapon szereplő metszet szöveges leírását találjuk. A szerző igen részletesen, évszakokra lebontva elemzi a csillagok állását: az adott évszakok uralkodó bolygóit, a bolygóegyüttállásokat vagy például a várható fogyatkozásokat. A második 'tractatus' a várható időjárási jelenségek alapján jósolja meg azokat a betegségeket és háborúkat, melyekre 1503-ban számítani lehet, de olvashatunk például az emberekre váró általános történelemszerű eseményekről is. Ez a rész nem sok jót vetít elő az évre – annak ellenére,

¹² BORSÁ Gedeon, *Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre* = *Magyar Könyvszemle*, 95(1979), 202–210.

¹³ Az egyoldalas orvosi naptár ma a Jagelló Könyvtárban található. LEWICKA-KAMINSKA, Anna, *Kalendarz na rok 1503 w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej* = *Biuletyn-Biblioteki Jagiellońskiej*, 29(1979), 55–58.

¹⁴ SORBELLO STAUB, Alessandra, *Eine unbekannte Vorhersage des Johannes Muntz für das Jahr 1503. = Bewahren und Erforschen, Beiträge aus der Nicolaus-Matz-Bibliothek (Kirchenbibliothek) Michelstadt, Festgabe für Kurt Hans Staub zum 70. Geburtstag*, hrsg. Wolfgang Schmitz, Michelstadt, 2003, 262–281.

¹⁵ A témában lásd: DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003.

¹⁶ DUKKON 2003, i. m. 12.

¹⁷ DUKKON 2003, i. m. 65.

hogy az uralkodó bolygó a Nap, mely a bőség és prosperálás szimbóluma volt. Itt olvashatunk még a keresztényekre, a zsidókra, valamint a törökökre vonatkozó jóslásokról, a 'tractatus' végén pedig a pápát, a német-római császárt, valamint a magyar és cseh királyt – tehát II. Ulászlót – illető előrejelzések találhatók. A harmadik 'tractatus'-ban az egyes hónapokban várható részletes időjárás előrejelzés található.

Stabius prognosztikonja a kolligátum negyedik kötete. A címlap fametszetén a Nap és a Jupiter megszemélyesítését láthatjuk: a metsző a háromalakos kompozícióban a szereplőket – a Napot, a Jupitert és egy kisebb alakot – a háttérben egy várost ábrázoló tájképbe helyezte. A figurák öltözete a fentebb leírtakhoz hasonlóan a korabeli főúri divatot követi, az alakokat pedig szintén az ókori attribútumaikkal ábrázolta a metszet készítője. Az év uralkodó bolygója tehát a Nap, a Jupiter pedig 'in regimine princeps'. A Nap fején sugárkorona, bal kezében egy botot tart (ez talán egyik jellemző attribútuma, a kocsihajtáshoz használt ösztöke), jobb kezében hárfa van. A Jupiternek egyetlen ókori attribútuma jelenik meg az ábrázoláson, a bőségszaru, melyből a harmadik figura kezében tartott tálba önti az aranyat.

A prognosztikont öt nagyobb részre oszthatjuk, melyek további kisebb egységekre (az egyszerűség kedvéért nevezzük caputoknak) tagolhatók. Az első, általános bevezető rész után – mely a bolygóállásokat és az azokból következő asztrológiai információkat tartalmazza – a *De Domino anni* című caputban olvashatunk az év uralkodó bolygójáról. Ahogy azt fentebb, a címlapon található metszet leírásában is láthattuk, ez a Nap, mely a Jupiterrel kiegészülve pozitív, prosperáló évet vetít elő. A második egységben a háborúról és békéről, valamint a különböző – embereket, állatokat és növényeket érintő – betegségekről közöl jóslásokat. A harmadik nagyobb részben a keresztényekre, a zsidó vallásúakra, illetve a törökökre váró történeteket fejt ki, majd az egyházi és világi arisztokráciára, az államigazgatásra és egyéb néprétegekre vonatkozó előrejelzéseket közli.

A negyedik egységben az 1501. évben a különböző országokra és népekre (*De statu quorundam regnorum et civitatum*) kiszámított jóslatok következnek: *De Venetis*, *De Ungaris et Austriacis populis*, *De Polonis*, *De Bavaria et Franconia*, *De Ingolstadiensibus*, *De Nurmbergensibus*, *De Viennensibus*. A prognosztikon ötödik nagyobb részében Stabius az időjárásra vonatkozó megfigyeléseket közli elsőként évszakokra, majd hónapokra lebontva. A prognosztikon tartalmáról és hangvételéről általában elmondhatjuk, hogy az megfelel a Nap–Jupiter uralkodó bolygók által képviselt pozitív, prosperáló, bizakodó képnek.

A szombathelyi Smidt Múzeum gyűjteményében talált két korai prognosztikon megfelel a műfaj korabeli sajátosságainak. Érdekességgként érdemes még megemlíteni – bár mivel délnémet területen született művekről van szó, talán kevésbé meglepő –, hogy mindkét szövegben röviden feltűnik Magyarország is. A két prognosztikon előkerülése azonban természetesen nem ezért fontos vagy jelentős. A munkák egyrészt a történetírás, mindenekelőtt a művelődéstörténet számára lehetnek érdekesek, másrészt felhívják a figyelmet a magyarországi vidéki gyűjtemények feldolgozásának fontosságára is. A viharos 20. században szétszóródott nemesi, nagypolgári és egyházi (plébániai, iskolai) könyvtárak értékes darabjai lappanghatnak ezekben a gyűjteményekben, melyek így még sokáig tartogathatnak meglepetéseket.

Az első, nyomtatásban megjelent magyarországi képvers. Filefalvi Filiczki János 1604-es epithalamiuma.* A *Magyar Könyvszemle* nemrég megjelent cikkében¹ amellett érveltem, hogy Filiczki János három ismert képverse közül a Miskolci Csulyak Istvánnak szánt kéziratot albumbejegyzése² lenne a legelső ismert magyarországi képvers. Mivel a másik két képversét csak az 1614-es bázeli kiadásból ismertük,³ ezért Szenci Molnár Albert két nevezetes képverse – az egyik 1605. januári,⁴ a másik pedig 1607. október 31-ei⁵ – maradhatott volna az első ismert, nyomtatásban is megjelent magyarországi képvers. Azonban a Filiczki-kötet alkalmi versgyűjtemény-jellege miatt sejthető volt, hogy a bázeli kiadásban olvasható epithalamiumhoz tartoznia kellett egy 1614 előtti esküvőnek is, amelyre Filiczki megkomponálta a ’gyűrűvers’-ét. De nemcsak esküvő tartozhatott a költeményhez, hanem a címzett társadalmi státuszának, a korabeli helyi intellektuális hálózatba való beágyazottságának függvényében, az ünnepeltek díszére akár még egy alkalmi kiadvány is.⁶ A berlini Staatsbibliothekban őrzik az alábbi nyomtatványt:⁷

Sacro Nuptiali iuvenis Honestis, et Integerrimi, Dn. Ionaë Voit Annaemontani, sponsi, et Pudiciss. lectissimaeque foeminae, Marianae Prawdovae, Amplissimi Viri, Dn. Georgii Prawdae, Civis quondam Lydomierzic. P. M. relictæ viduæ, sponsæ, Lydomierzicii ad V. Calen. Maji Anni M. DC. IV. feliciter celebrando, amici pia mentis affectione optima quæque precantes, vota sua consecrabant. Pragæ, E Typographeo Schumaniano, 1604, [4] fol., 4^o.⁸

A címe azt is elárulja, hogy mikor készíthette Filiczki a verset. Mivel az esküvő 1604. április 27-én volt, ezért a verset nagyjából 1604 elején, de legkésőbb áprilisban meg kellett írnia. Ez csak egy kicsit készült korábban, mint Szenci Molnár Albert Remnek komponált ’monostichon’-ja, de ez a pár hónap pont elég ahhoz, hogy egyelőre Filiczkinak ezt az epithalamiumát tartsuk az első nyomtatott képversnek a magyar irodalomtörténetben.

* A tanulmány az OTKA PD-132376 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ MOLNÁR Dávid, *Az első magyarországi képvers? Filefalvi Filiczki János három képverséről = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 297–332.

² Hasonmás kiadásban megjelent: REUSNER, Nicolaus, *Icones sive imagines vivæ...*, Basel, Waldkirch, 1589, szerk. Dienes Dénes, Oláh Róbert, Sárospatak, Hernád, Debrecen, TTRE Nagykönyvtára, 2018.

³ IOHANNES FILICZKI de Filefalva, *Carminum liber primus; Carminum liber secundus, sive miscella epigrammata*, Basileæ, Typis Johannis Schroeteri, 1614 (RMK III 1130), 66–67.

⁴ *Ad clariss. Dn. Georgium Remum J. U. D. Monostichon Alberti Molnaris = Eidyllion Georgi Remi J. U. D. Omnia inscriptum, Ad Dn. Albertum Molnar Pannonem*, Amberg, Schönfeld, 1605, [A4v] (RMK III 7513). A képversnél pont nincs dátumjelzés, azonban a kis kötet verseinél több helyen is szerepel a január 1. vagy január hava időmeghatározás, tehát a Remnek szóló képverset is 1605 januárjára datálhatjuk.

⁵ *Cubus = Analecta aenigmatica* (RMK III 5770) = HEIDFELDIUS, Johann, *Quintum renata, renovata, ac aliquanto ornatius etiam, quam nuper, exculpta Sphinx theologico-philosophica* [...], Herborn, [s. n.], 1608, 718. Tandori Dezső fordításában: NAGY Pál, *Az irodalom új műfajai*, Bp., ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Magyar Műhely, 1995, 106.

⁶ A néhány levél terjedelmű alkalmi kiadványokra inkább a „kiadvány” vagy a „nyomtatvány” illik. – M. D.

⁷ Jelzete: 35 in: *Ah 10940. A Bibliografická databáze bohémikálních tisků, rukopisů a moderní literary cseh adatbázis* szerint a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban is őriztek egy példányt, de ezt visszaszállították a jászói premontrei prépostság könyvtárába. Ez vagy eltűnt, vagy lappang. A cseh adatbázis leírása: <https://knihoveda.lib.cas.cz/Record/BCBT31459> (letöltve: 2022. 06. 18.).

⁸ Ez a kiadvány az RMK III 5687a számot kapta.

A bázeli kötet semmiféle információt nem adott Filiczki versének címzettjéről, Ionas Voitról. Az 1604-es prágai kötet viszont elárul róla egy keveset: a szászországi Annabergből származott, és a kötet szerzői alapján inkább oda is kötődött. (Az öt versszerző közül három annabergi.) Ionas Voit egy Jiří Pravda (Georgius Prawda) nevű litoměřicei polgár özvegyét, a szintén litoměřicei Mariana Pravdovát (Mariana Prawdova) vette feleségül április 27-én.

A kiadvány hét verset tartalmaz:

1–2. [A1^r]: Filiczki két versén kívül egy két disztichonnyi görög verset (inc. *Ἐπεὶ μοι ὁ Ἰωνά, τι γαμεῖν χρεός ὄρωρε, καὶ σοῦ*) és annak latin fordítását (inc. *Dic Iona, quid te, Domini statione relicta*) Filiczki egyik prágai szellemi mentorától, a jogász és koszorús költő Heinrich Klingertől (Henricus Clingerius de Abieto Mysiaemontani, c. 1545–1607).⁹

3. [A1^v–A2^r]: az annabergi iskola conrektorának, a bajorországi Urspringenben született Caspar Krautstengelnek (?–1630) 17 disztichonnyi epithalamiuma (inc. *Impia vox Stygias eat impete pulsa ub undas*).

4. [A2^r–A2^v]: egykori annabergi iskolatársa és az iskola tanítója, Caspar Hoffman 11 disztichonnal köszönti (inc. *Ergone, mi Iona, lecto cubuisse sub uno*).

5. [A2^v–A3^r]: újabb annabergi tanító (és valószínűleg egykori iskolatárs is), Christoph Weitzendorf, akinek *Ad Prophetam Ionam, et nominis Sponsi significationem allusio* című verse 13 disztichonban ünnepli Voit házasságát (inc. *Sive tui socium specto, pie Sponse, tui vim*).¹⁰

6–7. [A3^v–A4^r]: Filiczki két verse Ionas Voitnak.

Filiczki 1614-es bázeli munkája négy verset tartalmaz Voit házasságára. Ebből a négyből két disztichon nem szerepel az 1604-es kötetben. Az alkalmi versek gyűjteményét tartalmazó bázeli kötetben a *Votum nuptiale* című verset Filiczkinék meg kellett jegyzetelnie, mert a szójáték, amire építette a verset, érthetetlen volt a válogatáskötet keretei között. Az eredeti, 1604-es prágai verziót azért tudta az olvasó jegyzetek nélkül is értelmezni, mert a kötet címe tartalmazta a menyasszony vezetéknevét: *Prawdova*. Csakhogy a bázeli kötet olvasója ezt nem tudhatta, ezért volt kénytelen Filiczki – ha már valamiért ragaszkodott ahhoz, hogy bekerüljön a könyvbe ez a vers is – a következő, kereszttel jelölt jegyzettel tisztázni a költői játék értelmét a ’cognomen’ szó mögött: „† quod erat Prawda, Latinis veritatem significat.” Ezzel a verssel most nem foglalkozom, csak jelzem, hogy a bázeli kiadáshoz képest apróbb eltérések találhatók benne. Csak a két különböző incipitet adom meg: 1604 (inc. *Vivite felices igitur, iam vivite, sponsi*), 1614 (inc. *Vivite Nestoreos, Sponsi, feliciter annos*).

⁹ Klingerről ld.: *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě, Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae, I, A–C*, eds., Opus ab Antonio Truhlář et Carolo Hrdina inchoatum, Josef Hejnic et Jan Martínek continuaverunt, Praha, Academia, 1966, 383–386; FLOOD, John L., *Poets Laureate in the Holy Roman Empire, A Bio-bibliographical Handbook*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2006, 331–332; VACULÍNOVÁ, Marta, SLÁVÍKOVÁ, Marcela, *Clingerius, Henricus = The Companion to Central and Eastern European Humanism, The Czech Lands*, ed. Lucie Storchová, Berlin, De Gruyter, 2020, 280–284.

¹⁰ Paul Jenisch annabergi helytörténeti könyvében mindhárom annabergi versszerző neve feltűnik a kisváros egyházi iskolája munkatársaként. Krautstengel 1603-tól segédtanító (’hypodidascalus’), Hoffmann 1601-től tanít és 1604-től diakónus az 50 kilométerre lévő Frauenstein faluban, míg Weitzendorf 1600 májusától az annabergi iskolában tanít. Jonas Voit nevét nem találtam a könyvben: IENISIUS, Paulus, *Annaebergae Misniae urbis historia in duos libros digesta* [...], Dresdae, Hieronymus Schütz, 1605, 64v, 65v. Egy másik adat szerint Weitzendorf 1610. május 6-án Wittenbergben ordinált. BOHNERT, Daniel, *Wittenberger Universitätstheologie im frühen 17. Jahrhundert: Eine Fallstudie zu Friedrich Balduin (1575–1627)*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2018, 334 (no. 195).

És végül közlöm az első magyarországi nyomtatott képverset a prágai kiadásból (1. ábra), amely több helyen is eltér a bázelitől. Például fontos, hogy a bázeli kiadás szedése és címe miatt nem teljesen világos, hogy a vers első sora ténylegesen egy verssor-e, vagy csak egy alcím.¹¹ A prágaiában egyértelmű, hogy az *Annulus Veterum pronubus* sor nem verssor, hanem is alcím, hanem a vers eredeti címe (az 1614-es vers eltérő sorait a lábjegyzetben jelölöm). Mindezeken kívül a prágai kiadás versképe és szedése is sokkal igényesebb, olvashatóbb, mint a bázeli kiadásé. A vers textusa ugyanaz, mint az 1614-es kiadásban: *NULLUS INEST FINIS GEMMAE INSIT NULLUS AMORI*.



1. ábra. Az 1604-es prágai kötet képverse

¹¹ Az 1614-es kiadás elemzését lásd: MOLNÁR 2021, i. m. 320–323.

Annulus veterum pronubus.

Annulus articulos Sponsorum cuique coronat:¹²
 At vix invenias multis e millibus unum:
 Qui sciat: accipiat talis cur pignora doni?
 Cur Mystae Sponsum gemmae dignentur honore?¹³

- 5 Ergo Supremi noN ULtima cura Tonantis,
 Sponse, et amice mihi muLtis bene cognite rebus,
 Si vacat, huc anImum pauxillum adVerte, docebo,¹⁴
 Tanta tuae soRtis ne te forS commoda fallant.¹⁵
 Circulus intOrtus, doctaque In se arte revertens,¹⁶
 10 ConnubiuM quondam aeterno igNe calere iubebat.¹⁷
 Non pala Erythraeos lapides, non novErat Indos:¹⁸
 Nempe, ut Simplicitatis amor, caStumque cubile
 ConiugibUs castis fortuna in uTraque placeret.
 Non tum uLLi argento, rutilo Fulgebat et auro¹⁹
 15 AnnulUs in digitis: sed durI robore ferri
 OblectaNs, duo corda homiNum sub mutua amoris²⁰
 Vincula trahebaT: et ingenuae pietatIS amantes²¹
 (Vitae praesentIs quam dos et Gaza futurae
 Certa manet: certa eSt Patris vox,) Esse volebat²²
 20 Virtus, IoNa, igitur, priMa et sapientia vera est:
 Usque timere Iovem, rectuM observare, fidemque: ²³
 Et se nosse: CrEAtorisque per omnia laudem.²⁴

Quaerere: non unguem a vero decedere latum.²⁵
 Haec, quoties vestri monimentum et pignus Amoris

- 25 Aspicias gemmam, memori sub pectore volve:²⁶
 Haec toto conare catus molimine: Sancta
 Conantes Deus ipse iuvat, coeptumque secundat.

¹² Annulus articulos sponsi cuiusque coronat.

¹³ Cur Mystae thalamos gemmae dignentur honore?

¹⁴ Si vacat, huc animos faciles adverte, docebo, animos faciles.

¹⁵ Tanta tuae ignores ne fors mysteria sortis.

¹⁶ Circulus intortus, doctaque in se arte reflexus.

¹⁷ Connubium sacrum assiduo igne calere iubebat.

¹⁸ Non pala Eoos smaragdus, vel iaspida norat.

¹⁹ Non tum ulli argento nitidus et fulgebat et auro.

²⁰ Praecellens, duo corda hominum sub mutua amoris.

²¹ Vincula duxit et ingenuae pietatis amantia.

²² Certa manet, certa est vox numinis) esse volebat.

²³ Corde timere Iovam, rectumque fidemque tueri.

²⁴ Et se nosse, Creatorisque referre ad honores.

²⁵ Omnia non unguem a vero decedere latum Omnia.

²⁶ Anellum aspicias, memori sub pectore volve.

Ez a most előkerült vers és kötet jó példa arra, hogy az alkalmi versek gyűjteményéhez biztos, hogy tartoztak olyan alkalmak is, amelyeket kisebb-nagyobb nyomtatványokkal ünnepeltek meg. Filiczki 1614-es versgyűjteményének több tucat darabjáról is nyugodtan feltételezhető, hogy ezek közül jó pár alkalomra valamilyen nyomtatott mű is megjelent. Így aztán nem lehetetlen, hogy még felbukkannak majd olyan alkalmi versgyűjtemény-kötetek, amelyekben Filiczki versének (verseinek) egy korábbi, ismeretlen szövegváltozatával találkozunk, és az RMK harmadik kötete újabb darabbal gazdagodik.

MOLNÁR DÁVID

Keczer Ambrus elveszett (és megkerült) naplója. Lipóczi Keczer Ambrus, gróf Thököly István késmárki udvari embere elsősorban naplója révén ismert a magyar történetírásban. Az 1663 és 1669 között vezetett, korábban ismeretlen naplót 1894-ben publikálta Tasnádi Nagy Gyula levéltáros, az MTA levelező tagja, a Magyar Tudományos Akadémia *Monumenta Hungariae Historica* sorozatának részeként.¹ A napló napjaiunkig mindössze ezen kiadás, illetve a Nagy Gyula hagyatékában található átirat révén ismert,² mivel az eredeti kézirat eltűnt. Egy szerencsés véletlennek köszönhetően azonban most előkerült a szombathelyi Smidt Múzeum gyűjteményének rendezése során.

Keczer Ambrus jómódú felvidéki családból származott: édesapja, Keczer András Sáros vármegyei alispán, anyja pedig Kamper Flóra volt. Születésének pontos dátuma nem ismert, csak annyit tudni, hogy 1671-es halálakor ötvenegy éves volt. Már fiatalon Thököly István szolgálatába lépett, akinek birtokait igazgatta Késmárkon, Rózsahegyen és Árván. Keczer Thököly hű embere volt egészen annak haláláig, sőt még Árva várának 1670-es elestét követően sem menekült el. 1671-ben megidéztek a pozsonyi törvényszék elé a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétel vádjával. A közsvénytől szenvedő, beteges Keczer az utat nem élte túl, és 1671 májusában vagy júniusában Nagyszombat környékén elhunyt.³

Az 1663. január 1. és 1669. december 31. között, naponként, magyarul vezetett napló a 17. század egyik fontos forrása, igaz kevésbé a politika- és hadtörténet (leszámítva talán az 1663–64. évi hadjáratok előkészületeit), sokkal inkább az uradalom-, gazdaság-, társadalom- vagy életmódtörténet számára.⁴ Kiadását Tasnádi Nagy Gyula 1892-ben vette tervbe, s annak költségeit az Akadémia a következő évben meg is szavazta. A kézirat ekkor özv. Ujházy Józsefné, született Priesnitz Zsófia tulajdonában volt, aki azt budaméri (ma Budimír, Szlovákia) kastélyának könyvtárában őrizte. A létezéséről Nagynak alighanem rokoni kapcsolatai révén volt tudomása, hiszen ő maga nemcsak

¹ LIPÓCZI KECZER Ambrus *naplója 1663–1669*, kiad. és bev. NAGY Gyula = *Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 33, Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból II*, Bp., A Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1894, 80–421.

² Ez ma Tasnádi Nagy Gyula hagyatékában található az országos levéltárban. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P2270. 1. cs

³ LIPÓCZI KECZER 1894, i. m. 84–86; DADAY András, *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*, kiad. és bev., Gazda István, Bp., Akadémiai, 2002 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 32), 407–410.

⁴ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi Magyarországi történetírás történetéből, Kézirat gyanánt*, kiad. Ritoók Zsigmondné, bev. Klaniczay Tibor, Bp., MTA Könyvtára, 1975, 547–550; KISS-KOZSLIK Eszter, *Keczer Ambrus, a birtokigazgató sárosi nemes = Történelmi útvesszők, Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II*, szerk. György Sándor, Hajnáczy Tamás, Kanyó Ferenc, Bp., Gondolat, 2018, 177–193.

felvidéki származású volt,⁵ de édesanyja Ujházy Paulina volt, a Budaméren szintén birtokos Ujházy László testvére.⁶

A kézirat későbbi sorsa ismeretlen. Ujházy József és Priesnitz Zsófia egyetlen gyermeke, Árpád már 1867-ben elhunyt, József pedig 1881-es halálát követően minden ingó és ingatlan vagyonát testvérei, Ujházy Albert és Ujházy Mária gyermekeire hagyta – azzal a kitétellel, hogy feleségének haszonélvezeti jogot biztosítsanak.⁷ Budamért Ujházy Ivánnak (1869–1930) szánta, de Priesneritz Zsófia 1904-es halálát követően ő nem itt élt és gazdálkodott, hanem atyai birtokán, a közeli Bökin (ma Chabžany, Szlovákia).⁸ Budamér így a család egy távolabbi rokonához került, a már említett Ujházy Lászlóhoz (1849–1906), aztán az ő leszármazottjai örökölték és birtokolták a két világháború között is.⁹ A kastélyban ma a Szlovák Műszaki Múzeum működik.

Keczer Ambrus naplójáról az utolsó információk annak 1894-es kiadása. A napló hollétéről már az 1950-es években Bartoniek Emma kéziratban fennmaradt és később kiadott munkájában sem tudott semmit.¹⁰ Arról sincs tudomásunk, hogy az miként és mikor került Szombathelyre: még az Ujházyak révén vagy már a háború utáni zavaros időkben. Némi fogódzót jelenthet a múzeum története és alapítása. A szombathelyi Smidt Múzeum ugyanis eredendően egy magángyűjtemény volt. A névadó alapító, Smidt Lajos felvidéki származású, igaz, a Budamértől meglehetősen távol eső Érsekújváron született 1903. október 31-én. Gyermekkorát itt töltötte, de az egyetemet már Budapesten végezte. Orvosi diplomája megszerzését követően, 1930-ban költözött Szombathelyre, és itt is telepedett meg. Országos jelentőségű magángyűjteményét 1968-ban ajánlotta fel a városnak és a megyének. A róla elnevezett múzeum 1971-ben nyílt meg, melyet 1975-ös haláláig maga igazgatott. Smidt Lajos felvidéki kapcsolatai áttelepülésével nem szakadtak meg, ottani rokonaival és ismerőseivel tartotta a kapcsolatot, az 1938-as visszacsatloláskor pedig első útja szülőföldjére vezetett. Gyökereihez való ragaszkodását jelzi, hogy Érsekújváry álnév alatt verseket is publikált a két világháború között.¹¹ Csupán feltételezhetjük, hogy a múzeumalapító személyes kapcsolatok révén, ajándékképpen tett szert a naplóra. Erre azonban semmilyen közvetlen bizonyíték nem áll rendelkezésre, sőt, a helyzetet nehezíti, hogy a napló a jelenlegi rendezés alatt álló, jelentős mennyiségű történeti iratanyag közül került elő, így korábban feltárba sem vették.

Keczer Ambrus naplója Tasnádi Nagy Gyula részletes leírásának köszönhetően könnyen beazonosítható, sőt, az első lapon – alighanem Tasnádi Nagy kézírásával – a következő ceruzával írt bejegyzés található: „Keczer Ambrus naplója 1663–1669”. Az 1894-es kiadásban a következő leírás olvasható a naplóról: „A napló egy régi énekes codex hártyalapjával borított, 263 számozatlan levélből álló kis

⁵ HÓMAN Bálint, *Tasnádi Nagy Gyula* = Uő, *A történelem útja, Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó Búza János, Bp., Osiris, 2002 (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok), 457–472.

⁶ Ujházy családra lásd: HORVÁTH Sándor, *Rozsnyóbányai és budaméri Ujházy családok* = *Nagy Iván család történeti értesítő* 3, szerk., Dr. Komáromy András, Pettkő Béla, Bp., 1901, 175–181.

⁷ A végrendeletet lásd: *Ujházy Árpád-féle ösztöndíjalapítvány, Ujházy József végrendelete, Kelt Kassán, 1873-ik évi jan. 23-ikán* = *A Tiszai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Eperjesi Collegiumának értesítője az 1907–1908. iskolai évről*, szerk., Ludman Ottó, Eperjes, Kósch Árpád Könyvnyomtató-intézete, 1908, XI–XIX.

⁸ Ujházy Iván (1869–1930) országgyűlési képviselő volt, aki a család levéltárát 1907-ben a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában helyezte letétbe. A családi levéltár ma az Országos Levéltárban található. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P691.

⁹ *Magyarországi gazdaczimtár*, szerk., Rubinek Gyula, Bp., Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, 1912, 585.

¹⁰ BARTONIEK 1975, i. m. 550.

¹¹ K. SMIDT Erzsébet, *Dr. Smidt Lajos 1903–1975* = *Vasi Szemle*, 29(1975), 463–464.

negyedréti kötetben, melyet egészen megtölt, 1663 évi jan. 1-től 1669 évi dec. 31-ig terjed”.¹² A fizikai jellemzők pontosan illenek a Smidt Múzeumban talált naplóra, mely jó állapotban, teljes terjedelemben maradt meg, mindössze a gerinc tetején szakadt a kötés. A kötet adó hártalapon egyébként a nagycsü-törtöki („sötét”) virrasztó zsolozsma, a matutinum kezdete látható, kottairása pedig ún. metzigót írás, amelyet a mai Felvidéken előszeretettel használtak a késő középkorban. Nem kizárt tehát, hogy Keczer magyarországi, sőt felvidéki eredetű töredékbe kötötte naplóját.¹³ A gerincen található egy ragasztott bőr, illetve egy papírcímke is, melyeken alighanem a kötet korábbi őrzési helyének a jelzetei olvashatók. Emellett meg kell említeni, hogy a Nagy Gyula-féle kiadás nem szól egyrészt a háttábla tükrén lévő két korabeli rövid széljegyzetről (ez néhány, a naplóban is szereplő név és pár szavas feljegyzés), másrészt az első lapon található több, kézzel írt latin és magyar nyelvű bejegyzésről. Utóbbiakra érdemes részletesebben is kitérni. Ezek írásképileg két, jól elkülöníthető részből állnak: egy háromsoros kalligrafikus írásból, valamint közéjük írt egyszerű folyóírásból. A bejegyzés a következőképpen szól:

Quicquid agit [sic!] Mundus Monachus
Atque frequens eius sit conversatio tecum
Cuius in aspectu semper

Illetve:

Capilos [...] pillos
Discendi socios habes pro fratribus omnes
ha idom leß valaha
ha mar atta honapot

Az első latin nyelvű sor egy régi német népi tanmeséből származik, melynek első írott forrása a 16. századból maradt fenn.¹⁴ A másik három latin sor pedig Enyedi Sámuel 1658-ban, Nagyváradon kiadott munkájából való, mely Comenius 1653-ban Sárospatakon kiadott *Praecepta morum in usum iuventutis collecta* magatartás-szabályzatának hexameteres újrafogalmazása volt.¹⁵ Ezekről a bejegyzésekről a napló kiadásában Tasnádi Nagy Gyula nem tesz említést, ennek okát nem tudjuk.¹⁶

A fentiekben túl Tasnádi Nagy még kiemeli, hogy a naplót Keczer „írta, illetőleg íratta, mert megjegyzendő, hogy saját keze vonásaival csak kevés helyen találkozunk, [...] A napló legnagyobb részét négy-ötfféle idegen kéz írta.”¹⁷ Ez a megállapítás is illik a kötetre, melyben több kéztől származó

¹² KECZER 1894, i. m. 83.

¹³ A kotta azonosításáért és a leírásért ezúton szeretnék köszönetet mondani Szoliva Gábrriel OFM atyának.

¹⁴ „Quicquid agit mundus, monachus vult esse secundus.” PAULI, Johannes: Das Buch Schimpff vnd Ernst genann, Wölches durchlaufft der welt hendel... M.D.XXXIII. (Gedruckt vnd vollendet in der kayserlichen statt Augspurg, durch Heynrich Steiner, An dem sybentzehenden tag des monats Nouembris...) f. XIIv.

¹⁵ „Atque frequens ejus sit conservatio tecum” / „Cuius in aspectu semper versare libenter” / „Discendi socios habes pro fratribus omnes” COMENIUS, Joannes Amos – ENYEDI Sámuel: *Praecepta morum*, institutioni puerorum accomodata, facilioris memoriae causa, stylo juxta textum solum sonante, carminibus comprehensa proponuntur, ut autem intelligentius disci possint, textus etiam e regione exhibetur, prout a ... Joanne-Amos Comenio collectus est, in usum Varadien. scholae, opera Samuelis Enyedi, m. d. Varadini MDCLVIII [Szenci Kertész]. Cap. X. 4., Cap. IX. 1., Cap. X. 1.

¹⁶ A szöveghelyek beazonosítását ezúton szeretném megköszönni Sánta Sárának.

¹⁷ KECZER 1894, i. m. 83–84.

kézírás található. Tasnádi Nagy egyébként a napló első bejegyzéseinél ceruzával halványan jelezte is, véleménye szerint melyik kézírás származhat Keczertől.

Jelen írás célja természetesen nem lehet a szöveg részletes elemzése vagy éppen összevetése az 1894-es kiadással – különösen, hogy a szerző a szerencsés véletlennek köszönhetően csak megtalálta azt, de a korszak nem szakterülete –, mindössze annak megkerüléséről szeretnénk volna tudósítani. Keczer Ambrus naplója, jóllehet korábban már ismert volt, köszönhetően Tasnádi Nagy Gyula kiadásának, az eredeti szöveg előkerülése remélhetőleg mégis fontos adalékokkal szolgálhat a 17. századi magyar történetírás számára.

TANGL BALÁZS

Olcsai Gaál András (?–1742) hagyatéka (1717–1777).* A könyvek értéke relatív: piaci árukat befolyásolja állapotuk, tartalmuk, kiadási évük, egyediségük és az eladás pillanatában aktuális kereskedelmi viszonyok. Annak ellenére, hogy II. József trónra lépése előtt Magyarországon nem beszélhetünk szervezett könyvkereskedelemtől, az országban több könyves központ is létezett. A Tiszántúlon a református egyház számára ilyen centrum volt Debrecen, ahol a kollégium könyvtára volt az egyik csomópont. A kollégiumi bibliotéka jelentős részben a külföldről hazatért diákok ajándékaiból gyarapodott, de jelentős arányt képviseltek az elhalt lelkészek hagyatékából bekerült kötetek is. Ez a fajta könyves világ viszont nem anyagi alapon szerveződött, hanem az alma materhez való élethosszig tartó kötődésen alapult: a diákok szocializációja során a kollégium szellemi támogatása is fontos súlyt kapott, ezért tartották szükségesnek, hogy egykori iskolájuk számára könyveket ajándékozzanak.¹ Üzleti alapon szerveződött egy másik könyves központ, amelyben a város nyomdája, a könyvkötő céh, a vásárok, az árverések, a kereskedők, valamint a diákok és az ágensek vettek részt. A professzionális könyvkereskedelem létrejötte előtt ez a rendszer biztosította a könyvek forgalmazását.²

A Debrecenben megvásárolható könyvek értékéről fennmaradt egy levél, amelyet a szakirodalom jól ismer. Sinai Miklós 1768-ban azt írta: „Nallunk pedig a könyv nem drága.”³ Sinai ezt valószínűleg a hagyatékok eladására értette, mivel Debrecenben sok volt a hagyatéki árverés, és a vásárokon is sok könyvet árultak, a használt könyveknek nem volt értéke.⁴ A debreceni civisek vagyonának csak

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

¹ HEGYI Ádám, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára, A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 124–125.

² GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyar történetéből*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 109–116; J. HALÁSZ Margit, *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században, Különös tekintettel Debrecen könyvkultúrájára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2002, 20–25; BENDA Kálmán, *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században = Előadások a nemzetközi könyvnyomtatás debreceni ünnepén 1972. szeptember 12–13.*, szerk. Csűry István, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1973, 9–19.

³ *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, szerk. Hargittay Emil, Szelestei N. László, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 5), 103.

⁴ GÁBORJÁNI SZABÓ 2014, i. m. 109, 237.

kis töredékét adták a bibliotékák. Például 1807-ben a híres orvos, Weszprémi István halálakor teljes vagyonát 29 667 forintra becsülték. Ekkor 667 kötetes könyvtárát 302 forintért tudták eladni, vagyis a könyvek a teljes vagyonnak egy százalékát is alig tették ki.⁵

Az utóbbi évek levéltári kutatásainak köszönhetően két olyan ismeretlen forrás került elő, amelyek Debrecen könyves kultúrájának üzleti hátterét mutatják be. Ezek egy református lelkész könyvtári hagyatékának piaci értékét ismertetik. A korabeli jogrend alapján hagyatéki eljárásokban a református püspök nem volt illetékes, hanem a települési önkormányzat, illetve a vármegye járt el az ügyben.⁶ Ebben az esetben egyházi személyről van szó, ezért lehetséges, hogy az ügyben az egyházkormányzat is közreműködött. Az események Debrecenben, Makón, Hajdúszoboszlón és Gyomán játszódtak.

1777-ben Olcsai Gaál Dániel instanciát nyújtott be Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspökhöz, hogy jogos örökségéhez hozzájuthasson. Az édesapjától, Olcsai Gaál Andrásról csak annak könyvtárát örökölte meg. Az iratok tanúsága szerint Olcsai Gaál András legkisebb – és még kiskorú – fia, Dániel örökölte volna az atyai bibliotékát azért, hogy ennek árából fedezni tudja megélhetését. A könyvtár értékét ekkor 300 forintra becsülték.⁷

Mivel itt egyértelműen arról van szó, hogy a könyvek eladásából jövedelemre lehet szert tenni, ezért felmerül a kérdés, mekkora vagyonnak számított ez a 300 forint a 18. század utolsó harmadában. Weszprémi István vagyonával ezt nem érdemes összevetni, mert Weszprémi országos híró orvos volt, míg Olcsai Gaál Dániel egy lelkész árvája, ezért inkább azt kell megnézni, mekkora éves jövedelemre tehetett szert egy prédikátor.

Debrecenhez közel gazdag egyházközségnek számított Hajdúszoboszló, ahol 1772-ben a lelkész évi készpénzbeli fizetése 100 Ft volt.⁸ A nagy lélekszámú Hódmezővásárhelyen 1743-ban – a természetbeni járulékokon kívül – szintén 100 forintot kapott a lelképásztor.⁹ Látható, hogy egy prédikátornak nem sok esélye volt arra, hogy évi 100 forintnál több készpénzre tegyen szert, mert a kisebb gyülekezetek ennél csak kevesebbet tudtak fizetni – a természetbeni juttatások mellett. Ez azt jelenti, hogy a könyvekért megítélt 300 forint egy árva számára óriási tőkének számított.

Egyáltalán nem volt biztos, hogy a használt könyveket a becsült érteken el lehetett adni. Mivel Olcsai Gaál András könyveinek jegyzéke és könyvtárának darabjai nem maradtak fenn, ezért másodlagos forrásokból kell megállapítanunk a bibliotéka korabeli értékét. Ennek érdekében tisztáznunk kell Olcsai Gaál András életútját, majd ezt követően meg kell vizsgálnunk szellemi horizontját, és végül el kell döntenünk, milyen jellegű könyveket értékelhetek 300 forintra. Elképzelhető, hogy Weszprémihez hasonlóan több mint 600 kötettel rendelkezett? Esetleg jóval kevesebb, de sokkal értékesebb példányokkal?

Olcsai Gaál András könyvtáráról összesen két irat tudósít. Debrecenben 1777. augusztus 12-én özvegy Peremartoni Ferencné Gaál Erzsébet egy tanúsítványt állított ki Olcsai Gaál András könyv-

⁵ Rácz István, *A debreceni civisvagyon*, Bp., Akadémiai, 1989 (Agrártörténeti Tanulmányok, 14), 288.

⁶ CSIZMADIA Andor, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Bp., Akadémiai, 1976, 65–77.

⁷ Ld. 2. melléklet.

⁸ MOLNÁR Ambrus, *A református egyház és a partikuláris iskola tisztségviselői és azok javadalmazása a 18–19. században Hajdúszoboszlón = Ökumenikus tanulmányok*, szerk. Barna Gábor, Debrecen, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, 1996 (Vallási Néprajz, 8), 168.

⁹ *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, közread. Hegyi Ádám, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23), 71.

táranak sorsáról.¹⁰ Másolatban maradt fenn Olcsai Gaál Dániel kérvénye, amelyet Szilágyi Sámuel püspök saját megjegyzésével látott el 1777. október 14-én. Ebből megtudjuk, hogy az eredeti libellus mellé még két másik iratot is csatoltak, amelyek ma már nem fellelhetőek.¹¹

Gaál Erzsébet vallomása szerint Olcsai Gaál Andrásnak több gyermeke is volt: András, János, Erzsébet és Dániel. Amikor édesapjuk, a lelkipászor Olcsai Gaál András meghalt, akkor annak özvegye Debrecenbe költözött. Az özvegy szeretett volna fiáról, Jánosról és Dánielről gondoskodni, ezért úgy döntött, hogy az apjuk könyvtárát megőrzi nekik, hiszen az édesapjuk más vagyont nem hagyott hátra. A legfiatalabb Dániel volt, ezért neki volt nagyobb szüksége a támogatásra. A legidősebb testvér, András még apjuk életében megkapta a részét, amikor hajdúszoboszlói rektor lett. Ráadásul András néhai atya lovainak legjavát anyja tudta nélkül elvitte, és eladta. Ezután András peregrinálni ment, majd hazatért. Ekkor meglátogatta Debrecenben az anyját, aki nem volt otthon, ezért elment Vas Jánoshoz, akinél apja könyvtárát tartották. András Vas Jánostól elkérte a könyveket, és elvitte azokat Hajdúszoboszlóra. Amikor az anyja hazaért, észrevette, hogy eltűntek a könyvek, ezért a debreceni esperes kíséretében András után ment Szoboszlóra, és a könyveket az esperes jelenlétében lefoglaltatta. Ekkor András egy kötelezvényt adott, amely szerint vállalta, hogy a könyveket nem adja el, hanem, amikor az öccse felnő, neki átadja, vagy ha az öccsének nem lesz rá szüksége, akkor az árukat adja oda neki. Gaál Erzsébet azt hitte, ez a kötelezvény Dánielnél van. Az anyjuk halála után Dániel szegénységre jutott, de Erzsébet úgy vélte, másik testvérük, János a könyvek listáját elő tudja adni.

Olcsai Gaál Dániel kérvénye kicsit ellentmond a fentebbieknek. Ebben arról írt, hogy kiskorában árva lett, ezért az apja, Olcsai Gaál András könyvtárát megörökölte azért, hogy annak árából el tudja magát tartani. A bátyjai ekkor már felnőttek voltak, megkapták a jussukat. A könyvtárat egyik bátyja, Gaál András gyomai lelkipászor őrizte, de ez a bátyja is meghalt („Azon említett volt b[i]b[lio]-thecát volt gyomai prédikátor, néhai tiszt[ele]t[es] ugyancsak Gál András bátyám uram vett volt keze alá.”). A könyveket a bátyja köteles lett volna neki átadni, vagy a becsült értéküket – 300 Ft-ot – megtéríteni. A könyvtár egy része másik testvéréhez, Jánoshoz került. Ennek ellenére bátyjának, Gaál Andrásnak az özvegye, Kis Sára örökölte a könyveket, aki ekkor Hajdúszoboszlón lakott. Ez a könyvtár pedig Dániel hagyatéka volt, ezért azt Kis Sára jogtalanul birtokolta. Olcsai Gaál Dániel éppen ezért kérte a püspököt, hogy járjon közben érdekében. A másolatban ezután következik Szilágyi püspök feljegyzése: a püspök szerint Gaál András özvegye a debreceni egyházmegye esperesének, Halmi István szoboszlói prédikátornak a felügyelete alatt áll, ezért utasította az esperest, hogy járjon el az ügyben, de mindkét felet hallgassa ki, és ennek megfelelően hozzon igazságos ítéletet.

A két forrásban a legnagyobb ellentmondás Olcsai Gaál András személye körül van. Mivel egyik forrás sem tartalmaz dátumokat, ezért nem egyszerű az egyes személyek egymástól való megkülönböztetése. Ráadásul a kor helyesírási szokásainak megfelelően a család nevét hol Olcsai Gálként, hol Olcsai Gaálként írták. Bizonyos esetekben még az Olcsai előtag is lemaradt. Erzsébet szerint az apjukat és egyik testvérüket is Andrásnak hívták. András nevű bátyja Hajdúszoboszlón lett rektor, majd ezt követően külföldre ment tanulni. Tanulmányai befejezése után elment Debrecenbe, ahol magához vette apja könyvtárát. Ezt édesanyja nem hagyta, és egy kötelezvényt íratott vele, amelyben vállalta, hogy a könyveket megőrzi Dániel számára. Dániel kérvénye szerint viszont a bátyja, András már meghalt. András korábban Gyomán volt lelkipászor, és halála után özvegye, Kis Sára vitte el a könyveket. Az özvegy a köteteket Hajdúszoboszlón őrizte.

A két szöveg közötti ellentmondás mögött valószínűleg az áll, hogy a közlők jó pár évvel az események után emlékeztek vissza, ezért bizonyos családi események emléke már elmosódhatott. Olcsai Gaál Erzsébet maga is az idős állapotára utalt, amikor megpróbált visszaemlékezni a törté-

¹⁰ Ld. 1. melléklet. Az iraton ugyan nem tüntetik fel, de ez is másolat, mert a rajta szereplő aláírások ugyanattól a kéztől származnak.

¹¹ Ld. 2. melléklet.

tekre. A rendelkezésünkre álló adatok szerint egymás után három Olcsai Gaál Andrást ismerünk, akik egymással egyenes ági rokonságban álltak. Bár a 18. század első felében az anyakönyvezés még alig működött, az iskolázási adatokból rekonstruálhatóak a rokonsági kapcsolatok.

Olcsai Gaál (I.) András 1706-ban iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba¹², majd 1717-ben Franekerben tanult.¹³ Hazájába visszatérve, 1718-ban a békési egyházmegyében makói lelképásztornak ordináltak, 1728-ban esperessé választották.¹⁴ Szolgálati ideje alatt 1735-ben és 1736-ban levelezett Baranyai Mihály és Domokos Márton debreceni főbírókkal.¹⁵ Ismertek továbbá körlevelei, amelyeket a békési egyházmegye espereseként küldött el a lelképásztoroknak.¹⁶ Valószínűleg 1742-ben halt meg, amikor esperesi utódjául választották Vecsey Györgyöt.¹⁷

Olcsai Gaál (II.) András az oderafrankfurti egyetem anyakönyve szerint makói születésű volt.¹⁸ Mivel (I.) András Makón volt lelképásztor, valószínű, hogy a fiáról van szó. (II.) András 1736-ban aláírta a debreceni Kollégium törvényeit,¹⁹ 1747-ben beiratkozott Frankfurt an der Oder egyetemére.²⁰ Hazájába visszatérve, a békési egyházmegyében, gyomai prédikátornak választották meg 1748-ban.²¹ A források tanúsága szerint 1767-ben és 1771-ben is még Gyomán szolgált.²² 1769-ben levelet írt Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspökhöz, amelyben a püspök közbenjárását kérte egy Gyulán fogvatartott személy érdekében. A rabot aposztázia miatt tartóztatták le, mert felnőtt fejvel tért át a református hitre.²³ 1773-ban az egyházkerület sikasztással vádolta meg, ezért a gyomai lelképásztorságról lemondott, és helyette 1774-ben Nagyzerénden lett prédikátor.²⁴ Itt rövid ideig szolgált, mert a nagyzeréndi egyházközség anyakönyve szerint 1775-ben meghalt.²⁵

¹² *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, közread. Szabadi István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, I, 371.

¹³ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), nr. 746.

¹⁴ HEGYI 2021, i. m. 51, 61; HEGYI Ádám, *Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686)1712 és 1774 között = Hagyomány, identitás, történelem 2019*, szerk. Kiss Réka, Lányi Gábor, Bp., KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020 (Reformáció Öröksége, 3/1), I, 107.

¹⁵ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [továbbiakban: TtREL], Püspöki Hivatal iratai, igazgatási iratok, 1708–1763, I.1.c.1. Olcsai Gaál András levele Baranyai Mihály debreceni főbíróhoz, Makó, 1735. január 2.; Olcsai Gaál András levele Domokos Mártonnak, Hódmezővásárhely, 1736. január 6.

¹⁶ TtREL Békési egyházközség iratai, igazgatási iratok 1730–1860, I.62.d.1. Olcsai Gaál András levele Pápai Ferenc haláláról, Makó, 1740. július 15. Olcsai Gaál András levele a békési lelkesztől, Makó, 1730. december [?]

¹⁷ HEGYI 2021, i. m. 88.

¹⁸ TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), nr. 470.

¹⁹ SZABADI 2013, i. m. 421.

²⁰ TAR 2004, i. m. nr. 740.

²¹ HEGYI 2021, i. m. 55.

²² HEGYI 2021, i. m. 80–81.

²³ TtREL Püspökök iratainak gyűjteménye, Szilágyi Sámuel iratai 1745–1779, I.2.1. nr. 99. Olcsai Gál András gyomai lelkész levele Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspökhöz, Gyoma, 1769. szeptember 8.

²⁴ TÓTH Sámuel, *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez, 2. füzet, A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatolva*, Debrecen, Városi Ny., 1894, 156–157.

²⁵ Arad Megyei Levéltár Fond nr. 2080. Colectia registre de stare civila – Oficiul parohial reformmat Nagyzerénd (Anyakönyvi gyűjtemény – Nagyzeréndi református egyházközség), Keresztelési, esketési, temetési anyakönyv 1774–1789.

Olcsai Gaál (III.) Andrásról a debreceni kollégium anyakönyvében jegyezték fel, hogy gyomai születésű volt, ezért nagy valószínűséggel (II.) András fiáról van szó. Adataink szerint 1766-ban iratkozott be a debreceni kollégiumba, majd 1775-ben hajdúböszörményi rektor lett.²⁶ Ezt követően peregrinációra indult. A Helytartótanácsnál megtalálható az 1776-os útlevélkérelme, ezek szerint ő is Franekerbe szándékozott eljutni.²⁷ Tudjuk, hogy előbb Székelyhídon, majd 1792-től Debrecenben lett lelkész. 1803-ban esperessé választották, amely hivatalt haláláig, 1808-ig betöltötte.²⁸

Úgy gondolom, Olcsai Gaál Dániel (I.) András fia volt, és nem arról van szó, hogy 1777-ben lett nagykorú. A források szövegeit összevetve látjuk, hogy Dániel bátyja, (II.) András gyomai prédikátor volt. Róla írta Dániel, hogy apja könyveit a bátyja, a gyomai prédikátor őrizte. Mint tudjuk, (II.) András 1775-ben meghalt. Erzsébet vallomásával összhangban (II.) András járt külföldön is. Mind Erzsébet, mind Dániel említi János nevű testvérüket. Egy Gál János nevű hajdúszoboszlói származású diák 1754. május 11-én iratkozott be Bázelen.²⁹ Ő talán azonos Erzsébet és Dániel testvérével. Mindenesetre fiatalabb volt (II.) Andrásnál, így elképzelhető, hogy ő volt az a testvér, akire a könyvtár egy része szállt. (III.) András viszont nem vett részt a hagyatéki ügyben, hiszen gyomai születésű fiatalembert ekkor még ereje teljében volt, és nem lehet azonos azzal az Andrással, aki 1775-ben gyomai prédikátorként halt meg. Erzsébet vallomásából megtudjuk, hogy amikor elkészítette tanúvallomását édesapja könyvtárának sorsával kapcsolatban, már idős özvegyasszony volt. Erzsébettől tudjuk azt is, hogy az anyjuk halálakor már Dániel „eötsém bujdokolóban” volt. Ez azt jelenti, hogy Dániel ekkor már a fiatal felnőtt férfiak életét élte: elhagyta a családi házat. A peregrinációs adattárakban nincs annak nyoma, hogy külföldön tanult volna,³⁰ de az biztosnak látszik, hogy az anyja halálakor már felnőtt volt. A debreceni kollégiumba 1755-ben iratkozott be a makói születésű Oltsai Dániel.³¹ Ő a Gaál nevet nem használta, de a korabeli névhasználati szokásoknak ez nem mond ellent. Mivel (I.) András makói prédikátor 1742-ben halt meg, igen valószínű, hogy az 1755-ben debreceni tógás diákká lett Dániel az ő árvája volt.

A családi viszonyok megállapításából az következik, hogy 1777-ben Olcsai Gaál Dániel egy legalább ötvenéves könyvtári hagyatékot próbált meg visszaszerezni. Talán azért ilyen későn, mert ekkorra elszegényedett, és csak ekkor eszmélt rá, hogy van egy kis vagyonkaja. A református diákok hagyományos életútja szerint a peregrinációjuk során gyűjtötték össze könyveiket.³² Ez azt jelenti, hogy Olcsai Gaál (I.) András 1717 körül Németalföldön legalább 300 forint értékben vásárolt könyveket. A könyvtára 1742-ben, a halála után Debrecenbe került, ahol azt egy debreceni polgár, Vas János őrizte. Miután (II.) András 1748-ban Oderafrankfurtból hazatért, a könyveket elvitte magával Hajdúszoboszlóra. Erről az időszakról a forrásaink hiányosak. II. András hajdúszoboszlói lányt vehetett feleségül, azért vitte a könyveket oda, majd miután megválasztották gyomai lelképásztornak, a könyvek ismét visszakerültek a békési egyházmegyébe. 1775-ben bekövetkezett halálakor özvegye, Kis Sára visszaköltözött Hajdúszoboszlóra, és a tékát is vitte magával. 1777-ben az ekkor már idősödő Dániel ezt a könyvtárat próbálta megszerezni.

²⁶ SZABADI 2013, i. m. 501.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár C 41 Acta studiosorum acatholicorum 1743–1779, Beadvány 1776. május 9. és 1776. október 8.

²⁸ SZABADI 2013, i. m. 501.

²⁹ HEGYI Ádám, SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23), nr. 132.

³⁰ Vö.: TAR 2004, i. m.; BOZZAY, LADÁNYI 2007, i. m.; HEGYI, SZÖGI 2016, i. m.

³¹ SZABADI 2013, i. m. 461.

³² HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok könyvgyűjtési és könyvtárhasználati szokásai Bázelen és Bernben a 18. században* = *Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 377–389.

Milyen színvonalú lehetett Olcsai Gaál (I.) András műveltsége? Írásos források hiányában nehéz rá válaszolni. Külföldi tevékenységének alig van nyoma. Nem ismerjük disputációját, csak annyit tudunk, hogy 1717-ben peregrinációs társát, Némethi Györgyöt köszöntötte egy verssel.³³ Albumbejegyzése viszont nem maradt fenn,³⁴ és újonnan előkerült levelei is csak hivatalos egyházi ügyekkel foglalkoznak. Könyvtára színvonalát egyedül abból a becsült árból következtethetjük ki, amely Olcsai Gaál Dániel kérvényében szerepel.

A főnemesi származású fiatalokat kivéve kevés peregrinus engedhette meg magának, hogy 300 Ft értékben vásároljon könyveket, miközben a kutatások azt bizonyítják, hogy a református diákok külföldön gyűjtötték össze könyveiket.³⁵ Ezért minden bizonnyal Olcsai Gaál I. András is Németalföldön vetette meg könyvtárának alapjait, amelyet hazájába visszatérve már csak kisebb mértékben gyarapíthatott. Ha a Weszprémi István idején Debrecenben bevett szokást vesszük a használt könyvek áránál figyelembe, akkor ez azt jelenti, hogy egy könyv körülbelül fél forintot ért. A 300 forint értékű könyvtár ezek szerint 600 kötetből állt. Úgy gondolom, ez viszont túlzás. A 17–18. század fordulóján a Mélyföldön tanuló magyarországi diákok közül senki sem gyűjtött össze ekkora bibliotékát, viszont Borosnyai János református lelkész peregrinációja után több évvel majdnem 300 kötetes könyvtárral rendelkezett.³⁶ Analógia alapján elképzelhető, hogy I. Andrásnak szintén volt ekkora könyvtára. Olcsai Gaál (I.) András özvegye nem véletlenül a könyvtár értékét alapul véve próbálta meg félárva fia jövőjét biztosítani.

Annak ellenére, hogy nem tudjuk, milyen könyvek voltak Olcsai tékájában, a közvetett bizonyítékok arra utalnak, hogy jelentős hagyatéka lehetett. A református peregrinusokat általában még külföldi tartózkodásaik alatt megkeresték a gyülekezetek, és meghívták őket lelképásztornak.³⁷ Olcsai Gaál (I.) András esetében nem tudunk ilyenről, de nagyon valószínű, hogy 1718-ban egy ilyen meghívásnak köszönhetően lett makói prédikátor. Mivel közvetlen hivatali elődjét, Bökényi Jánost a szegedi ferencesek egy hitvita következményeként bebörtönöztették,³⁸ tisztában kellett azzal lennie, hogy alaposan fel kell készülnie a katolikusok ellen teológiai kérdésekből. Ehhez feltétlenül szüksége volt könyvekre, tehát Hollandiában meg kellett szereznie a református teológia alapműveit és a hitvitázó irodalom legújabb kiadásait. Nem tudunk arról, hogy valamilyen nézeteltérésbe keveredett volna a katolikus egyházzal, de fel kellett rá készülnie. 1718-ban, amikor megérkezett Makóra, a településen óriási változások zajlottak: a katonai határőrvidék megszűnt, Csanád vármegyét újjászervezték.

³³ RMK III/XVIII 1179.

³⁴ Sem az Inscriptioes Alborum Amicorum (<http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>) nem ismer tőle bejegyzést, sem a Repertorium Alborum Amicorum (<https://raa.gf-franken.de/de/startseite.html>).

³⁵ MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján* = „Nem sülyed az emberiség...” *Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára*, szerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1025–1034.

³⁶ Monok 2007, i. m.1031.

³⁷ 1795-ben az Erlangenben tanuló Földvári Józsefet Hódmezővásárhelyre hívták meg. Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközség levéltára, igazgatási iratok, missilis 1732–1799, I.180.c.2. nr. 81. Földvári József levele a hódmezővásárhelyi egyházközséghez, Erlangen, 1795. április 20.

³⁸ Kis Bálint, *A helveciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke* = *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*, közread. Gilicze László, Kormos László, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba, Békés Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi Évszázadok, 10), 96; SZIRBIK Miklós, *Makó városának leírása 1835–1836*, Makó, Makó Város Tanácsa, 1979, 47–48; SZIRBIK Miklós, *Makó várossának közönséges és az abban lévő reformata ekklesziának különös leírása*, közread. Eperjesy Kálmán, Makó, Makói Friss Újság Nyomda- és Lapkiadóvállalat, 1926, 48–49.

A törökök kiűzése után Makó a királyi kamara birtokába került, de a csanádi püspökök folyamatosan igényt tartottak a településre, tehát katolikus nyomással számolnia kellett.³⁹

A következőket állapíthatjuk meg: Olcsai Gaál Dániel apja, Olcsai Gaál (I.) András könyvtárát próbálta meg visszaszerezni 1777-ben. A könyvtár magja Franekerben, 1717 körül keletkezett, és a Dél-Alföldre került. A 18. század eleji Makó periférikus területen újjáéledő település volt, ahol a könyvtár az Olcsai munkájához szükséges szellemi háttérrel jelentette. A könyvtárat 1742-ben Debrecenbe szállították, 1748-ban Hajdúszoboszlóra, később Gyomára került. 1775 körül a téka már ismét Hajdúszoboszlón volt. A könyvek későbbi sorsa ismeretlen. A Kárpát-medencei református értelmiségi gyűjtemények jellemzően szétszóródtak,⁴⁰ ez történhetett az említett könyvtár darabjával is. Az olvasmánytörténeti kutatások kevés kálvinista lelkészi könyvtárat ismernek a 18. század elejéről, ezért jelentős, hogy a tanulmányban bemutatott források alapján kijelenthetjük: Makón 1718 körül biztosan létezett egy komolyabb gyűjtemény.

Melléletek

1. melléklet

Peremartoni Ferencné Olcsai Gaál Erzsébet tanúvallomása

(Debrecen, 1777. augusztus 12).⁴¹

Alább megírt megnyomorodott szegény Gaál Dániel eötsém uram requisitiojaja [sic!] amidőn tudni illik engemet kért volna arra, hogy megboldogult édesatyám, néhai tiszteletes Oltsai Gaál András uram tékájáról, hogy miképpen idegenítettett légyen el, amit tudok, arról jó lélekkel tanúbizonyságot tég[y]jek, és azt írásban adjam elő: ímé azért ezen levelemnek rendiben adom tudtára kiknek illik jó és idvezülendő lélekkel, amint az idős állapotom is hozza magával. Minek utánna említett édesatyám halála után édesanyám Debretzenben szállott volna lakni, olly gondolattal lévén, hog[y] ennek az említett eötsém uramnak – mivel akkoriban neveletlen és gyenge volt – édesatyánk keresztménykéjéből semmi nem fogna jutni, az említett tékát együtt is másutt is rejtegette, hog[y] azt t[iszteletes] Gál János uramnak is ugyan valamelly részben, de főképpen ezen említett neveletlen Dániel eötsémnek megtarthassa. Annyival inkább mivel már megboldogult t[iszteletes] Gál András bátyám uram nem tsak az hog[y] édesatyánk keresztményéből boldog állapotban helyheztetett, sőt, azon felyül szoboszlai rector korában édesatyánk lovainak a színit egynehányat kiválasztván híre és akarattya ellen édesanyáknak jó pénzen eladott, és az árát a maga szükségére fordította. Említett t[iszteletes] Gaál András bátyám uram pedig tsakugyan midőn académiákrúl hazaérkezett volna, bėjött ide Debretzenbe és ithon nem létében édesanyáknak Vas János bátyám uramtól – akinek házánál valának a könyvek – szép móddal kikérte, és magával Szoboszlóra elvitte. Tsakhamar haza érkezvén pedig az édesanyánk akkori t[iszteletes] esperest uram commissiojával utánna ment Szoboszlóra, és ottan a könyveket letartatta mindaddig, míg magáruul betsületes emberek előtt contractust nem adott olly móddal, hog[y] vag[y] a könyveket felnevelkedésével Dániel eötsémnek ha szüksége lesz reájok visszaadja vagy pediglen ha szüksége nem lesz reájok, az árát megfordítja. Én mind ez mai napig azt gondoltam, hogy szegény Dániel eötsém a contractust mai napig magánál tartya, de

³⁹ RÁKOS István, *A lakosság jogi helyzete = Makó monográfiája, IV, Makó története a kezdetektől 1849-ig*, szerk. Blazovich László, Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete, 1993, 329–332; BOROVSKY Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig, II, A vármegye részletes története*, Bp., MTA, 1897, 367.

⁴⁰ Lásd pl.: OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeüs Mihály könyves műveltsége, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és kultúra, 7)*, 16–19.

⁴¹ TtREL I.3.f.1. Kormányhatósági iratok. Instanciák 1714–1787.

amint értésemre esett, édesanyám halálakor már a szegény sokszor említett eötsém bujdoklóban lévén, hog[y] senkinek közülünk reá gondja nem volt a ládából eltevelt a könyvek[ne]k. Mindazon által seriesét úg[y] reménylem t[í]szkeletes] Gál János eötsém uram elől tudná adni.

Ezeket tudom, és ezekről jó lélekkel tanúbizonyságot teszek, mellynek nag[y]obb erejére adom ezen tulajdon kezem írásával megerősített attestationalis leveletem.

Signatum Debretzen a[nn]o 1777. die 12. Augusti

Özvegy Peremartoni Ferentzné Gaál Erzsébet

Coram me Josepho Szalai et me scriptore Samuele Bíró persona nobili.

[Hátlapi megjegyzés:] 1777. 12-a Aug[usti] gyomai préd[ikátor] Oltsai Gál Andráson praetendálják a testvérei az attyok könyveit.

2. melléklet

Oltsai Gaál András kérvénye (Debrecen, 1777. október 14.)⁴²

Copia

Főtisztelendő Superintendens Uram, nékem Kegyes Atyám!

Amint ezen három rendbeli testimoniumoknak két darabban sub no 1-o et 2-o producált párjaikból világosan megtetszik, kiseded koromban árvaságra maradván néhai b[ecsül]e[tes][?] Oltsai Gál András tiszt[eletes] atyám ur[amna]k a b[iblio]thecája az én számomra maradt neveltetésemre és tápláltatásomra. Minthogy már akkor több testvérbátyáim édesatyánk gondviselése alatt annyira jutottak volt, hogy magokról gondot viselhetnének. Azon említett volt b[iblio]thecát volt gyomai prédikátor néhai tiszt[eletes] ugyancsak Gál András bátyám uram vett volt a keze alá oly véggel, hogy azt az én számomra procurállya, és hogy azt annak idejében nékem által adgya akár in natura, akár in aequivalenti, mellyek könnyen megértek volna R[henusi] f[lorint] 300 (háromszáz forintokat). De mindezek halála után nevezett tiszt[eletes] Gál András bátyám uram[na]k (edgynehány darabokon kívül, mellyeket t[ekintetes] Gál János bátyám úr vett a kezéhez) özvegyére, Kis Sára asszonyra maradtak által, (aki most H[ajdú] Szoboszló várossában lakik), énnékem tetemes nagy káromra és praejudici-umomra. Minthogy pedig ez árva jószág volt, mellyet az 1655-dik esztendőbeli decretumnak 24-dik articulussának 2-dik paragraphusa simpliciter és mindenképpen processus nélkül a Tripartitum[na]k is pedig prologialis 5-dik titulussa kinek-kinek a magáját parancsolná visszaadni, és ezeken kívül az 1625-dik esztendőbeli decretum[na]k 27-dik articulussának 5-dik paragraphussa vagy cikkellye is azt tartya, hogy aki valamely jóban fundál, hasonlóképpen annak terhében is. Azért alázatosan instálom tiszt[eletes] superintendens ur[ama]t, méltóztassék világtalan sorsomat is méltó tekintetbe vévén, oly hathatós rendelést tétetni, hogy nékem ezen exponált igaz keresetem megítéltessék, és effective kezembe is adattassék akár in natura, akár pedig in aequivalenti. Gratiáját várván maradok főtisztelendő superintendens ur[amna]k alázatos szegény szolgálja Oltsai Gál Dániel.

⁴² TtREL I.3.f.1. Kormányhatósági iratok. Instanciák 1714–1787.

Titulus: Főtisztelendő superintendens úrhoz alázatos memoriálissa és respective actionális libellussa Olcsai Gál Dánielnek.

Indorsatio: Minthogy a benne jelentett özvegy, t[iszteletes] Oltsai Gál Andrásné asszonyom respective ezen debreczeni v[enerabilis] tractus seniorának, tisz[eletes] Halmi István ur[amna]k ecclesiastica inspectiója alatt vagyon, a benn írt miserabilis atyafi ö[k] [egyelm]éhez invitáltatik avégre, hogy mind a két felet meghalgtván ne terheltelessék közöttük maga actiotássához[?] képest ex aequo et bono valamely jó amicabile compositiót csinálni, és ekképpen azon felelet is szükségtelen költségektől és fárattságoktól megmenteni, és az atyafiságos edgyességet közöttük ezzel is manifestálni [?].

Signat Debr[ecen] die 14-a Octobris 1777. Szilágyi Sámuel superintendens mk.

[Hátlapi megjegyzés:] 1777. 14. okt[óber] Oltsai Gál Dániel panasolja, hogy a számára maradt b[iblio]thecát a bátyja, gyomai préd[ikátor] Oltsai Gál Andr[ás] elvette és most is az özvegyénél, Kis Sáránál vagyon.

Documenta ad protocollum.

HEGYI ÁDÁM

Egy Amade-vers ismeretlen kiadása. Hetvenkét évvel Amade László halála után, 1836-ban, unoka-öccsének fia, Amade Thadé adta ki a költő verseinek első gyűjteményét.¹ A szerencsejátékosnak híresen szerencsétlen, de a magyar líra megújításában fontos szerepet játszó bárónak ennél korábban önálló nyomtatványként – eddigi tudomásunk szerint – csak a *Buzgó szívnek énekes fohászkodási* című, vallásos énekeket tartalmazó füzetkéje,² valamint még egy istenes verse jelent meg, az utóbbi magyar és latin változatban is.³ Mindegyik még életében.

Világi verset Amadétól elsőként Sándor István adott közre 1796-ban *Sokféle* című folyóiratában (*A'Házasság által el-vesztett Szabadságnak meg-síratása*)⁴, ezzel a megjegyzéssel: „Ezen verseknek szerzője ama' könnyű és híres Magyar és Deák Poéta Báró Amade László vala, kinek Nyelvünkben hátra hagyott szerelmes és világi Éneki egy jó Nyalábot tesznek. Bár egyszer immár kinyomtatattának.” Ugyanez a vers helyet kapott Szirmay Antal munkája, a régi magyar humor zsebkönyveként is olvasható *Hungaria in parabolis* második, 1807-es kiadásában.⁵

Az 1860-as évektől aztán egymást követték a folyóiratbeli közlések, kéziratos másolatok alapján, kisebb-nagyobb szövegtelérésekkel. Nem véletlenül lett ennyire népszerű a Zrínyi-strófákban írt vers: Amade sötét humorral festi le korábbi gavalléréletének és házasságának éveinek egetverő különbségét, felesége szekatúráit. A költő monográfusa, Gálos Rezső biztosra veszi, hogy Amade a második, 1736-ban, a német Weltzl Mária Paulinával kötött házasságának viszontagságait szedte versebe, méghozzá a szétválásuk után, a negyvenes évek második felében.⁶

¹ *Várkonyi báró Amade László versei*, Kiadatta várkonyi gróf Amade Thadé, Pest, Trattner-Károlyi, 1836.

² [AMADE László], *Buzgó szívnek énekes fohászkodási*, Bécs, Kurtzböck, 1755.

³ [Amade] HOMODE László, *Ájtatos fohászkodás...* Győr, Streibig, 1759; *Enthusiasmus affectuosus...* Iaurini, Streibig, 1759.

⁴ *Sokféle*, Negyedik darab, Győr, Streibig, 1796, 235–241.

⁵ SZIRMAY Antal, *Hungaria in parabolis*, Editio altera, Budae, Typis Univ., 1807, 141–144.

⁶ GÁLOS Rezső, *Báró Amade László*, Pécs, Egyetemi Könyvkiadó, 1937, 142.

Arról, hogy *A házasság által elvesztett szabadságnak megsiratása* valaha önállóan is megjelent volna, nem tud sem Négyesy László 1892-es kritikai igényű kiadása⁷, sem a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozatában 2004-ben napvilágot látott, a filológia és a textológia mai követelményeinek megfelelő Amade-kötet⁸.

A most előkerült negyedréti alakú, 4 oldalas, címlap nélküli nyomtatványról – a kézzel ráírt szám alapján egy hajdani vaskos colligatum 84. tagja lehetett – V. Ecsedy Judit megállapította (köszönet érte!), hogy a váci Gottlieb-nyomda terméke a 18–19. század fordulójáról. Jelen tudásunk szerint ez az első és egyetlen önállóan megjelent világi Amade-vers. Szövege jelentős különbségeket mutat minden eddig ismert változathoz képest.

A 2004-es (RMKT) kritikai kiadásban 146. versként megjelent szöveg, amely egy – Gálos Rezső hagyatékában található – korai kéziratos másolatra, valamint Sándor István közlésére támaszkodik, 37 szakaszból áll. A felbukkant nyomtatvány 41 szakaszt tartalmaz: ezekből az általunk 8., 35., 36. és 38. számmal jelzett csak itt fordul elő, míg a 19. és 32. számú ismerős a Szirmay-féle (az RMKT-kötetben figyelembe nem vett) közlésből. Nincs azonban meg benne a kritikai kiadásban szereplő 8. és a verset berekesztő 37. strófa. Az eddig ismeretlen szakaszok akár magától Amadétól, akár egy későbbi (a költő hangvételére ráérző) versfaragótól is származhatnak.

A számos szövegeltérésből három példát emelünk ki.

(1) „Tzifra ezer-gombos szolgálaim valának” (RMKT-szöveg, 7. szakasz) – „Tzifra ezüst-gombos szolgálaim valának” (Nyomtatvány, 7. szakasz). A szövegromlás valószínűleg az első változatban érhető tetten.

(2) „Cum commoditate volt minden járásom” (RMKT-szöveg, 9. szakasz) – „Kedvem tőltével volt mindenütt járásom” (Nyomtatvány, 9. szakasz).

(3) „Az ő segge mellett így meg öregedni” (RMKT-szöveg, 33. szakasz) – „Az al-fele mellett így el-penészedni” (Nyomtatvány, 37. szakasz).

Az utóbbi két példában viszont a latin kifejezés magyarítása és a „delfinizálás” arra utalhat, hogy nyomtatványunkhoz egy későbbi kéziratot használtak.

A most föllet kiadványt – amely nem helykihagyással választja el egymástól a szakaszokat, hanem az első sorok kijebbe kezdődnek – betűhíven adjuk közre.

(1.)
Még nótélenségben folytattam éltetemet,
Szabadságnak szele táplálta szívemet,
Kótsag toll strázsálta Nyöstös süvegemet,
Mind addig bú bánat nem érte fejemet.

(2.)
Minden-féle tzifra Úri fegyverekkel,
Farkas, Medve, Párdutz szép prémes Bőrökkel,
Tele volt fogasom Füredi nyergekkel,
Több e'féle tsengő pengő eszközökkel.

(3.)
Bövelkedett házam gyakran muzsikával,
Szép egy pár hegedű Hébény vonójával
Függött fogasomon flauta furollyával,
Ugyan ujúlt szobám ezeknek hangjával.

(4.)
A' jó Paripából soha ki-nem fogytam,
Ezt lépésre, amazt futásra tartottam,
Emezt nyergeltettem, ha paradéroztam,
A'mint szükségem volt rendre változtattam.

(5.)
Fekete Paripám volt Spanyol Országból,
Szürke Erdélyből jött, Pej pedig Moldvából,
Arany színű Fakót vettem egy Bassától,
Többe volt a' Magyar Lovaknak javából.

(6.)
Szerszámom ezüstel aranyal ki-varva,
Vagy ötves munkával boglárossan rakva
Sok szénű zsinórral vóltanak tarkázva,
Vagy bagariából tsak tisztán tsinálva.

⁷ *Várkonyi báró Amade László versei*, összegyűjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérté Négyesy László, Bp., Franklin, 1892, 384–391, 506–510.

⁸ *Amade László versei*, szerk. Schiller Erzsébet, Ajkay Alinka, Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, VII), 217–221, 428–429.

Még nőtelenségben folytattam életem,
 Szabadságnak fzele táplálta szívemet,
 Kótsag toll írázsálta Nyöftös süvegemet,
 Mind addig bú bánat nem érte fejemet.
 Minden-féle tziſtra Uri fegyverekkel,
 Farkas, Medve, Párdutz szép prémes Börökkel,
 Tele volt fogasom Füredi nyergekkel,
 Több e'féle tsengő pengő efzközökkel.
 Bővelkedett házam gyakran muzsikával,
 Szép egy pár hegedű Hebány vonójával
 Függött fogasomon flauta furollyával,
 Ugyan ujúlt szobám ezeknek hangjával.
 A' jó Paripából űha ki-nem fogytam,
 Ezt lépésre, amazt futásra tartottam,
 Emezt nyergeltettem, ha paradéroztam,
 A' mint űzükségem volt rendre változtattam.
 Fekete Paripám volt Spanyol Orűzágból,
 Szürke Erdélyből jött, Pej pedig Moldvából,
 Arany űzinű Fakót vettem egy Baűsától,
 Többe volt a' Magyar Lovaknak javából.
 Szerűzámom e'üttel aranyal ki-varva,
 Vagy ötves munkával boglárofsan rakva
 Sok űzénű zsinórral vóltanak tarkázva,
 Vagy bagariából tsak tiztán tsinálva.
 Tziſtra e'züst-gombos űzolgaím valának,
 A' kik éjjel nappal híven űzolgalának,
 Pillantásomra-is ébren vígyázának,
 Kikért pirulása nem-is vólt ortzámnak.
 Nyolczvan rőff Zsinórral tziűfázott ruhája,
 Szérommal tarkázott bőr dohány Zatskója,
 Tollas, vagy bokrétás Kalpagja tsákója,
 Bizonyságot tehet erről Nyitra-tája.
 Midőn azért néha történt indúlásom,
 Kedvem töltével vólt mindenütt járásom
 Ollykor barátságért két három pajtásom
 Vélem jött, hogy vígabb legyen útozásom.
 A' hová űzállottam kedveűsen is láttak,
 Jó űzívet és kedvet bőven-is mutattak,
 Ha bútsúzni keztem tovább maraűztottak,
 Tsak az héján vóltam kézen nem hordoztak.
 Mademoiűellék közt űzintűgy virágzottam,
 Ezzel diűcuráltam amazt meg-tsókoltam,

(7.)

Tzifra ezüst-gombos szolgálaim valának,
A'kik éjjel nappal híven szolgálának,
Pillantásomra-is ébren vigyázának,
Kikért pirulása nem-is volt ortzámnak.

(8.)

Nyoltzvan röff Zsinórral tzifrázott ruhája,
Szérommal tarkázott bőr dohány Zatskója,
Tollas, vagy bokrétás Kalpagja tsákója,
Bizonyágot tehet erről Nyitra-tája.

(9.)

Midőn azért néha történt indulásom,
Kedvem töltével volt mindenütt járásom
Ollykor barátságért két három pajtásom
Vélem jött, hogy vígabb legyen útozásom.

(10.)

A'hová szállottam kedvessen-is láttak,
Jó szívet és kedvet bőven-is mutattak,
Ha bútsúzni keztem tovább marasztottak,
Tsak az héján voltam kézen nem hordoztak.

(11.)

Mademoisellék közt szintűgy virágzottam,
Ezzel discouráltam amazt meg-tsóköltam,
Amarra titkossan néha pillantottam,
Valamint szerettem úgy karazéroztam.

(12.)

Mulatságnak napja hogy ha rendeltetett,
Tántznak muzsikának vége sem lehetett,
Péntek Vasárnapkal egyre tiszteltetett,
Ünnepnek tartottam ollykor egész hetet.

(13.)

Nem sok haszna vala Plébános szavának,
Ámbár napja volt-is hamvazó szerdának,
Vond-rá még a' javát a' magyar nótának,
Ki-ki tsak azt mondá Lévai Miskának.

(14.)

Messzszire távozott tőlem szomorúság,
Drágalátos lévén nálam az Iffiúság,
Directora lévén a' kényes szabadság,
Tsak másoktól hallám hogy van nyomorúság.

(15.)

Szántásra vetésre nem-is iparkodtam,
Ez helyett játékról inkább gondolkodtam,
Vigadni 's mulatni jónak álítottam,
Hogy mindéig így lesz dolgom azt tartottam.

(16.)

Nem tudtam én akkor mi légyen az éhség,
Távul volt házamtól mindennemű szükség,
Tudván erszényemben hogy vagyon reménység,
Közél sem mert jönni hozzám a' szegénység.

(17.)

De bé-practikálta magát alattomban,
Uralkodik immár éhség udvaromban,
Miólta Feleség jár a' Kamarámban,
Azólta szegénység terjedt az Házamban.

(18.)

Hegedűmet-is, már Fogasról le-vette,
Flautát furolyával pad alá vetette,
Szoknyáját fátyolát oda függesztette,
És bűdös jószágát helyre helyesztette.

(19.)

Mint éhes Oroszlány morog szüntelenül,
Mondja hogy tsináltat nyársat hegyes törből,
Só töröt pediglen Karabén tsévéből,
Miként boszonthasson feje tsak abban föl.

(20.)

Egyik sarkantyúját le-törte tsismámnak,
Az egész szerszámát ki-veté pipámnak,
Mondván nem szenved füstöt a' dohánynak,
Ottként dohányoznom kell mint a' kutyának.

(21.)

A' midőn haragszik bőriben alig fér,
Fogát tsikorgattya mérgében ugyan sér
Az egész Tselédem tsak motzanni sem mér,
Sött magam-is ollykor, attól félek meg-vér.

(22.)

Végzetlenül hoszszú a' praetensiója,
Hol tiszta lisztye nints, hol pedig borsója,
El-keltt fűszerszámja, el-fogyott a' sója,
Már fazeka törött, már pedig korsója.

(23.)

Lisztet szárétana el-romlott teknője,
Leveskét főzetne nintsen serpenyője,
Sír kisebb gyermeke nem jó a' böltsője,
Hogy nem fizethetek szolgál ellensége,

(24.)

Lent parantsolja már 's már kendent tilolni,
Már fátyolt tzipellőt 's tsipkét vásárolni,
A' ménkö sem tudná mind elő számlálni,
Miket a' Madame szokott praetendálni.

Le-törött kápája Füredi nyergemnek,
 Tzifra Pistofookban palatczkák teremnek.
 Az egész életem fenékkal fel-fordúlt,
 Egy nyomorúságom másikára tódult,
 Keserves forsomon könyvem ugyan tsordult,
 Ollykor az elmém-is tsuda hogy nem bódult.
 Jobb lett volna mennem Franczia Országban,
 És bújosnom inkább alsó Indiában,
 Tsontomat le-tennem a' szép szabadságban,
 Mintsem nyomorkodnom így az Házaságban.
 Keferegen az Eg a' fok csillagokkal,
 Szánnyon erdő mező a' szép virágokkal,
 Hegyek völgyek berkek ki-folyó kúakkal,
 Szellő viz tűz minden Elementumokkal.
 Ti-is mély pokolban lakozó Istenek,
 Hogy sem annyi kínok naponként öllyenek,
 Jobb a' mérges Parkák mindjárt itt legyenek,
 Testem bordajából engem ki-messenek.
 Mert vaj ki keserves illyeket szenvedni,
 Egy hitvány Aszfzonynak kedviért epedni,
 Az al-fele mellett így el-penészedni,
 Talán jobb lett volna Disznókat őrzeni.
 De mi hasznom el-múlt dolgokról beszélni,
 Mikor orvosságot nem lehet remélni,
 A' szép szabadságot akkor kell bersülni,
 Mikor még az jármot el-lehet kerülni,
 Regviem xternam azért szabadságom,
 Nyugodjál békével meg-holt nyájasságom,
 Légy jó egészségben édes ifúságom,
 Te-is már meg-botsáfs régi Pajtáságom.
 Azért Felesége hogy ha van 's lefz kinek,
 Hogy ha el-adhatja aztat valakinek,
 Ha pediglen pénzért nem kölne senkinek,
 Ingyen-is adhatja aztat akár kinek.
 Mondottam ezeket Mások példájára,
 Hogy ki-ki vigyázzon jövődő forsára,
 Valaha ne jusson vélem egy nótára,
 Bóldog a' kic tanít más embernek kára.

(25.)

Nints pénzem nem merem magamot menteni,
 Akár bőrröm alúl fogom ki-metzeni,
 Vagy más Jámboroktól per furtum szerzeni,
 Praetensiójának még-is meg-kell lenni.

(26.)

Mert ha nem tselekszem léssen mit szenvednem
 Az alsó dupéját fordítja ellenem,
 Sok koldust gaz-embert el-kelletik nyelnem
 'S mintha nem hallanám békével fülelnem.

(27.)

Elöl-kerül ama' híres História,
 Hogy Ihrgnaden Nemzet Régi Familia
 Nem volt Disznó-Pásztor semmi Attyafia,
 Valamintha volna Mária Theresia.

(28.)

Bezeg rá akattam most az Oskolára,
 Mint a' Muskatéros eb-harmintzadjára,
 Úgy rá szokám már sok tzifra mustrára,
 Hogy bizvást mehetnék már Tyúk Isztrázsára.

(29.)

Keleptzében esett kényes Ifiúságom,
 Bú bánatra fordúlt öröm 's vígasságom,
 El-veszett jó kedvem el-múlt nyájasságom,
 Mert rabságban esett régi szabadságom.

(30.)

Meg-ritkúlt a' száma karmazsin tsiszmámnak,
 Le-kopott Krepénye parádés ruhámnak,
 Éhessen kell jární a' jó Paripámnak,
 Nints már betsülettye Gavallérságomnak.

(31.)

Hervad Koltsag tollam le-húllt süveg mellül,
 'S koplal a' jó Lovam alig hogy le-nem dül,
 Nem fénylik fegyverem pók-hálóban merül,
 Jaj be jó hasznom van a' Feleségemről.

(32.)

Le-kopott már szőre szép Parducz bőrrömnek,
 Tsujtárom Tzafrangom pad alatt hevernek,
 Le-törött kápája Füredi nyergemnek,
 Tzifra Pistolokban palatzkák teremnek.

(41.)

Mondottam ezeket Mások példájára,
 Hogy ki-ki vigyázzon jövőndő sorsára,
 Valaha ne jusson vélem egy nótára,
 Bóldog a' kit tanít más embernek kára.

(33.)

Az egész életem fenékkal fel-fordúlt,
 Egy nyomorúságom másikára tódúlt,
 Keserves sorsomon könyvem ugyan tsordúlt,
 Ollykor az elmém-is tsuda hogy nem bódúlt.

(34.)

Jobb lett volna mennem Frantzia Országban,
 És bújdosnom inkább alsó Indiában,
 Tsontomat le-tennem a' szép szabadságban,
 Mintsem nyomorkodnom így az Házasságban.

(35.)

Keseregjen az Ég a' sok tsillagokkal,
 Szánnyon erdő mező a' szép virágokkal,
 Hegyek völgyek berkek ki-folyó kutakkal,
 Szellő víz tűz minden Elementumokkal.

(36.)

Ti-is mély pokolban lakozó Istenek,
 Hogy sem annyi kínok naponként öllyenek,
 Jobb a' mérges Parkák mindjárt itt legyenek,
 Testem bordájából engem' ki-messenek.

(37.)

Mert vaj ki keserves illyeket szenvedni,
 Egy hitvány Aszszonynak kedviért epedni,
 Az al-fele mellett így el-penészedni,
 Talán jobb lett volna Disznókat őrzeni.

(38.)

De mi hasznom el-múltt dolgokról beszélni,
 Mikor orvosságot nem lehet remélni,
 A' szép szabadságot akkor kell betsülni,
 Mikor még az jármot el-lehet kerülni.

(39.)

Requiem aeternam azért szabadságom,
 Nyugodjál békével meg-hólt nyájasságom,
 Légy jó egésségben édes ifiúságom,
 Te-is már meg-botsáss régi Pajtáságom.

(40.)

Azért Felesége hogy ha van 's lesz kinek,
 Hogy ha el-adhatja aztat valakinek,
 Ha pediglen pénzért nem kölne senkinek,
 Ingyen-is adhatja aztat akár kinek.

Egy, a bódvaszilasi plébánián fellelt papi szemináriumi tankönyvről. A katolikus plébániákon őrzött könyvgyűjtemények kétféle módon gyarapodhatnak: egyrészt az eklészia saját beszerzéséből (vásárlás, ajándékozás), másrészt pedig az egyes, adott ideig szolgáló papok hagyatékából. Míg az egyes egyházközségek kezén lévő kéziratos irattári (levéltári) anyag (anyakönyvek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek stb.) lajstromát viszonylag jól ismerjük,¹ addig az ott őrzött nyomtatványokról, könyvekről semmiféle elérhető nyilvántartás a mai napig nincs. Utóbbi mielőbbi pótlása azért is lenne sürgető, mivel számos községi anyaegyházban a papi állás napjainkban betöltetlen, ennek megfelelően az épületek és a bennük őrzött örökségi értékek sorsa is bizonytalan. Szerencsés az, amikor a könyvvállomány együtt marad, sőt, feldolgozása is elkészül.²

A Bódva-völgyi római katolikus plébániák könyvgyűjteményeinek sorsa meglehetősen esetlegesen alakult az elmúlt századokban. Korai nyomtatványokkal aligha számolhatunk, miután legtöbbször csak a 18. század első felére történik meg a plébániák visszavétele a reformátusoktól.³ Azonban a 19. századra már helyben rendelkezésre állhat egy kisebb-nagyobb könyvgyűjtemény, függően persze a mindenkori plébános igényeitől és lehetőségeitől.

Az egykori Torna megyei Szilas ilyen szempontból sem lehetett kivétel. A település környezetében központi szereppel bír, az Esterházyak a 18. század elejétől birtokközpontként használják, s ennek megfelelően reprezentációs igényvel alakítják a falut és a templomot. Az új barokk templom 1772–1773-ban épült, a plébánia papjainak kiválasztásában mindvégig szerepet játszik az Esterházyak kegyúri joga. A historia domusban⁴ a 18–19. századi plébánosok ekként következnek: Meltsányi Mihály (1724–1728), Kovács András adm. (1728–1732), Zsillavy András (1732–1775), Gregovszky József (1775–1812), Zabka Márton (1812–1832), Grósz András (1832–1850), Stromp István (1850–1865), Malinák Gusztáv (1865–1875), Derbész József (1875–1883), Ökrössy István (1883–1897), Kovács Ágoston adminisztrátor (1897), Szilbert Lajos (1897–1931). A tornai főesperesség alsópapságának származása jelenleg kevésbé kutatott,⁵ így kulturális igényük, a közösségi életre gyakorolt közvetlen hatások is alig ismert.⁶

A plébánián egykor őrzött könyvekről főként a plébánia egyházlátogatási jegyzőkönyvei szolgáltatnak adatokat. Eszerint meglehetősen szegényes könyvvállományról beszélhetünk. Természetesen

¹ *A magyarországi katolikus egyház levéltári anyagának fondjegyzékei, 2. rész, Plébániai levéltárak, A–C kötet*, szerk. Dóka Klára, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986–1987 (Magyarországi Egyházi Levéltárak Fondjegyzékei, II).

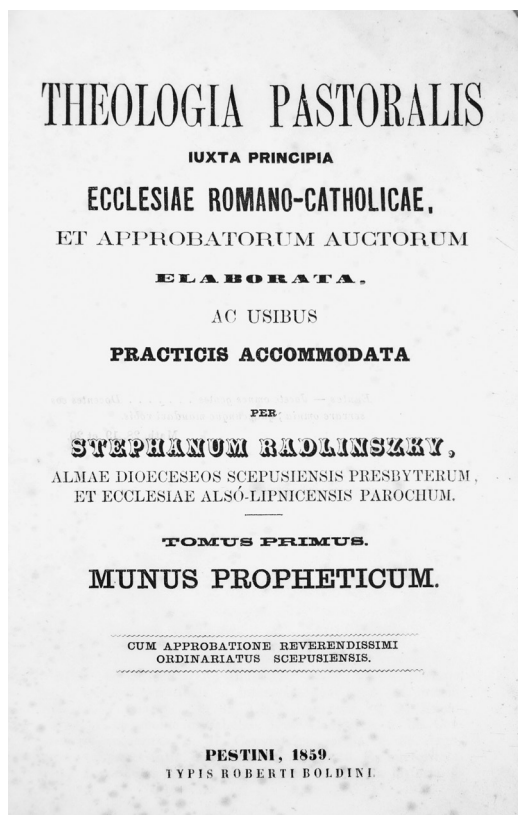
² Utóbbira példaértékű: FAZEKAS István, *Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében = Uő, A reform útján, A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, Feldolgozások, 20), 147–162, MONOK István, *A könyv és az olvasás Zalamerenyén 1746–1846*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Egyetem, 2021 (Kulturális örökség).

³ A Bódva-völgy (Borsod vm. északi része, Torna vm.) egyházai katolikus megújulásának története csak részben feldolgozott, az utóbbi évek irodalmából: JUHÁSZ Attila, *A tornai plébánia története*, Kassa, Pont, 2002 (Bibliotheca Tornensis, 1); MIHALIK Béla Vilmos, *Papok, polgárok, konvertiták, Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések).

⁴ Szent József Római Katolikus Plébánia irattára, Bódvaszilasi (Bsz. R. Kat. Pléb. It.), a historia domus az anyakönyv (Matr.) V. kötetében a 257. és 258. p. közé ragasztva.

⁵ A főesperesek olykor az alsópapságból kerültek ki, vö. BÉRES Gyula, *A tornai főesperesek, 1273–1776 = Egyháztörténeti Szemle*, 10(2009), 1, 32–64.

⁶ A kutatás módszertanára vonatkozóan: BÁRTH Dániel, *Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek) = Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, szerk. Báth Dániel, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 9–42.



1. ábra. A tankönyv első kötetének címlapja
(fotó: Jozef Peniaško)

elő néhány gombafertőzött kötet a megmaradt korábbi könyvtárból, közöttük Radlinszky István 1859-ben nyomtatott, lelkipásztorkodás témájú tankönyve (1. ábra).

A kötet egyértelműen Ökrössy István plébánoshoz köthető, akinek az életéről nem sokat tudunk. A rozsnyói római katolikus anyakönyv vonatkozó bejegyzése szerint 1845. október 29-én keresztelték meg Ökrös István rozsnyói csizmadia és Markó Zsuzsanna gyermekeként Rozsnyón.¹⁰ Származását tekintve így inkább szegénysorsúnak mondanánk. (Vezetéknévének megváltoztatásában a későbbi társadalmi felemelkedést látjuk igazoltnak, esetleg az eredeti név dehonesztáló jellegét leplezi.) Fel-

ezek a plébánia leltárába vett kötetek, az egyes papok saját könyveiről szinte semmit nem tudunk. A katolikus restauráció után fennmaradt első vizitációs jegyzőkönyv (1713) is leírja: „missale in octavo ut vocant vetustu[m] et iam pene inutile, non enim tantum nova festa in eo n[on] se illa ver[um] etia[m] attritu[m] iam valde est et lacer[um]”, azaz „egy nyolcadrés misekönyv, régi és haszontalan, mert nemcsak hogy az új ünnepeket nem tartalmazza, hanem kopott és nagyon rongyos is.”⁷ Az eklézsia nemsokára (feltehetően kegyúri adománnyal) gazdagodott, egy 1725 végén készült kimutatás szerint már ’missale’ (misekönyv), ’rituale’ (szertartáskönyv) és ’cantionale festum et dominicale’ (énekeskönyv ünnepekre és vasárnapra) van a birtokukban.⁸ Mintegy 130 év után, az 1855-ben készült vizitáció alkalmával tételesen felvett jegyzék szerint már a könyvtár állománya 130 műből áll, ebből 110 latin, 3 német, 1 szlovák és 16 magyar nyelvű.⁹ A plébánia könyveiről a továbbiakban forrásaink már nincsenek.

A 20. század változásai a plébánia berendezését nem kímélték, az utolsó plébános, aki lakta, Linter József (szolgált 1959–1989 között) volt. Utódai jellemzően nem törődtek a lakatlan plébániával, olyanra, hogy amikor 2012-ben felújítási terv készült, a plébánia pincéjéből került

⁷ Bsz. R. Kat. Pléb. It., egyházlátogatási jegyzőkönyvek (a továbbiakban: CanVis.), 1713. Korabeli másodpéldánya: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Esterházy család hercegi ágának levéltára; Repositorium (P 108), Rep. 24., Fasc. P., No. 199.

⁸ MNL OL, P 108, Rep. 24., Fasc. J., No. 402.

⁹ Bsz. R. Kat. Pléb. It., CanVis. 1855.

¹⁰ Štátny oblastný archív v Levoči. Rímsko-katolícka cirkev. Farský úrad Rožňava (Rožňava). A rozsnyói római katolikus plébánia anyakönyve VII. (Matricae baptisatorum ab a[nno] 1816–1863, item copulatorum 1816–1853), 157r fol.

tehetően a katolikus püspöki székhelynek számító szülővárosában nevelkedett, s ott végezte el a teológiát is, azonban ezt már az említett tankönyv bejegyzéseiből is látjuk.

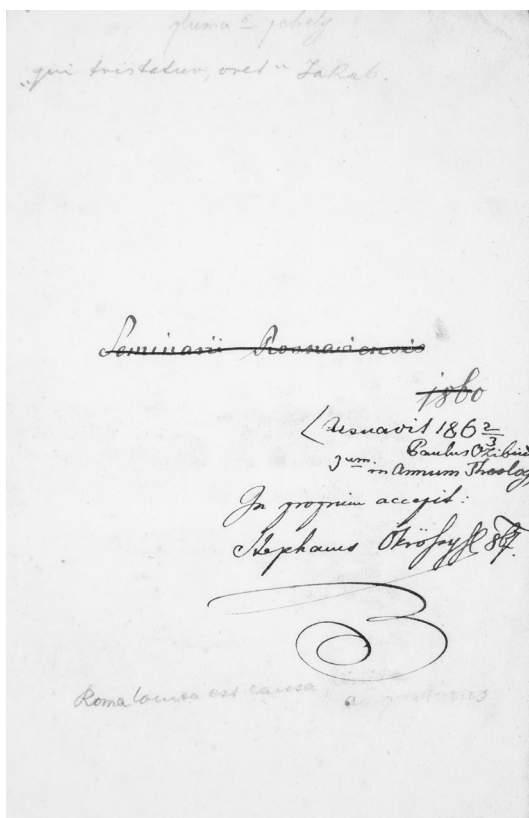
Szilasa 1883 nyarán kerülhetett, talán a szokásos nyári paphelyezésekkel. (Elődjét, Derbész Józsefet ekkor a szomszédos Tornaszentandrásra helyezték, öntöttvas sírkeresztje a falu középkori, műemlék temploma közelében áll.) Jelenlétének az első nyoma egy keresztlési bejegyzés 1883. augusztus 29-ről, az utolsó pedig szintén egy bejegyzés, ezúttal a halotti anyakönyvi részben, eszerint a temetést 1896. október 5-én végezte.¹¹

Haláláról az egyházmegye névtárának szűkszavú nekrológja tudósít: „1897 22 Iulii. Stephanus Ökrössy, Parochus Szilas, a. aet. 52, presb. 29.”¹² Azaz 1897. július 22-én hunyt el, szilasi plébánosként, 52 évesen, 29 évnyi egyházi szolgálat után. A szilasi halotti anyakönyvben lévő adatok szerint július 26-án temette Holczmann Zsigmond esperes-plébános, a megjegyzéshez pedig ezt írták: „A halott 281. sz. alatti bizonyítvány szerint beszenteltetett, ide, Szilasra szállítatott.”¹³ Ugyan a születési és lakhelye rovatban Rozsnyó, illetve Bártfaúrdó, a halál okaként pedig agyszélhűdés szerepel, előbbi rovatnál Bártfaúrdó minden bizonnyal az elhalálozási helyet jelöli. A rendelkezésünkre

álló adatokból az valószínű, hogy még 1896 októberében Szilasra megbetegedett, ezután kerülhetett a szanatóriumáról ismert felvidéki üdülőtelepre, ahol azonban nem sikerült meggyógyítani. A megbetegedett plébános kapcsán Kovács Ágoston káplánként adminisztrálja az eseményeket a töredékesen fennmaradt plébániai iktatókönyv adatai alapján.

Ökrössy István alig több mint 13 éves szilasi szolgálatának szinte csak az anyakönyvekben van nyoma. Kézírásának képe a kor szokványos folyóírását mutatja, külalakilag kifejezetten szép, mondhatnánk, gyöngybetűkel írt. Hagyatékából maradt ránk a már említett tankönyv.

A kötet szennylapján áthúzva: „Seminarii Rosnaviensis 1860”, alatta: „Usuavit 1862/3 Paulus Ozibius 3^{um} annum Theolog”. Majd már Ökrössy kézírásával: „In proprium accepit Stephanus Ökrössy [1]867” (2. ábra). A könyvek sorsa, ahogy a tankönyveké is, a possessorii bejegyzésekben dokumen-



2. ábra. Tulajdonosi bejegyzések a kötet szennylapján
(fotó: Jozef Peniaško)

¹¹ Bsz. R. Kat. Pléb. It., Matr. V. (Kereszteltek 1880–1899, meghaltak 1880–1899, megtértek anyakönyve), 9v fol., 36. p.

¹² *Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Rosnaviensis pro anno Jesu Christi MCMI*, Rozsnyó, [k. n.], 1901, 173.

¹³ Bsz. R. Kat. Pléb. It., Matr. V., 37. p.

talható. Eszerint eredetileg a rozsnyói papi szeminárium példánya lehetett, amit az 1862/1863-as tanévben egy Osibius Pál nevű harmadéves teológus használt, s majd 1867-ben vette kezébe Ökrössy István. Nyilván ő is harmadéves teológusként, felszentelés előtt álló kispapként hallgatta a tárgyat. Így talán az 1870-es évek elején már káplánkodhatott is valahol a rozsnyói egyházmegyében.

A rozsnyói szeminárium és teológia jóval a rozsnyói egyházmegye létrejötté (azaz az esztergomi egyházmegyéből való kiszakadása, 1776) után, csak 1814-ben született meg. Ezt követően is bizonytalan működés jellemezte, s csak 1862-ben Kollárscsik István püspök biztosította megnyugtatóan a növendékek ellátását és a tanárok fizetését. A lelkipásztorkodástan és az erkölcsstan tanára 1864-ben dr. Klinger István volt.¹⁴ Ebben az átmeneti időszakban került tehát a kötet Rozsnyóra.

A lelkipásztorkodástan önálló tantárgyként 1775-ben jelent meg a teológusképzésben, korábban az erkölcsstan részeként oktatták. Ezért aztán tankönyvei csak a 19. század folyamán jelentek meg magyar szerzőtől, így Szilasy János egyetemi tanár, nagyváradi kanonok, majd Gryneus Alajos egyetemi tanár említhető.¹⁵

A fennmaradt tankönyv szerzőjével, Radlinszky Istvánnal (1822–1889) kapcsolatban sem bővelkedünk adatokban. Amit biztosan tudunk róla, hogy 1822-ben született, majd 1846-ban szentelték pappá, plébános volt az Árva megyei Alsólipnicán, illetve szentszéki jegyző. Két nyomtatásban megjelent munkája ismert: az 1840-ben Budán nyomtatott *Ode (Költemény)* című műve, a másik, a Pesten 1859-ben megjelent lelkipásztorkodástan tankönyve. A háromkötetes mű teljes címe: *Theologia pastoralis juxta principia ecclesiae romano-chatolicae, et approbatorum auctorum elaborata, ac usibus practicis accommodata* (Lelkipásztori teológia a római katolikus egyház alapelveihez és ismert szerzők értekezéséhez, valamint gyakorlati használatra alkalmazva). A kötetek még egy kiadást értek, ezek Bécsben 1869 és 1871 között láttak sajtot.¹⁶

A három kötet a következő: *I. Munus propheticum* (prófétai szolgálat), 368 p.; *II. Munus sacerdotale* (papi szolgálat), 219 p.; *III. Munus regium* (királyi szolgálat vagy pásztori igazgatás), 191 p.

Ökrössy tankönyvpéldánya szerzői kolligátum, azaz a három önálló művet egybekötötték, gerince és a kötéstábla sarkai fekete bőrt, a táblái barnás márványozással festett papírt kaptak (félbőrkötés), a lapokat enyhén körülvágták, mérete így 136 × 206 mm. A gerincen aranyozott betűkkel szerepel: „Radlinszky Theologia Pastoralis 1 2 3”. A kötés minden bizonnyal már Rozsnyón megvolt, hiszen a későbbi lapszéli jegyzeteket a könyvkötői körülvágás sehol nem érinti.

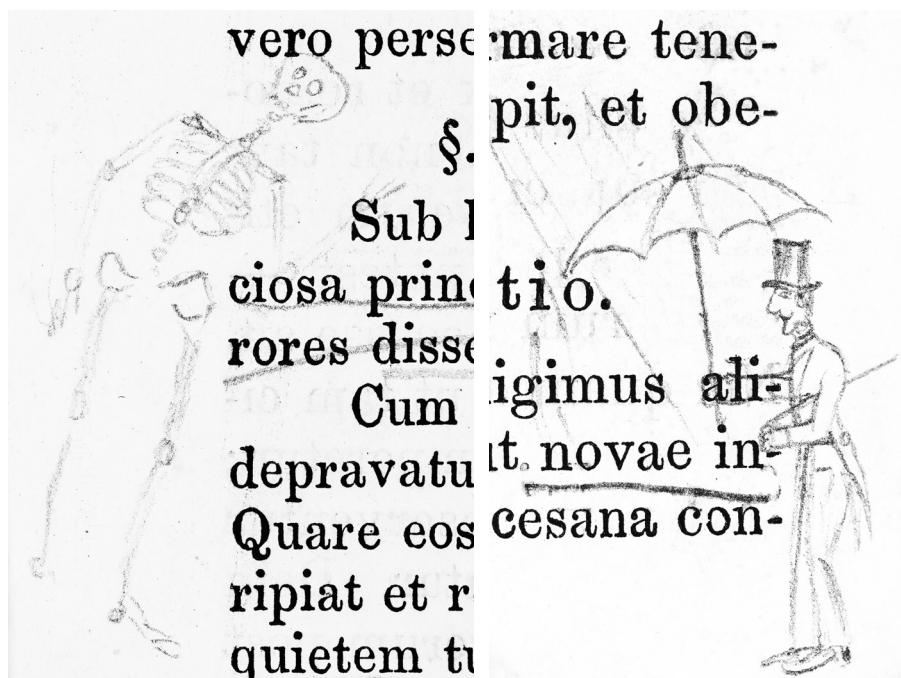
A helyi egyház vezetése és az azt fenntartó közösség a latin nyelvű könyveket a 20. század második felére egyre kevésbé tekintette értéknek; számolatlanul semmisültek meg ezek a könyvek a plébániákon az elmúlt évtizedek alatt.

Igazából a kötet azért érdekes számunkra, mert emléke egy Bódvaszilashoz kötődő plébánosnak azzal, hogy magán viseli a rozsnyói teológushallgató(k) egykori használatának nyomait. A fontosabb – feltehetően számonkért – fejezetekben rendre előfordulnak a tanulásra utaló aláhúzások: ezeket többnyire puha grafitceruzával, de olykor kék és piros ceruzával tette meg Ökrössy. Érdekes, hogy a szövegközi, illetve a margójegyzetekben nem használ tollat. (Esetleg azért, mert tankönyvként vissza kellett volna adnia?) Gyakoriak az értelmező lapszéli megjegyzések, ritkább latin szavak szószedetei, nyelvük többnyire igazodik a szöveghez, azaz latin, de olykor rövid magyarul írt sorok is olvashatók. A bejegyzések már a kötet szennylapján feltűnnek: itt a diákromantika érzelmős rigmusai mellett gyaníthatóan tanári aranyköpések is megférnek. A hátsó vákátoldalon pedig a vizsgatételek címét, illetve témaköreit látjuk.

¹⁴ TELGÁRTI Lipót, *A rozsnyói papnöveldé története (Félszázados megnyitásának alkalmából)* = *Magyar Sion*, 2(1864), 758.

¹⁵ KARÁCSONYI János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonatkozásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1929³, 328.

¹⁶ SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 11. kötet, Bp., Hornyászy Viktor, 1906, 369. hasáb.



3–4. ábra. Ceruzarajzok a kötetből Ökrössy Istvántól (fotó: Jozef Peniaško)

Talán nem szentségtörés, ha a huszonéves Ökrössyben meglátjuk a csintalankodó diákot is. Bár egy felszenteléshez közel álló kispapot hajlamosak vagyunk komoly és humortalan, a szeminárium folyosóin szótlánul bolyongó fiatalembernek gondolni, ez esetünkben bizonyára nem így lehetett. Erre a tankönyvben számos helyütt előforduló ceruzarajzocskák a bizonyítékok. Tíz helyütt találunk a kötetben margószéli rajzokat, melyek egy része a szöveghez kapcsolódik, ilyenek a szertartásokban használt tárgyak képei: gyertyát fogó kéz (kötet oldalszámmal: I/284.), lámpás (II/25.), ciborium, azaz áldozó kehely (II/89.), monstrantia, azaz szentségtartó (II/97.), egy szertartáskönyvecske és egy aspersorium, azaz szenteltvízhintő (II/109.). Ezekben persze nincs semmi meglepő. Ezzel szemben ott vannak a diák karikatúrarajzai egy integető csontvázról (I/321.) (3. ábra), ábrándozó (phanaticus) férfiről és egy házioltár mellett imádkozó, újonnan megtért (neoconversa) asszonyról (I/326.), egy ördög fejről (I/350.), aztán egy kimondottan illetlen kép az aranyerével küszködő férfiről (I/353.), illetve egy esernyős úrról (II/16.) (4. ábra). Mondani sem kell, hogy nem tankönyvi ábrák ezek, csak a száraz iskolai szöveget tanulás közben oldani próbáló teológushallgató emberi megnyilvánulásai, amelyek talán minden korban hasonlóak.

Valamiért a kötet nem lett újabb papnövendék tankönyve, Ökrössy István ugyanis magánál tartotta, és elhozta azt szilasi, utolsóvá lett szolgálati helyére is. Tulajdonosának halála után pedig a 'graeca sunt, non leguntur', azaz „görögül [esetünkben: latinul] van, nem olvassuk” szövegek sorsa jutott a könyvnek; aztán, mint tapasztaltuk, a plébániai könyvtárnak is. Ha a mára – csonkán idézve – más értelmet nyert Terentianus Maurus-idézetet ('habent sua fata libelli') citáljuk, miszerint a könyveknek megvan a maguk sorsa, akkor bizonyára megvan a könyvtáraknak is. Ahogy az őket létrehozó közösségeknek és egykori, elfelejtett tulajdonosaiknak úgyszintén.

FIGYELŐ

Velence és a törökök. A kandiai háború dalmáciai szakasza a velencei historiográfiában.*

Federico Moro, *Venezia e la guerra in Dalmazia, 1644–1649*, Gorizia, LEG Edizioni, 2018 (Le guerre, 91). 208 p. Federico Moro velencei lokálpatrióta könyve a 17. századi velencei, de egyúttal az európai történelem egyik igen fontos, a kortársakat izgalomban tartó eseménysorozatának, a velencei–török háborúnak a mellékhadszínterével foglalkozik. A leginkább kandiai háború néven ismeretes eseménysor (1645–1669) magyar és erdélyi szempontból is rendkívül fontos, mivel eseményei, fordulatai kihatottak az egész kelet-közép-európai térség politikai viszonyaira. Enélkül például elképzelhetetlenek IV. Ulászló lengyel király törökellenes háborús tervei. A király a kozákok mellett, akiknek a felkelése alapjaiban rengette meg a kelet-közép-európai térséget is, fontos szerepet szánt az erdélyi fejedelemnek. De gondoljunk csak Zrínyi Miklósról és Magyarország török uralom alóli felszabadítását illető terveire, amelyek formálódásában minden kétséget kizáróan szerepet játszott az a tapasztalat, hogy egy itáliai városállam képes volt évtizedekig dacolni egy világhatalommal.

A könyv öt fejezetre oszlik, amelyekben a kandiai háború dalmáciai mellékhadszínterével, az 1644 és 1649 közötti háborús időszakokkal foglalkozik. A fejezetek egy-egy háborús évet tárgyalnak. Ezekben a fő fejezeteken kívül a kötet elején egy előszót és egy bevezetőt, a végén pedig összefoglalást és két függelékkel találunk.

Azt, hogy Morónak miért erre az öt háborús évre esett a választása, a bevezetőben azzal indokolja, hogy meglátása szerint ez az időszak bizonyult döntő jelentőségűnek a városállam számára. A dalmáciai fronton sikerült tartós sikert elérni Velencének: az ekkor kialakult erőviszonyok rögzültek a következő két évszázadra. A harc tétje az volt, hogy a kevert dalmát–szláv kultúrájú és lakosságú terület velencei birtok marad, vagy tartósan oszmán uralom alá kerül. A küzdelem és a siker jelentőségét a szerző azzal illusztrálja, hogy párhuzamot von a dalmáciai háború és az 1664-es szentgotthárdi csata, illetve a Bécs alatt elért keresztény győzelem között. A dalmáciai győzelem kivívásában a velencei csapatok két vezetője, Lunardo Foscolo és helyettese, Christoph Martin von Degenfeld oroszlánrészt vállaltak. Ezzel a kiemeléssel jelzi a szerző, hogy a siker alapját az emberi tényezőben látja.

Moro a rövid előszóban kifejti azt az egyébként közismert tényt, hogy Dalmácia kulcsfontosságú területnek számított Velence léte, fennmaradása szempontjából, amelynek megtartása elképzelhetetlen volt a dalmát tengerpart mentén létrehozott bázisok láncolata nélkül. Ezek közül az ismertebbek Cittanova (Novigrad), Pola (Pula), Zára (Zadar), Spalato (Split), Cattaro (Kotor), Corfú, Zante (Zakynthos) egészen le Kandiaig (Kréta). Ez utóbbi fővárosa Canea, amelynek a megtartásán nyugodott Velence tengeri hatalma az Adriai- és az Égei-tenger térségében. A későbbi harcok tükrében a legfontosabb hadszíntérnek Sebenico (Šibenik) városa bizonyult, amelyet módszeres ostrom alá vettek a török csapatok. A városnak, amely a szárazföld belsejébe vezető kommunikációs vonalakat ellenőrizte, hosszú csatornán keresztül nyílt kijárata a tengerre. Ezt egy kis velencei erőd, a San

* Készült az ELKH–PPKE–PTE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében, a TKI támogatásával.

Nicolò ellenőrizte. Megszerzésével a török nemcsak a tengerpartra juthatott ki, hanem a velenceieknek a part menti sávban kialakított védelmi hálózatát is ketté tudta volna vágni. Ezért akarták a törökök a várost megszerezni.

A part menti kisebb-nagyobb településeken, erődőkön nyugodott tehát Velence védelmi rendszerének alapja, ezek jelentős kereskedelmet is bonyolítottak. Főleg élőállatról van szó – évente tízezres nagyságrendben –, de emellett meg kell említenünk a rabszolga-kereskedelmet is. Ez utóbbin keresztény oldalról természetesen nem a klasszikus és a török által is gyakorolt rabszolga-kereskedelmet, hanem hadifoglyokkal való adásvételt kell értenünk. A rövid fejezet végén a szerző felsorolja azt a négy fontos tényezőt, amelytől szerinte Dalmácia sikeres védelme függött, vagyis a tengeri fölény kivívását, illetve megtartását, az európai gyalogság taktikai fölényét, a helyi erők erőteljes bevonását a harcokba, de mindenekelőtt a megfelelő és alkalmas vezetést. Ez utóbbinak a kulcsa a 'provveditore generale',¹ Lunardo Foscolo volt.

Az első fejezet az 1644–1645 címet viseli: ebben a kandiai háború kitörésének előzményeiről, illetve a két fél háborús előkészületeiről olvashatunk. A háború kirobbanásának közvetlen ürügye a máltai lovagok akciója volt. A rend egyik kalóztevékenységet is folytató hajója elfogott néhány török hajót, amelyek Konstantinápolyból Egyiptomba igyekeztek, és amelyeken történetesen a szultáni szeráj eunuchja tartózkodott, aki mekkai zarándoklatra igyekezett harminc, a szultáni szerájhoz tartozó nő, köztük I. Ibrahim egyik gyermeke társaságában. Előre látható volt, hogy ezt a sértést a Porta nem hagyja megtorlatlanul. Jóllehet az elkövetők a lovagok voltak, Velence belekeveredett a konfliktusba, mivel a máltai hajók velencei kikötőkön keresztül hagyták el a térséget. A törökök bosszút akartak állni, ezért hajóhadat állítottak fel, amelynek hivatalos úti célja a lovagok központja, legfontosabb erőssége, Málta volt. A velenceiek sem tétlenkedtek, és megerősítették a határaikat: Krétára például 2500 gyalogost helyeztek át, Amszterdamban hajókat béreltek, illetve legénységet toboroztak. Segítséget kértek a pápától és az itáliai fejedelmektől, közben éber szemmel figyelték a Dardanellákat, várva a kifutó török hajóhadat. A köztársaság ugyanis attól tartott, hogy a célpont nem Málta, hanem valamelyik velencei birtok, például Kréta lesz. Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a sziget szinte egy szempillantás alatt elesett, aminek fő okai között szerepelt az a szintén köztudott tény, hogy a szigetlakó görögök finoman szólva elégedetlenek voltak a velencei uralommal, igazságtalannak és súlyosnak tartva azt.

Azt azonban egyetlen, a háborúval foglalkozó munka sem említi, hogy ugyanakkor Dalmáciában, ahol a velencei uralom nem nehezült kevésbé az alattvalók, főleg a szlávok vállára, mint a görögökére, miért nem támogatták a hódítókat. Az okok közt mindenképpen meg kell említeni a vallást. A krétai görögök ugyanis, a ciprusiakhoz hasonlóan, akik 1570-ben kerültek oszmán fennhatóság alá, ortodox hitűek, míg Dalmácia lakói alapvetően római katolikusok voltak. A másik ok az emberi tényezőben keresendő: Dalmácia élére a már említett Foscolót² helyezték, Krétára pedig egy régi velencei család sarja, Andrea Corner került, aki amellett, hogy viszonylag hamar elesett a harcokban, dalmáciai kollégájánál kevésbé rátermett és a helyben lakók irányában kevésbé megértő vezetőnek bizonyult. Vele szemben a Krétát megszálló inváziós török hadsereg vezetőjének, Deli Hüszejnnek nagyon hamar sikerült megnyernie a krétaiak bizalmát. Moro szerint Hüszejn Krétán úgy viselkedett, ahogyan Foscolo Dalmáciában: ez magyarázza szerinte, hogy itt a támadó törököknek nem sikerült elnyerni a lakosság bizalmát és katonai támogatását. Pedig nem mondhatnánk, hogy a török nem törekedett erre. A nagyvezír a Dalmáciába indítandó török sereg élére a dalmát származású Juszufo-

¹ A velencei, de általában az itáliai hadi és kormányzati tisztségeknek nincs egységes, magyar elnevezése. Ezért eredeti nevükön kerülnek említésre. Az olasz életrajzi lexikon az egységesített Leonardo néven említi a személyt, ugyanez a név velencei nyelvjárásban Lunardóként hangzott.

² Bár a Foscolók nem tartoztak a városalapítók közé, elég régen (12. század) megtelepedett családról van szó.

nevezte ki, akit eredetileg Joseph Muskovicsnak hívtak, és aki igen fiatalon, harminckét évesen lett kapudán pasa, vagyis a hadiflotta vezére.

A kezdeményezést magához ragadó oszmán fél sikeresen tévesztette meg a velenceieket, akik, mint fentebb láttuk, gyanakodva bár, de felültek a Porta elterelő manővereinek, és végül is elhitték, hogy a török had mégiscsak Málta ellen fog vonulni. Dalmáciára végképp nem gondoltak, pedig – Moro szerint – ha a töröknek ekkor sikerült volna elfoglalni a dalmáciai támaszpontokat, akkor ezáltal nemcsak Velence hadi potenciáljára mérhettek volna végzetes csapást, hanem ezek birtokában közvetlenül is tudták volna támadni a várost. Ám török oldalról ezt a lehetőséget bizonyíthatóan nem is tették komoly mérlegelés tárgyává, ami a szerző szerint élő példája a Porta nem megfelelő geostratégiai gondolkodásának és ebből fakadó hibás döntésének.

Az oszmán haditerv ugyanis a konfliktus súlypontját, következésképpen a katonai megoldás színhelyét Kréta szigetére helyezte. Úgy tűnik, kizárólag Kréta megszerzésére gondoltak, és ahelyett, hogy egy körületekintően kiszemelt célpontra mértek volna bénító csapást – jóllehet az ellenfélhez képest óriási pénzügyi, katonai és ipari erőforrásokkal rendelkeztek –, hosszú, elhúzódó harcokba bonyolódtak. Ráadásul Velencét egyszerre négy ponton is támadhatták volna, amelyek egyidejű védelméhez egészen egyszerűen nem volt elég ereje a köztársaságnak. Ezek Dalmácia, a Jón-szigetek, az Égei-szigetek és Kréta voltak. Az elhibázott oszmán stratégiának köszönhetően, amely rosszul választotta ki a harc súlypontját, a köztársaságnak jóval kevesebb területre kellett erőforrásait koncentrálnia. Az ígéretesen induló krétai török rajtaütés sikerét nagymértékben csökkentette, hogy a sziget teljes birtokbavételéhez szükséges legfontosabb stratégiai pontot, a fővárost és három kisebb kikötőt nem sikerült rögtön elfoglalniuk. A következmény: hogy a harcok majdnem negyed évszázadig (!) húzódtak. Erre egyik fél sem számított.

A Portától eltérően velencei oldalon akadtak politikusok, akik világosan látták, hogy hol van a kirobbanó konfliktus súlypontja. Tommaso Morosini egy beadványában olyan háborús stratégiát vázolt fel, amelyet ma 'offset strategy'-nek hívnánk: ennek lényege, hogy az erőfeszítéseket nem az ellenség haderejének, hanem az azt tápláló erőforrásoknak a megsemmisítésére kell koncentrálni. Morosini azt ajánlotta a szenátusnak, hogy a flotta vegye blokádnál alá a Dardanellákat, Konstantinápoly ugyanis nem csupán az Oszmán Birodalom politikai központja, nem pusztán egy óriási lakossággal rendelkező főváros volt, hanem egyúttal az oszmán hajóhad bázisa, és itt állt a velencei mintára létrehozott Arzenál is. Ha a velencei hajóhad lezárja a Dardanellákat, a birodalom nem lesz képes használni tengeri erőit, és nemsokára azzal kell szembesülnie, hogy a fővárosban ellátási problémák lépnek fel. Az élelemhiány lázadásokhoz fog vezetni, amely majd arra kényszeríti a törököket, hogy flottájukkal nyílt csatát vállaljanak a velenceiekkel szemben, akik ebben az esetben képesek lennének megsemmisítő csapást mérni az oszmán tengeri haderőre. A Dardanellákon keresztül vezető tengeri út képezte az Oszmán Birodalom kereskedelmi forgalmának ütőerét. Morosini rámutatott, hogy a törökök gyengesége egyúttal a Velencei Köztársaság ereje.

Ehhez a fejtegetéshez okvetlen hozzá kell tennünk ugyanakkor azt a magyar történetírás által is ismert tényt, hogy Konstantinápoly gabonával és hússal való ellátását fő részben a két román vajdaságból, illetve a mai Ukrajna területéről fedezték, ezért volt a Porta számára rendkívül fontos nemcsak Moldova és Havasalföld, hanem az erdélyi fejedelemség feletti ellenőrzés megtartása is. Ez utóbbi az ellátás vonalát fedezte, az előbbieket kiesésével pedig a főváros éhezett volna.

A helyes stratégia megtalálása és alkalmazásának nehézsége mellett a másik fő probléma abban rejlett, hogy a város a Porta tökéletesen működő hírzárlata miatt nem ismerte fel az oszmán hajóhad igazi célját. Ezt a kapudán pasa is útközben tudta csak meg, miután a Peloponnészoszi-félsziget déli csücskében található Navarino (Pülosz) támaszpontból kifutott a hajóhad. Csak ekkor, a nyílt tengeren bonthatta fel a hadi célt tartalmazó lepecsételt levelet. Moro megjegyzi, hogy az oszmán flotta Navarinóba való befutása minden titkolózás ellenére világosan jelezte, hogy az útirány Kréta lehet, ugyanis a legközelebbi velencei birtok, ahonnan egyúttal a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmi

forgalmát ellenőrizni lehetett, éppen a sziget volt. A bizonytalankodás döntő szerepet játszott abban, hogy az oszmánoknak sikerült meglepniük a velenceieket, és partra szállni Kréta szigetén. A siker – a szerző szerint – még jobban megerősíti, hogy a városnak a már említett Morosini által javasolt stratégiát, a Dardanellák blokádját, tehát a török terveket keresztülhúzó támadó fellépést kellett volna választania. Ezzel kiragadhatta volna a kezdeményezést a Porta kezéből. Krétát és az Égei-tenger velencei uralmát tehát nem a szigeten, hanem jóval északabbra, a Dardanelláknál kellett volna megvédeni.

Ehelyett nemcsak délen, hanem Dalmáciában is megkezdődtek a hadműveletek. Moro szerint, ha Krétával kapcsolatban elhibázott velencei stratégiáról beszélhetünk, ugyanez elmondható fordítva, a törökökről is Dalmáciában, ahol a boszniai pasa indokolatlannak tűnő késlekedése lehetővé tette, hogy a védelem kulcsfontosságú pontját, Spalatót meg tudják erősíteni. A késlekedés hátterében valószínűleg az állt, hogy a pasa nem akart beleavatkozni a harcokba, mivel tisztában volt azzal, hogy a térség alapvetően katolikus keresztény lakossága a háború kitörése esetén, Krétával ellentétben, nem az oszmánokat fogja támogatni.

Az előzmények után a második fejezet az 1646-ban, az első igazi háborús évben folytatott hadműveleteket tárgyalja. Ezek a törökök részéről a tengerparti Novegradi (ma: Novigrad, Horvátország, Zára megye) település és erőd ellen irányultak, három okból. Az első, mondhatni banális ok, hogy a város olyan területen feküdt, amelynek megközelítéséhez majdnem végig oszmán területen kellett felvonulni. A másik ok geostratégiai: a település ugyanis Zára közelében fekvő fontos bázis, amely Sebenico (Šibenik) mellett a Dalmácián végigvonuló velencei támaszpontok egyik sarokköve volt. Novegradi elfoglalásával az oszmán erők előretolt bázisra tehettek szert Zára későbbi ostromához. A harmadik ok katonai természetű, Novegradi települést ugyanis bástya nélküli falak övezték, ezért az ostrom könnyűnek ígérkezett.

A török csapatok tehát elindultak Novegradi felé, de meglehetősen rendtelenségben. A velencei katonaság, főleg a helyi illetőségű morlások, rajtaütéssel nyugtalanították az oszmán haderőt, amelyet kiegészítettek a tengeri hadműveletek. Végül Sebenicóból is megérkezett a segítség. A törökök támadása végül kudarcba fulladt, a hadsereg körülbelül ezer halottat hátrahagyva visszavonult. A siker legfőbb eleme az volt, hogy a velencei erők a belső tengeri vonalakat használva blokkolni tudták az oszmán támadásokat. A tengeren ugyanis a velenceiek erőfölényben voltak.

Várható volt azonban, hogy a törökök újra próbálkoznak. Foscolo helyettese, Degenfeld ezzel kapcsolatban benyújtott egy iratot, amely két lehetőséget vett figyelembe. Novegradi védelmének a kulcsa a várostól a tengerhez vezető szorosnak a lezárása volt, ezért, ha a törökök kisebb erővel, körülbelül tízezer emberrel támadnának, nem lenne elég erejük egyszerre a szoros lezárására és a város ostromára. Arra az esetre, ha nagyobb erővel támadnának, ami végül is bekövetkezett, Degenfeld két erőd építését javasolta, amelyek segítségével nyitva lehet tartani a szorost. Ám még így is problematikus a város védelme az előnytelen fekvés miatt. Az irat ezért azt javasolta, hogy inkább ürítsék ki és rombolják le a települést. A Szenátus azonban erre nem volt hajlandó.

Az újabb oszmán támadásra készülve Foscolo úgy erősítette meg a velencei védelem neuralgikus pontjait, hogy egyszerre alkalmazhassák a portyázó, gerilla harcmodort és a megerősített helyekre támaszkodó statikus védelmet. Azonban ezzel sem volt lehetséges a város hosszabb távú védelme, és csupán lassítani lehetett az oszmán hadsereg mozgását, hogy időt nyerjenek a többi támaszpont megerősítésére.

Közben a törökök sem tétlenkedtek, a Zára irányában található kisebb erődöket támadták és foglalták el. Az előrenyomulásnak Foscolo érélyes közbelépése vetett véget. Ennek hatására a török vezér újra Novegradi irányába fordult, amely a várakozásoknak megfelelően gyorsan elesett. A város bevételével a tovább támadó török erők a Zára és Possedaria (ma: Posedarja, Horvátország, Zára megye) közti összeköttetést fenyegették. Behatoltak a velencei védelem gyenge pontjára, és kijutottak a Morlak-csatorna partjára, amely közvetlen összeköttetést jelentett a tengerparttal. Ezáltal a velencei dalmáciai pozíciók kulcsfontosságú pontját, Zára városát fenyegethették.

A csatorna biztosítása céljából az oszmánok, mivel a tengeren nem volt az erejük összemérhető a velenceivel, ágyúkkal rakták tele a partvonalat, amelyekkel képessé válhattak arra, hogy visszavonulásra kényszerítsék a velencei hajóhadat. Ezt a módszert később Köprülü Mehmed alkalmazta a Dardanelláknál, aki azonban ott csak nagymértékben megnehezíteni tudta, de teljesen nem volt képes megakadályozni a velencei hajóhad behatolását a szorosba. Ennek az egyébként helyes elképzelésnek a gyenge pontja az volt, hogy a Morlak-csatornának csak az egyik partját birtokolták, a másik oldal velencei kézen maradt.

Az oszmán szárazföldi csapatok tehát Novegradi után tovább folytatták a portyákat Zára irányában. Foscolo ezért úgy döntött, hogy visszafoglalja Novegradit, amelynek a katonai célokra túl morális okai voltak. A város elfoglalása ugyanis komoly oszmán sikernek számított, visszavételével Foscolo saját csapatai harci szellemét akarta erősíteni. A támadás egyszerre indult szárazföldön és tengeren. Miután a török helyőrség néhány ágyúlövés után megadta magát, a város falait lerombolták. A győzelemnek óriási jelentősége volt a további harcok szempontjából, hosszabb távú következménye a terület megtartásán túl a szláv lakosság további betelepülésével járt, amely idővel háttérbe szorította a terület eredeti latin népességét. Ez azonban jótékony hatást gyakorolt a terület megtartását illetően, hiszen a betelepülő népesség nem török, hanem velencei alattvaló volt, és az is akart maradni.

Omar boszniai pasa ekkor összevonta haderejét, és egy olyan pozíciót vett fel Nadino (Nadin) környékén, ahonnan egyszerre tudta fenyegetni Zárát és Velence kisebb tengerparti támaszpontjait. Nem rendelkezett azonban átgondolt stratégiával, ráadásul a Porta is meg akarta szabni, hogy mely településeket ostromolja meg és foglalja el. A pasa amúgy sem egyszerű helyzetét tovább rontotta, hogy körülbelül negyven napot tétlenkedett, kiengedve a kezéből a kezdeményezést. A hiba ellenfele, Foscolo malmára hajtotta a vizet, akinek a számára létfontosságú volt az időnyerés, mivel nem állt rendelkezésére akkora erő, amellyel ellenfelét nyílt ütközetben le tudta volna győzni. Omar végül Torrette (Turanj) és Zaravecchia (Biograd) megszállására indult, amelyeket rövid, de heves ostrom után el is foglalt. Foscolo ekkor egy merész hadmozdulattal a stratégiai fontosságú Scardona (Skradin) városát támadta meg, amely azonban nem járt sikerrel. A vállalkozás megmutatta az általa széles körben és hatásosan bevetett helyi erők korlátait. A morlások ugyan bátrak voltak, de fegyvelmezetlenek és szákmányra éhesek.

Omar ezután Sebenico, a dalmáciai velencei támaszponthálózat déli stratégiai bástyája ellen vonult. Az ostromhoz körülbelül harmincezer embert vont össze. A falak alatt elszenvedett kudarc kielezte a fővezér és helyettese, Halil bég közötti ellentéteket. Ez utóbbi az ostrom folytatása mellett kardoskodott, míg felettese a visszavonulás mellett döntött. A török erők ugyanis nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel az ostromhoz. A boszniai pasa a kudarc után Knin felé irányította a teljes tüzérseget, Dalmáciában körülbelül hatezer embert hagyva áttelelés céljából. Nemsokára leváltották, utóda a szultán rokona, Tekeli pasa lett, a csapatok irányítását pedig Ibrahim szandzsákbég vette át.

Az 1647-es évben, amely egyúttal a harmadik fejezet alapját képezi, Foscolo azt tervezte, hogy elszigeteli, majd elfoglalja Halil bég székhelyét, a likai szandzsákot. A kezdeti sikerek után a szandzsák székhelye, Zemonico (Zemunik) ellen vonult. A település stratégiai jelentőségét az adta, hogy előretolt bázist képezve mindössze 12 km-re feküdt Zárától. Halil, miután értesült a székhelye elleni támadásról, úgy döntött, hogy megelőző csapást mér az ellenfélre, mivel vára falai nem voltak elég erősek egy ostromhoz. Ehhez azonban mindössze 1200 gyenge harcértékű ember állt a rendelkezésére. Ezért fiát, Durákot a boszniai pasához küldte segítségért. A fiú azonban velencei csapatokba ütközött, és a harcokban meghalt. Halil, aki erről nem értesült, sikertelen támadása után visszahúzódott a falak mögé. A város végül kemény harc után elesett, Halil pedig fogságban halt meg Bresciában.

Zemonico elfoglalásával olyan fontos stratégiai pont került a velenceiek kezébe, amelyet a tervezett tavaszi oszmán hadjárat egyik kiindulópontjának szántak. Foscolóék következő két hadászati célkitűzése ugyanis a török által újjáépített Novegradi és Scardona elfoglalása volt, azonban mindkét vállalkozás súlyos kudarcba fulladt. Novegradinál Foscolo alvezérei – az ő kifejezett parancsa elle-

nére, hogy ne ostromolják meg, hanem csak vegyék blokád alá – megrohamozták a várost, amelyet védői bátran védelmeztek. A támadók pedig súlyos veszteségek elszenvedése után kénytelenek voltak visszavonulni. Ezért módosítani kellett a hadműveleti tervet, amely eredetileg Novegradi ostrom nélküli csele után az összes, a város és Zára között fekvő török támaszpont elfoglalását célozta.

Hasonlóan súlyos kudarc érte a velencei csapatokat Scardona alatt. A kezdeti sikereket látva itt is a város megrohamozása és elfoglalása mellett döntöttek a parancsnokok. Amikor azonban betörték a városba, a morlások fosztogatni kezdtek. Közben a városon kívül tartózkodó oszmán csapatok ellentámadást indítottak, és súlyos vereséget mértek a támadókra, akiknek a fele a város alatt maradt. Hogy a sikernek a törökök harci szellemére gyakorolt hatását csökkentse és lendületüket megtörje, Sebenico kormányzója gyors ellentámadást határozott el, amely részleges sikert hozott. A velenceiek legnagyobb diadalának ebben az időszakban az számított, hogy Foscolónak sikerült megnyernie az oszmán fennhatóság alatt élő morlások támogatását, ami a gyakorlatban nemcsak a harcokba való bekapcsolódást, hanem azt is jelentette, hogy a török területen élő lakosság velencei területre költözött.

A velencei erők ekkor arra törekedtek, hogy a Zára és Spalato közti területre csalogassák az ellenséget, hogy ott tengeri és szárazföldi haderejüket egyszerre használva végezzenek a harapófogóba került ellenséggel. A tervben kulcsfontosságú szerepet játszott a már többször gazdát cserélt Novegradi. A velencei támadás sikerrel járt, ezután Foscolo Scardonát, illetve Klisszát jelölte meg célként.

Közben azonban sokasodtak a hírek a boszniai pasa készülődéséről Sebenico ellen, Mehmet Tekeli harmincezer embert vont össze Knin körül, közülük tizennégyezer janicsárt és szpáhit, hadserege tehát meglehetősen sok felkészült és gyakorlott katonát számlált, amelyet az is mutat, hogy a janicsárok közül hatezer, a szpáhiak közül pedig kétezer ember a kapikulu³ egységbe tartozott.

A török csapatok augusztusban indultak el. A pasa a velencei védelmet gyengének ítélte meg, a neuralgikus pontja kétségtelenül a várost védő San Giovanni-erőd volt, amely az erődítések ellenére nehezen állta az ágyútűzet. Tekeli azonban túl későn indította el a támadást, a tavasz és a nyár nagy része már eltelt, több tízezres serege számára a rendelkezésre álló ivóvízforrások a nyár közepén meglehetősen szűkösen bizonyultak. A velenceiek viszont jól kihasználták ezt az időszakot. A késlekedésen kívül a másik megjegyzendő dolog, hogy a pasa túlságosan is magabiztos volt, és nem rendelkezett kellő mennyiségű információval.

Sebenico védelmét négyezer olasz és Alpokon túli, köztük ötszáz pápai zsoldos, kétezer szláv népfelkelő és ötven könnyűlovas alkotta. Ezekhez járult két gálya és egy bárka a hozzá tartozó tűzérsséggel. A török csapatok 1647. augusztus 22-én értek a város alá. A velenceiek nagyszerűen kihasználták tengeri fölényüket, ami nemcsak azt jelentette, hogy utánpótlást tudtak bejuttatni, illetve képesek voltak a tengerről támogatni a védelmet, hanem azt is, hogy a török területek, nevezetesen a likai szandzsák ellen intézett támadásokkal sikerült elérniük, hogy az ostromló török hadseregéből Tekeli jelentős, négyezer főnyi kontingenst elkülönítsen a fenyegetett szandzsák védelmére. A szandzsák az egyik legnépesebb boszniai terület volt, a támadás tehát nagy aggodalmat keltett a boszniai pasában, aki féltette a családját, illetve a vagyonát. A Sebenico elleni általános rohamra szeptember 9-én délelőtt került sor. A harcok súlypontja a San Giovanni erőd volt, ahonnan be lehetett löni a várost, az eleredő eső miatt azonban a védők nem tudták használni tűzfegyvereiket, a törökök ezért arra számítottak, hogy érvényesülni fog számbeli fölényük, amelynek a segítségével ki tudják erőszakolni a döntést. Az idő azonban közben jobbra fordult, így a védők az intenzív puskatűzet folytatni tudták. A szeptember 9-i általános rohamot háromszor ismételték meg, a harcoknak pedig csak az éjszaka vetett véget. A következő napokban újrakezdődött a bombázás. Foscolo tervét, hogy az oszmán erők Sebenico alatti lekötöttségét kihasználva elfoglalja Klisszát, nem lehetett kivite-

³ Kapikulu („A Magasztos Porta rabszolgái”): az oszmán szultánok közvetlen fennhatósága alá tartozó hadtestek gyűjtőneve. Közéjük tartozott a janicsár gyalogos hadtest, valamint a lovasság hat hadosztálya.

lezni, és csupán arra futotta erejéből, hogy nyomás alatt tartsa az erődöt. A pasa a Porta haragjától félve újabb erősítéseket kért, főleg gyalogságot, mivel világossá vált, hogy a lovasságot nem tudja felhasználni. Az újabb ostrom végül kudarccal zárult. A török hadsereg körülbelül négyezer embert vesztett halottakban és körülbelül ugyanennyit sebesültekben. A különböző betegségek újabb ötezer embert vittek el. Tekeli erősítést küldött Likába és Klisszába.

A velencei hadvezetés néhány tagja ekkor azt javasolta, hogy a sikert kihasználva vegyék ostrom alá a már említett Klisszát. Foscolo azonban nem akarta teljesen védtelenül hagyni az éppen megvédett Sebenicót, és inkább egy másik célt jelölt meg, amellyel egyszer s mindenkorra el lehetett volna háritani a Zára és Sebenico elleni oszmán fenyegetést. Ezért Knint jelölte meg célként, amelyhez az első lépés Dornis (Dornj) várának elfoglalása volt. A vár félúton fekszik Knin és Klissza között. A törökök elhitték a velencei dezinformációkat, hogy egy körülbelül harmincezeres hadsereg vonul a város alá, és feladták a várat. Egy nap pihenés után Foscolo elrendelte a Knin elleni támadást. Közben elhittette, hogy valójában Klissza ellen vonul, illetve olyan pozíciót vett föl, amelynek segítségével képes volt megakadályozni az ellenség erőinek összevonását a küzdelem súlypontjában. Erre Dornis fekvése elegendőnek bizonyult. Bár Knin vára szinte megvívhatatlan helyen fekszik, néhol 20 méter magas falakkal, helyőrsége azonban nem szánta el magát a harcra, és amikor a velencei csapatok odaértek, puskalövés nélkül megadták magukat. Ami utána történt, nehéz megmagyarázni: a velenceiek kifosztották és aztán felgyújtották várat. Knin elfoglalása megkoronázta az 1647-es év hadi sikereit, ugyanakkor elhagyása a dalmáciai háború egyik legnagyobb baklövésének bizonyult.

Az 1648. év (és a negyedik fejezet) hasonló forgatókönyv szerint alakult: Foscolo, továbbra is gerillahadviselést folytatva, rajtaütésekkel zaklatta a török csapatokat. Knin után a következő logikus célpont Klissza vára volt. Az igen jól működő velencei hírszerzés már a tél közepén értesült az oszmán vezetésben dúló vitákról, például arról, hogy Ibrahim szandzsákbég elhagyta a várat, hogy erősítéseket hozzon. Foscolo ez alkalommal is egy kombinált haditervet dolgozott ki, amelynek lényege, hogy a sereg kisebbik fele szárazföldön a Trau (Trogir) és a Spalato között fekvő terület elérése után addig várakozik, amíg ő a csapatok nagyobbik részével tengeri úton oda nem ér. Klissza várának nincsenek bástyái, legerősebb része a Greben hegy tetején épült erőd, amelyet csak egy úton lehetett megközelíteni. Az egyetlen kaput pedig egy torony és három ágyúüteg védte, ezért a fekvése jelentette a legnagyobb előnyt a védelem számára. Az oszmán helyőrség tagjai ebben bízva nem küldték el a családjaikat.

Mivel az erőd volt város kulcsa, a velencei hadsereg ezzel kezdte. Bevétele harc nélkül sikerült, és onnan hatásosan tűz alatt lehetett tartani a várost. A támadók gondoskodtak arról is, hogy a Boszniába vezető utakat ellenőrzés alá vonják, illetve hogy a környékbeli lakosságot megnyerjék. Közben az időjárás egyre hidegebbre fordult, az ostromgyűrű pedig egyre szorosabb lett. A védők bátran védekeztek, a nők és a gyerekek köveket hajigáltak, amelyek nagyobb károkat okoztak, mint a muskétatűz, ráadásul lényegesen olcsóbb védekezési forma volt. A várost négyszeres védőfal vette körül. Az első megszerzése után a másodikat petárda és akna segítségével akarták az ostromlók elfoglalni, erőfeszítéseiket azonban nem koronázta siker. Mivel az akna a szó szoros értelmében visszafelé sült el, maradt a falak hagyományos aláásással történő leomlasztása. Az ezt követő roham sikerrel indult, de a védők elkeseredett ellenállása visszavetette a támadókat. A helyőrség azonban ekkor elkövetett egy súlyos hibát, amennyiben csupán az első falig üldözte a pánikba esett támadókat, ahelyett, hogy birtokba vette volna azt.

Foscolo a kudarc után megértette, hogy a védők megtörésének egyetlen útja, ha megsemmisíti Tekeli felmentő csapatait. Sikerült ugyan legyőznie a pasát, ám a diadal kiaknázása elmaradt. A legyőzött ellenséget nem üldözték, ráadásul a védők sem adták meg magukat. Telt az értékes hadműveleti idő, a kedvezőtlen időjárás pedig azzal fenyegetett, hogy a tengeren keresztüli utánpótlás lehetetlenné válik az ostromlók számára. De a kitartás végül meghozta eredményét, Klissza védői megadták magukat.

A város elfoglalása után vita robbant ki a vezérkarban, egyesek azt javasolták, hogy Kninhez hasonlóan Klisszát is le kellene rombolni, mivel megtartása igen nehéz lenne a várható török támadásokkal szemben. Foscolo és a velencei szenátus azonban stratégiai jelentősége miatt ragaszkodott a vár megtartásához. Klissza elfoglalásával ugyanis kiegészült és teljessé vált a velenceiek dalmáciai támaszponthálózata. A város ugyanakkor Bosznia, illetve Rumélia, azaz a Balkán kapuja is volt, ahonnan a stratégiai fontosságú ókori út – a már a keresztések által is használt via Egnatia – vezetett Thesszalonikin keresztül egészen Konstantinápolyig. A siker Velence számára, még ha csak szimbolikusan is, de felvillantotta a lehetőségét hajdani, egészen Bizáncig nyúló középkori befolyási övezete visszaszerzésére.

Ehhez azonban Klissza mellett Scutari (Shkodra) városát is el kellett foglalni. Ennek érdekében titkos tárgyalások indultak többek közt Giorgio Frasin scutari érsek bevonásával a helyi albán előkelőkkel. Az oszmánok azonban kémeik útján értesültek minderről, és időben mozgósították csapataikat, amelyek kelepcét állítottak a velenceieknek. Szerencsájukre a rossz idő, a szakadó eső megakadályozta az indulást, így végül azok elkerülték a csapdát. Az albánoknak azonban nem volt ekkora szerencsájük, és rettenetes megtorlás várt rájuk. Ráadásul a törökök ellentámadásba lendültek, Dervis pasa Spalato elfoglalását tervezte. Foscolo, miután megértette, hogy a Szenátusnak nincs szándékában nagy erőkkel offenzívát indítani, a morlások javaslatára Licca (Lika) megtámadását határozta el. A nem kellően álcázott hadmozdulatokból azonban az oszmánok rájöttek a haditervre, ezért a velenceiek kénytelenek voltak jelentős veszteségekkel visszavonulni. Eközben Dervis pasa hatezer embert gyűjtött össze, és parancsot adott a betörésekre Spalato térségében. Az 1648. év gyakorlatilag mindkét részről portyákra és kisebb csetepatékre korlátozódott. Nagy hadműveleteket már egyik fél sem indított, jóllehet Dervis pasának nyár derekára már mintegy tizenháromezer ember állt rendelkezésére.

A könyv utolsó, háborús eseményeket tárgyaló fejezete az 1649. évvel zárul. A szerző azzal kezdi, hogy az albániai felkelés kudarca egyszerre jelezte az oszmán felderítés hatékonyságát, illetve a helyi keresztény erők fegyelmetlenségét. Foscolo azonban a kudarc ellenére nem tett le a terv megvalósításáról. Ezúttal egy másik fontos helyet, a Scutari-tó közelében fekvő Antivarit jelölte ki célként, amely nem messze található Dulcignótól (Ulcinj), a török kalózok fészekétől. Később azonban megváltoztatta a tervet, és csapatait inkább a Cattarói-öbölben található Budva kikötőjébe irányította, ahol megpróbálta felvenni a kapcsolatot az albán felkelőkkel. Két hét várakozás után azonban újra tervet kellett változtatni, és Foscolo továbbvonult az öböl nevét adó Cattaro (Kotor) városába, amely egyúttal jó kiindulópontul szolgálhatott a további hadműveletekhez, és ahhoz, hogy kapcsolatba lépjenek a belső területekkel. Cattaro birtoka lehetőséget teremtett arra is, hogy elvágják az oszmánok közvetlen szárazföldi összeköttetését Budvával. Ezt követően a velencei hadműveletek az öböl mindkét oldalának birtokbavételét célozták.

Az 1649-es év világosan megmutatta, hogy a dalmáciai front mindkét fél számára másodlagos, és hogy a döntést nem itt próbálják kicsikarni. Ennek egyértelmű bizonyítéka volt, hogy Foscolót áthelyezték, és megbízták a velencei csapatok fővezérletével, ami a gyakorlatban a hadiflotta irányítását jelentette. Dalmáciai sikerei miatt ugyanis azt remélték tőle, hogy a Velence számára elsődleges kandián fronton folytatja sikersorozatát, és képes lesz méltányos békét kierőszakolni a Portától. Moro ennek kapcsán megjegyzi, hogy a hadtörténelemben ritka az olyan hadvezér, aki mind a szárazföldi, mind a tengeri hadműveletekben kiváló eredményt képes elérni, tekintve, hogy a két különböző közeg egészen különböző eljárásokat és tapasztalatot feltételez és igényel. Sajnos Foscolo sem jelentett kivételt a szabály alól, a tengeren ugyanis már nem volt képes olyan látványos sikerekre, mint Dalmáciában. A Szenátus döntése áthelyezéséről hiba volt, amely meggyengítette a dalmáciai frontot, miközben a flotta, amely addig sikeresen működött, nem a megfelelő kezekbe került. Foscolo tevékenységének új színtere azonban már kívül esik a könyv keretein.

A kötet végén összefoglalást és két függelékot találunk. Az előbbiben Moro megfogalmazza a konklúziót, mely szerint a kandián háború újrarájzolta a balkáni és mediterrán térség erőviszonyait a dalmáciai részeken. Ez a front egyúttal hűen tükrözi a két szembenálló hatalom gondolkodásmódját,

amelyekre az általuk választott taktika, illetve azok a döntések épültek, amelyekkel a kitűzött célokat kívánták elérni. A szerző visszatér a könyv elején már hangoztatott nézetére, amely szerint mindkét fél alapvetően hibás stratégiát követett, mivel egyikük sem ismerte fel, hogy a háború két igazi súlypontja – Dalmácia és a Dardanellák – közül egyik sem Kréta szigetén található. Erre bizonyíthatóan felhívták a velencei kormányzat figyelmét. Ennek következtében a köztársaság tengeri haderejének maximális erőfeszítésére nem a megfelelő helyeken került sor, ezért annak hatásfoka sem bizonyult kielégítőnek. Sőt, Moro szerint a döntést mindkét félnek eleve Dalmáciában kellett volna kicsikarni, oszmán szempontból ezzel lehetővé vált volna Velence tengeri támaszpontrendszerének szétzilálása, amellyel végzetes csapást lehetett volna mérni a város dalmáciai uralmára. Velencei szempontból pedig a főerők itteni bevetése – kiegészítve mindezt természetesen a Dardanellák blokádjával – lehetővé tette volna a behatolást a Balkán mélyébe, közvetlenül fenyegetve az oszmán fővárost.

A szerző ezután rátér Foscolo tevékenységének értékelésére. Teljesítménye alapján szerinte megkockáztatható, hogy főhőse a velenceiek által valaha alkalmazott legjobb stratégia volt. Jóllehet számára – egészen paradox módon – a tenger, Velence létének alapja, elsősorban utánpótlási útvoalat, illetve a szárazföldi csapatok manőverező képességének kiterjesztését lehetővé tevő közeget jelentett, semmi más.

Rátérve az Oszmán Birodalomra, elmondható, hogy ott sem bizonyultak kevésbé vakoknak a döntéshozók, akik szintén nem ismerték fel a dalmát tengerpart igazi katonai jelentőségét, hozzátevé azonban, hogy ezen az oldalon nem találunk Foscolóhoz mérhető tehetségű parancsnokot. Ezt a tényt azonban kétségtelenül elfedi, hogy a háború mégiscsak oszmán győzelemmel zárult, még ha jóval tovább is tartott, mint eredetileg tervezték.

Az összefoglaló után következő első függelék a 17. századi velencei tengeri haderő rövid áttekintését tartalmazza, a második a dalmáciai oszmán haderő jellegzetességeit mutatja be. A velencei hadsereg nem rendelkezett vezérkarral, főparancsnokot háború esetén és átmenetileg választottak, hasonlóan a mellé rendelt tisztviselőkhöz, a 'provveditoré'-khoz, akik szenátori rangúak voltak. Önálló döntési jogkörrel azonban nem rendelkeztek, mert döntéseikhez ki kellett kérniük a Szenátus jóváhagyását. Egyedül az igazán fontos és állandó veszélynek kitett területek, Friuli és a tengeri birtokok ('Stato da Már') vezető katonai és polgári tisztviselői rendelkeztek komoly hatáskörrel.

A velencei hadsereg a következő haderőnemekből állt: gyalogság, lovasság, tüzérség, hadmérnökök, amelyekhez a területi alapon mozgósított haderő, a milícia tartozott. Ez utóbbit összefoglalóan 'cernide' vagy 'cerna' néven illették, eredete a 15. századra nyúlik vissza, és tulajdonképpen határvédelemre mozgósított, illetve a közbiztonság fenntartására használt, főleg paraszti eredetű népekből állt. Fegyverzetüket az önkormányzattól kapták. Fontos és érdekes sajátosság, hogy az ütőképes hadiflottával rendelkező Velencének nem volt tengerészgyalogsága, ezt a szerepet az Alpokon túlról felfogadott gyalogosok, főleg németek látták el. Ennek a furcsa ténynek az az oka, hogy egy velencei patrícius ifjú, a többi országban bevett szokásoktól eltérően, nem gondolt komolyan arra, hogy saját állama szárazföldi hadseregében fusson be karriert, ugyanakkor háború esetén magától értetődő természetességgel szállt hajóra. Ez az ellentmondásos jelenség rámutat arra, hogy a velencei hadrendszer két eleme, a tengeri és a szárazföldi milyen élesen elvált egymástól.

A velencei hadsereg még a 17. században sem rendelkezett egységesített fegyverzetrel és egyenruhával, holott a század közepén Európában már általános a törekvés a hadseregek uniformizálására. A velenceiek védereje az oszmánnal ellentétben nem rendelkezett kiépített logisztikai szervezettel. Mozgósítási rendszere szintén hagyott kívánnivalót maga után. Összegezve, a velencei haderő híven tükrözte a városállam gondolkodásmódját, amely a katonákban veszélyt látott, ezért alapvetően két dolgot tartott szem előtt: egyrészt hogy elkerülje a fegyveres erők túlzott mértékű összpontosítását egyetlen parancsnok kezébe, másrészt hogy elkerülje a lakosság mértéken felüli megterhelését. Ügyeltek arra is, hogy a tisztikar ne kerüljön túlságosan közel a helyi lakossághoz, sem a nemes-séghez, sem a népesség többi részéhez. Ennek érdekében a helyőrségeket rendszeresen cserélték.

A gyalogság származását tekintve többnemzetiségű volt, a velenceiek mellett tengeren túli – ez a dalmáciai eredetű könnyűgyalogságot jelenti – és Alpokon túli katonákat is találunk. A lovasság mindig alárendelt szerepet játszott, ezért nem is volt nagylétszámú, és szintén többnemzetiségű volt. Gondoljunk csak az albán származású stradiótákra vagy a horvátokra. Egy újabb érdekesség, hogy a velencei tüzérség tulajdonképpen 1501-ben jött létre, amelynek keretét a Szent Barbara konfraternitás, tehát egy egyházi jellegű szervezet adott, és csak 1570 után került kizárólag világi irányítás alá. A hadsereg fontos részét képezték a kiterjedt velencei határvédelmi rendszer helyőrségei.

A hadsereg főparancsnokságát a Szenátus töltötte be, amelynek a tisztviselői részt vettek a döntésekben. A 17. század végéig a flotta parancsnoki tisztségeinek betöltése a nagytanács ('Maggior Consiglio') joga volt, a döntési struktúra egy szűk, 3 fős apparátus, a 'provveditori all'armar' kezében volt. A flotta élére háború esetén általános parancsnokot neveztek ki, akinek a hatalma formális volt, amennyiben döntéseit egy testület, a 'capi da mar' tagjaival együtt kellett meghoznia, akik kizárólag velencei arisztokraták lehettek, és ahol egy szavazata volt.

A velencei flotta fő fegyvere a gálya, illetve a velencei 'galeazza', az átlagos gályánál nagyobb hajó volt. A gálya mint hajótípus már tulajdonképpen a 15. század második felében elvesztette jelentőségét, a velenceiek azonban, a racionalitásnak ellentmondva, sokáig ragaszkodtak hozzá. Ez a hajófajta képezte a kandiai háborúban is a flotta alapját. Ennek oka a hagyományokhoz való ragaszkodás mellett az volt, hogy az evezős gályáról való áttérést a vitorlás hajóra túlságosan drágának találták. Emellett szerepet játszottak a sajátos környezeti tényezők is. A gálya ugyanis, amely általában 50 méter hosszú és hét méter széles volt, ideálisnak bizonyult a sekély, lagúnás vizekben való manőverezéshez, illetve szélcsendes időben való haladáshoz. Vihar esetén azonban ez már hátránynak számított. A gálya nyílt vízen nem igazán tudta felvenni a versenyt a vitorlás hajókkal, ugyanakkor mindegyik gálya egy autonóm harci egységnek is tekinthető. A fedélzetén nagy átlagban 503 ember tartózkodott, akikből 94 tengerész, 186 evezős, 213 gyalogos, illetve tüzér volt, tüzérség 4 falconból egy nagy 50 fontos ágyúból, 2–4 közepes kaliberű ágyúból, 16–20 'petriere' (ezek kőgolyókat lőttek ki) és egyéb, kisebb kaliberű lövő szerszámból (például a 'spingarda') tevődött össze. A hátrányok között mindenképpen meg kell említenünk, hogy a gálya felépítéséből és felszereléséből fakadóan az alkalmazott taktika eltért a vitorlás hajókéétól. Az előbbi esetében a harc lényege az volt, hogy a megsáklázott vagy döfőorral felnyársalt ellenséges gályát kézitusában elfoglalják, a vitorlás hajók esetében ezzel szemben a hangsúly a távolsági harcra, az ágyútűzre helyeződött. Emiatt a fegyvernemi együttműködés nem igazán volt lehetséges a két eltérő típusú hajó esetén. A hadiflottának tehát vagy teljesen át kellett volna állnia vitorlás hajókra, vagy meghagynia a gályákat. A velenceiek az utóbbit választották, és ez a rendszer egészen a 17. század végéig érvényben is maradt.

A 'capitano general', illetve a mellé kinevezett 'provveditore' kizárólag a vezérhajón tartózkodhatott, amelyet csak különleges esetekben hagyhattak el. Mindkettőjüket kis stáb segítette, amely a szárnysegéd mellett magában foglalta az orvost, a káplánt, a zászlótartót, a szakácsot és egyéb kiszolgáló személyzetet. A tisztikaron belül két beosztás különösen fontos volt, az egyik a 'capitano del golfo', akinek a székhelye Cattaróban volt, és neki kellett figyelnie az adriai partvidékre belépő hajókat. A másik fontos tisztség a gályarabok kormányzója, a 'governatore dei condannati' volt. A gályaszolgálatra ítélteknek minimum tizenhét hónapot kellett szolgálni, de a rabság tarthatott tizenkét évig is.

Az ifjú velencei nemeseknek a politikai életben való részvételén túl, amelynek hiányában elvesztették polgárjogukat, kötelességük volt a tengeri szolgálat. Természetesen a 'Terraferma', a szárazföld nemesifjai számára is lehetséges volt a tengeri szolgálatba való belépés, a gályaszolgálatot azonban saját költségükön kellett viselniük, és beosztásuk alacsonyabb volt az igazi velencei arisztokrátiánál. Ha egy ifjú arisztokratának a tengerészeti hivatal felajánlotta a szolgálat folytatását, nem utasíthatta vissza, jöllehet ez akár öt éves szolgálatot is jelentett. Visszautasítás esetén különböző szankciókkal sújthatták.

A velencei flottában szolgálatot teljesítőket négy csoportra oszthatjuk: tengerészekre, gályarabokra, katonákra és munkásokra. A nem velencei származású tengerészek között különösen gyakoriak voltak az albánok, egyrészt mert úgy tartották, hogy ők tengerre születtek, másrészt mert szolgálatba fogadásukkal elkerülhették, hogy az oszmán flottához szegődjenek, illetve az oszmán kalózok közé csapjanak fel.

A második függelék a dalmáciai oszmán haditengerészettel és hadsereggel foglalkozik. A szerző ezt a részt azzal nyitja, hogy az oszmánok valójában nem rendelkeztek akkora számbeli fölénnyel, mint ahogyan európai ellenségei feltételezték, illetve másik megjegyzése, hogy az úgynevezett hadügyi forradalom nem érintette az oszmán hadiflottát. Ez utóbbi állítással a magyar szakirodalom eredményeinek fényében lehet vitatkozni, de mint látni fogjuk, a szerző nem annyira a jelenség hiányára, mint inkább a megkésett voltára gondol.

Az oszmán parancsnoki struktúra a velenceihez képest centralizáltabb és átláthatóbb volt, következőképpen egyszerűbb is. A parancsnokoknak az alsóbb szinteken meglehetősen tág döntési szabadságot hagytak, ami azt jelentette, hogy a Konstantinápolyból érkező parancsok végrehajtásában meglehetősen tág mozgásteret kaptak. Így Dalmáciában is a hadműveletekkel összefüggő döntésekből fakadó felelősség teljes súlya a helyi erőkre, a helyi vezetésre nehezedett.

Visszatérve a hadügyi forradalomra, annak oszmánokra gyakorolt negatív hatása Moro szerint nem abban jelentkezett, hogy nem vették volna át az új fegyvereket, és az ehhez szükséges taktikát, illetve, hogy ezeket ne tudták volna használni, hanem inkább a kulturális gyökerekben keresendő. A szerző erre példaként említi, hogy egy anatóliai paraszt hagyományos fegyvere az íj volt, amelynek használata hosszabb gyakorlást, több időt vett igénybe, mint egy puská használatának elsajátítása. Az íjhoz szokott népesség idegenkedett az új eszköztől, jóllehet annak kezelése jóval egyszerűbb is volt. Ennek következtében a tűzfegyverek használata nem terjedt el olyan mértékben, mint a nyugati társadalmakban. Ma úgy fogalmaznánk, hogy a török társadalom a nyugatival ellentétben kevésbé volt innovatív, amelyet nem ellensúlyozott kellő mértékben a technikai újdonságok átvétele.

A hagyományokhoz való ragaszkodás természetesen nemcsak az oszmán szárazföldi, hanem a tengeri haderő esetében is érvényesült: például a velenceiekhez hasonlóan ragaszkodtak a gályákhoz. Ugyanakkor a törökök mindig nagy gondot fordítottak arra, hogy a számbeli túlsúly mellett meglegyen a technikai fölény is. Ehhez a hosszú kiképzés és a harcra alkalmas emberek kiválogatása párosult, amelynek alapját egy olyan, a tradíciókhoz a nyugatinál jobban ragaszkodó társadalom alkotta, amelynek körében a harci erényeknek nagy volt a tisztelete. Ehhez azonban azt is hozzá kell fűznünk, hogy az Oszmán Birodalmat a 16. században felkereső európaiak már ekkor egybehangzóan a muszlim lakosság eltunyulásáról, ezzel összefüggésben a hadierények hanyatlásáról számoltak be, amelynek okát a keresztény rabszolgák fáradtsága, uraikat kiszolgáló munkájában jelölték meg.

Az oszmán hadsereg azon törekvése, hogy átvegye a nyugati újításokat, a szerző egy 1605-ből származó szemléletes példát idéz: a velencei hatóságok ebben az évben feltartóztattak egy Konstantinápolyba igyekvő angol hajót, amelynek rakománya 1000 arkebúzból, 500 muskétából, 2000 kardpengéből, 700 hordóból és egyéb áruból állt. A lista nem tartalmaz különleges tételeket, de az a tény, hogy a törökök ezeket Nyugatról rendelték meg, jelzi a szándékot, hogy lépést tartsanak a nyugati technikával. Ami végső soron Dalmáciában döntő súllyal esett latba a velencei sikerekben és az oszmán kudarcokban, az a török tűzértség technikai és számbeli hiányosságai, valamint a szakképzett munkaerő és a mérnökök hiánya, akiket nem itt, hanem Kandia ostrománál vetettek be. Mindkét döntőnek bizonyuló tényezőnek az oka abban gyökerezett, hogy a Porta a dalmáciai hadszínteret másodlagos fontosságúnak tartotta. Fentebb láthattuk, hogy Moro szerint az oszmánok által a kandiai háborúban követett stratégia egyik alapvető hibája éppen ez volt. A következménye pedig az lett, hogy a krétai harcok folyamatosan szívták el a birodalom katonai és anyagi erőforrásait.

Az oszmán hadiflotta szinte nem volt látható a dalmáciai háborúban. Zömük az anatóliai part menti szandzsákok által finanszírozott hajókból állt, amelyeket keresztény rabszolgák hajtottak.

A flottát három fő csoportba osztották, az egyik az égei-tengeri volt, Gallipoli és Konstantinápoly központokkal, a másik az egyiptomi, amelynek bázisa Alexandria, a harmadik az észak-afrikai volt, amelyet valójában a tripoli, tuniszi és algíri kalózok működtettek. Ez a rendszer bizánci és részben velencei mintákra vezethető vissza, gondoljunk csak a konstantinápolyi Arzenálra, amely a velencei pontos mása volt. A dokkmunkások és a felhasznált anyagok minőségét illetően azonban már nem volt összehasonlítható a velenceivel. Tovább rontott a helyzeten, hogy az állandó igényekkel, amelyekkel a part menti szandzsákokat terhelték, a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrások nem tudtak lépést tartani, ami visszahatott a minőségre és a végtermékre, a hajókra is.

A 15–16. század fordulóján a konstantinápolyi Arzenál még a velenceivel megegyező, magas minőségben állította ki az ágyúkat. Később azonban az oszmán hadiipar lemaradt az európai fejlődéshez képest, ami természetesen újfent megmutatkozott a hadiflotta hajóinak és fegyverzetének a minőségében, ez pedig kihatott a dalmáciai frontra is. A szerző szerint ennek következtében az oszmánok számbeli fölénye nem volt képes kiegyenlíteni a technikai hátrányokat. De ehhez rögtön hozzáteszi, hogy a kortárs keresztény szerzőket mennyire megdöbbentette az oszmán táborokban uralkodó egyszerűség, tisztaság. Ezért aztán az oszmán hadakat a keresztényekéhez képest kevésbé sújtották a pusztító járványok. Feltűnt még, hogy az európai táborokra jellemző zajtól eltérően az oszmánban csend tapasztalható. Mindez Moro szerint arra hívja fel a figyelmet, hogy akkor járnánk el helyesen, ha a manapság divatos mítoszrombolás helyett az első látásra érthetetlennek tűnő dolgokat megpróbálnánk megérteni és elfogadni.

KRUPPA TAMÁS

A székely írás emlékeinek új kézikönyve. Benkő Elek, Sándor Klára, Vásáry István, *A székely írás emlékei, Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 927 p. A magyar művelődéstörténet köréből kevés kérdést övez olyan széles körű közérdeklődés, mint amelyet a székely írás élvez. A tárgy vizsgálatát és a vele kapcsolatos ismeretterjesztő tevékenységet a tudományos kutatás sokáig elhanyagolta, bőséggel termettek viszont az objektív megközelítésmódot és tárgyszerűséget nélkülöző laikus, nemritkán dilettáns írások. A gyakran a legképtelenebb állításoktól sem visszariadó, de annál termékenyebb műkedvelők szinte diszkreditálták a témát. Szerencsére a feliratos és kéziratos emlékeknek az elmúlt három évtizedben látott örömteli gyarapodása, valamint az egyes emlékek hitelessége és datálása körüli viták újra ráirányították az akadémiai szféra képviselőinek figyelmét a székely írás körüli tennivalókra.

Jelen kötet közvetlen előzménye az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2012. januárjában létrejött Magyar Őstörténeti Témacsoportjának¹ a székely írás tárgyában tartott, 2012. június 14-i ülése. Ezen a Történettudományi Intézetben lefolytatott ülésen a kötet későbbi szerzői vettek részt: az ülést Vásáry István turkológus vezette, a két elhangzott előadást szerzőtársai, Sándor Klára nyelvész és Benkő Elek régész tartották.² Mindannyian a székely írás meghatározó kutatói, munkásságuk nagy múltra tekinthet vissza. Vásáry István a kutatás doyenje, aki a '70-es évek elején, bő negyedszázadnyi szünet után emelte vissza a székely írást a tudományos diskurzusba.³ Benkő Elek első, még gimnazistaként írt cikkében Alsószentmihályfalva templomának korábban ismeretlen feliratáról adott

¹ Ma: ELKH BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.

² Az ülésről készült összefoglalót ld. az ELKH BTK Történettudományi Intézetének honlapján: <https://tti.abtk.hu/esemenyek/271-magyar-ostortenet-temacsoport-ulese-a-szekely-irasrol> (letöltve: 2022. 03. 07.)

³ VÁSÁRY István, *A magyar rovásírás, A kutatás története és mai helyzete = Keletkutatás*, 1974, 159–171.

hírt,⁴ amit tudományos pályája során több jelentős feliratos és kézíratos emlék bemutatása követett.⁵ Sándor Klára a Marsigli-féle *Bolognai emlék* monográfiája, több, a témának szentelt könyv szerzője vagy szerkesztője.⁶ Az előadásokat követően a témacsoport a tudomány világában szokatlan módon nyilatkozatot adott ki, amelynek harmadik pontjaként javasolta a székely írás emlékeinek új kiadását, negyedik pontjaként pedig a kelet-európai rovásírásos emlékek korpuszának autopsziával való összeállítását.⁷ Utóbbiról nincsen hír, legjobb tudomásom szerint ilyesmi megjelenése nem is várható, ám előbbi, mint az nyilvánvaló, elkészült és 2021 őszén kikerült a sajtó alól. A fejezeteket hárman írták, a könyvet Vásáry István szerkesztette. A latin nyelvű szövegek új, a kötethez készült fordításai nagyjából Szabó Ádám, kisebbrészt Vásáry István tolmácsolásában olvashatók. A német és olasz nyelvű szövegeket Vásáry István ültette át magyarra.

A szövegkiadás összeállítása és megjelentetése mellett a kezdetektől fogva a legtöbbet hangoztatott érv, hogy a székely írás emlékeinek legutolsó összefoglalása – Sebestyén Gyula 1915-ben közölt monográfiája⁸ – már csak az azóta felbukkant emlékek számát és azok jelentőségét tekintve is elavult, nem áll a kutatás rendelkezésére a tudományos igényeket kielégítő, korszerű gyűjteményes kötet. Ezen megállapítás érvényességének kétségbe vonása nélkül, egymástól függetlenül ketten is kételyünket fejeztük ki a vállalkozás időszerűségével kapcsolatban. Zsuzs Zoltán a kézíratos anyag jellegéből kiindulva a kora újkori magyar peregrínusok hagyatékát őrző levéltári és könyvtári gyűjtemények programszerű kutatását sürgette, amitől a korpusz jelentős gyarapodását reméli.⁹ Jómagam a régészeti szakirodalomnak a korai emlékekkel kapcsolatos súlyos ellentmondásait feltárva amellyel érveltem, hogy nem mellőzhető a korai feliratos emlékek körüli viták lefolytatása és a felmerült kérdések tisztázása, illetve a krónikairódlom vonatkozó helyeinek forráskritikája, aminek feltétlenül meg kellene előznie a korpusz közzétételét.¹⁰ Recenziómban bemutatom, hogy ezek a nézetek a megjelent kötet fényében mennyiben nem tűnnek utólag sem egészen megalapozatlannak, miként vázoltam azt is, miért jártak el mégis helyesen a szerzők a könyv publikálásával.

A *székely írás emlékei* felépítése jól áttekinthető, a nyitó fejezetek után (köszöntő, előszó, bevezetés, köszönetnyilvánítások) áll a kötet gerincét adó hat nagyobb egység, vagyis a latin kapitálisokkal jelölt hat fejezet (A–F). Az egyes tételek a fejezeteken belül, külön-külön megszámozva sorakoznak. Ez a megoldás a tételek pontos azonosítását teszi lehetővé, és ennek köszönhető, hogy a kötetben belüli keresztthivatkozások egyszerűek és kiválóan követhetők. A kötet felépítéséről és a fejezetek kialakítá-

⁴ BENKŐ Elek, *Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből* = *Magyar Nyelv*, 68(1972), 453.

⁵ A teljesség igénye nélkül: BENKŐ Elek, *Középkori feliratok Dálnokon* = *Korunk*, 40(1981), 2, 138–145; BENKŐ Elek, *Rugonfalva középkori emlékei* = *Erdélyi Múzeum*, 53(1991), 15–28; BENKŐ Elek, *Középkori rovásfelirat Vargyasról* = *Magyar Nyelv*, 90(1994), 487–489; BENKŐ Elek, *A székely rovásírás korai emlékei*, *A székelydályai felirat* = *Magyar Nyelv*, 92(1996), 75–80; BENKŐ Elek, *A siménfalvi rovásemlék és köre* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. Kovács András, Simon Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 55–64.

⁶ A teljesség igénye nélkül: SÁNDOR Klára, *A Bolognai Rovásemlék*, Szeged, JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1991 (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1); SÁNDOR Klára, *A gelencei rovásírásos felirat* = *Magyar Nyelv*, 92(1996), 80–82; SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában*, Bp., Typotex, 2014; SÁNDOR Klára, *A székely írás reneszánsza*, Bp., Typotex, 2017.

⁷ A Nyilatkozat szövegét a Történettudományi Intézet honlapján tették közzé: www.tti.hu/images/esemenyek/Nyilatkozat.pdf (letöltve: 2022. 03. 07.)

⁸ SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., MTA, 1915.

⁹ ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról*, Bp., magánkiadás, 2015, 66.

¹⁰ TUBAY Tiziano, *Titokzatos örökség. A székely írás kutatásának nehézségei* = *Kultúrjav, Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva, Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Fajt Anita, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Bp., Reciti, 2015 (Arianna Könyvek, 9), 183–196.

sának elvi megfontolásairól a bevezetésből tájékozódhatunk (16–18). Az első fejezet a székely írással kapcsolatos szöveghelyeket gyűjti össze (A), a második fejezet a székely írás eredetiben megőrződött (B), míg a harmadik a csak másolatból ismert felírt emlékeit ismerteti (C), a negyedik fejezet a székely írás kéziratos és nyomtatott emlékeit mutatja be (D), az ötödik fejezetben három hosszabb, 18. századi értekezés olvasható (E), míg a hatodik fejezet a bizonytalan és a tévesen meghatározott emlékeket, illetve az egyértelmű hamisítványokat vázolja (F). A fejezeteket követő összegzésben a kötetet szerkesztő Vásáry István a székely írás lehetséges eredetéről és a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helyéről értekezik. A könyvet bibliográfia, képjegyzék, a Kalotai Noémi készítette személy- és helynévmutató, valamint rövid angol nyelvű rezümé teszi teljessé. Kézenfekvő, hogy a most megjelent könyv struktúráját összevessük Sebestyén Gyula említett könyvének felépítésével. *A magyar rovásírás hiteles emlékei* három egységre tagolódik: az első fejezet a kapcsolódó irodalmat mutatja be a középkori krónikáktól a legfrissebb korabeli szakirodalomig, a második rész a fontosabb emlékeket tárgyalja fejezetekre bontva, úgy, hogy a kisebb jelentőségű források és emlékek csak ezeken a részekben belül, mintegy mellékesen kerülnek említésre, míg a harmadik fejezetben Sebestyén a székely írás fejlődéstörténetével kapcsolatos nézeteit fejtette ki. *A székely írás emlékei* főbb irányait tekintve tehát követi a Sebestyén műve által kínált mintát, de annál jobban strukturált, a kisebb terjedelmű vagy a Sebestyén által kisebb jelentőségűnek ítélt említéseket vagy emlékeket is elkülönítve, önálló alfejezetekben jeleníti meg, ami a korszerű elvárásoknak sokkal inkább megfelel, hiszen javítja a kötet áttekinthetőségét, és annak használatát is jóval egyszerűbbé, könnyebbé teszi.

Az A) fejezet, bár címében történeti tudósításokat ígér, valójában nemcsak a történeti, hanem a földrajzi és a nyelvtani irodalom székely írással kapcsolatba hozott szöveghelyeit tartalmazza a legkorábbi szóba jöhető szakasztól a 19. század derekáig, összesen harminckilenc szerzőtől. A legkorábbi szemelvény Kézai Simon gesztájának gyakran idézett megjegyzése a vlachokkal összekeveredett hunok–székelyek azoktól átvett betűiről (13. század vége), a legkésőbbi Kiss Bálint *Magyar régiségek* című munkájának írástörténeti fejezete (1839). A szemelvények egységes felépítésűek: a tételeket egy rövid, az idézett műről és szerzőjéről szóló ismertetés vezeti be, alatta tájékoztató jelleggel a szerkesztők által legfontosabbnak ítélt szakirodalmi tételek szerepelnek, ezt követően olvasható az idézett szakasz eredeti nyelvén, amit minden idegen nyelvű szöveg esetében pontos magyar fordítás követ. A közölt szövegek évszázadonként csoportosítva vannak, ez azonban – minthogy a tételek sorszámozását nem befolyásolja – csupán a távlati áttekintést szolgálja. Az összeállítást túlnyomó hányadában latin nyelvű, kisebbrészt magyar és német nyelvű szövegek alkotják. A fejezetben olvasható magyar fordítások többségükben újonnan készültek a szövegkiadás-hoz. Azokban az esetekben, amikor már hozzáférhető volt modern magyar fordítás, ezeket emelték be a válogatásba – erre főként az elmúlt két-három évtizedben Bellus Ibolyának, Bollók Jánosnak, C. Vladár Zsuzsának és Kulcsár Péternek köszönhetően magyarul is kiadott történeti és nyelvtani irodalom vonatkozásában nyílt lehetőség. Azon túl, hogy nem mindenütt a kritikai kiadásokat és a kurrens szakirodalmat hivatkozzák, a szöveggyűjteménnyel kapcsolatban kevés kifogás fogalmazható meg. Mindössze két olyan hiányosság van, amire itt érdemes felhívni a figyelmet. Az első a Thuróczy-krónikát illeti, ami a korpuszkiadásban szereplő szakasz (A2) mellett egy további helyen, még hozzá rögtön az ősnymtatvány elején, a Drágyi Tamáshoz címzett dedikációban is megemlíti, hogy a székelyek saját írásbeliséggel rendelkeznek.¹¹ A másik hiányzó forráscsoportot a 14. századi

¹¹ „Quas equidem dum diligenti lectione perlustravimus, multa in eis de parte mundi Scitica, unde et Hungari emersisse perhibentur, aut obmissa aut neglecta seorsumque aliorum autorum a positionibus conscripta apparebant. Enimvero et magni regis Atile gestarum gloria rerum stili pravitate comprehensa digno laudum preconio non minus quasi subticere videbatur. Nec crimine de hoc Hungarorum vetustas arguenda est, quod suarum recordia rerum altum oblivionis in pelagus defluere permisit. Hoc genus hominum ipsarum etate rerum armorum potius strepitu quam literarum scientia sese exercitabat.

krónikaszerkesztményeknek a *Képes krónika* családjához tartozó kódexei alkotják,¹² amelyek egy teljességre törekvő forrástár részét kell képezzék még akkor is, ha ezek a Kézaitól hagyományozódó leírások nem tekinthetők önálló közlésnek.¹³ A hiányok mellett sietek megemlíteni, hogy a korpusz-kiadás érdekes újdonságokkal is szolgál. Van ezek között, ami a 18. század óta elkerülte a szakírók figyelmét – így Johann Boehm írása (A4) –, és van, ami eddig a székely írás irodalmában egyáltalán nem szerepelt – így Schödel Márton és az őt szorosán követő Behamb János Ferdinánd értekezése (A13 és A19), vagy a bécsi *Jahrbücher der Literatur* ismeretlen szerzőtől származó, 1825-ös német nyelvű értekezés (A38). Cornides Dániel *De vetere litteratura Hunnica* címen emlegetett munkája ugyan nem ismeretlen a székely írás kutatói számára, számos összefoglalás lapjain találkozhattunk már vele, az értekezés eddig mégis kéziratban maradt, így örömmel nyugtázzhatjuk, hogy *A székely írás emlékei* közli teljes szövegét és magyar fordítását (A28).

A B) fejezet a székely írás eredetiben megmaradt felíratos emlékeit, vagyis a régészeti anyagot – a vakolt falfelületre, a kőfaragványokra vagy téglába karcolt, vésett vagy festett felíratokat – ismerteti. Az „eredetiben megmaradt” kitétellel utalok a szerzők azon igen helyeseltető szándékára, hogy elkülönítsék a régészeti anyagot a szekunder forrásból ismert emlékektől. Ez természetesen semmiféleképpen sem jelenti azt, hogy a fejezetben szereplő felíratok mind eredeti kontextusukban őrződtek volna meg, és abban volnának vizsgálhatók. Ez az egyik oka annak, miért is nem a legszerencsésebb az emlékek évszázadok szerinti csoportosítása. Míg az első rész efféle tagolása a jól ismert szövegek datáltsága révén csak az áttekintést segítette, itt az egyes emlékek besorolása: állítás.¹⁴ Az emlékek datálása nem minden esetben kellően alátámasztott, a recenzió keretei azonban

Nam et hoc nostro evo pars nationis eiusdem Trassiluanis regni posita in horis characteres quosdam ligno sculpsit, et talis sculpture usu literarum adinstar vivit. Externarum nationum invidiam exactis per ipsum Atilam regem victoriis condignum preconii subtraxisse stilum et eidem regi Atile gloriam imperialis nominis dempsisse puto, neque per ipsum gestarum rerum in decus quidpiam preterquam illatas per ipsum eis miserias planctuosi carminis adinstar scripsisse inveniuntur.” (Kurzív kiemelés tőlem – T. T.) Ld. Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum, I. Textus*, edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Bp., Akadémiai, 1985 (BSMRAe: Series nova, VII), 15. Vö. TUBAY Tiziano, *Adalékok a Mátyás-kori Attila-kultuszhoz és a hun-toposz hátteréhez = Scientiarum miscellanea, Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Molnár Dávid, Szeged, Lazi Kiadó, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 17–27.

¹² „Remanserant autem ex Hunis virorum tria milia, qui per fuge interfugium erepti de prelio Crumheldino in campum Chiglamezei se colligere procurarunt. Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto [sic!] ad Erdeelev intraverunt, non se Hungaros, sed Zekul alio nomine vocaverunt. In vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi Huni occidentali natione [sic!]. Isti etenim Zekuli Hunorum sunt residui, usque ad aliorum Hungarorum reditum in campo prefato commorantes. Dum ergo Hungaros iterato in Pannoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannonie regionem. Qua quidem conquestata in eadem sorte remanserunt, ut tamen Hungari voluerunt, non in plano Pannonie, sed cum Vlachis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Vlachis conmixti litteris ipsorum uti perhibentur.” (Kurzív kiemelés tőlem – T. T.) Ld. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, Vol. I.*, ed. Emericus Szentpétery, Budapestini, Academia Litter., Hungarica–Societate Histor., Hungarica–Reg. Universitates Litter. Hung., 1937, 278–279.

¹³ Horváth Iván, *A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé = A magyar irodalom története, A kezdetektől 1800-ig, I. kötet*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Bp., Gondolat, 2008, 39–41, 36–48.

¹⁴ A kiadás az emlékeket a következőképpen csoportosítja: a 13–14. századra a *Homoródkaracsonyfalvai*, a *Vargyasi* és a *Székelydályai felíratot*, a 15. századra a *Székelyderzsi*, a *Gelencei*

szétfeszítené, ha itt az összes problémát illetően részletekbe menő vitába bocsátkoznánk. Mivel különösen a korai, 13–14. század idejére tett emlékek korszakolása vet fel kérdéseket, ezekkel kapcsolatban – voltaképpen megszólítottaságom okán – illendő néhány észrevételt és ellenvetést megfogalmaznom. A korpuszkiadás a korai emlékek (a *Vargyasi*, a *Homoródkarácsonyfalvai* és a *Székelydályai felirat*) datálását tekintve Benkő Elek 1994–1996 között kidolgozott álláspontjával azonosul.¹⁵ Benkő datálási kísérletét Ferenczi Géza régész lényegi pontokon támadta, kettejük között az emlékek korát illetően komoly vita bontakozott ki.¹⁶ Benkő Ferenczihez intézett válaszában, bár kitartott nézetei mellett, egyes kérdések eldöntésére maga is további vizsgálatokat ítélt szükségesnek.¹⁷ A dolgot azonban mindketten annyiban hagyták. Benkő érdeklődése csak másfél évtized múltán, jóval vitapartnere halálát követően fordult újra a székely írás felé, az azóta megjelent írásaiban fenntartotta korábbi meggyőződését.¹⁸ A vita során felmerült kérdések megválaszolatlanok maradtak. Mivel közülük többet természettudományos módszerek alkalmazásával lehetséges volt eldönteni, Keszei Ernő vegyészprofesszor biztatására magam szerveztem kutatást a vitás pontok tisztázására. A feladathoz a Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Intézete akkreditált Archeometriai Kutatócsoportjának és a Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszékén működő OSL–TL Laboratóriumának az archeometriában nagy tapasztalattal rendelkező, nemzetközi szinten elismert kutatóit nyertem meg. A vizsgálatok eredményei előzetesen doktori disszertációm függelékéntében láttak napvilágot,¹⁹ majd végleges formában az *Archeometriai Műhely* hasábjain jelentek meg 2020-ban.²⁰ Azokat az érveket, amelyek

és a *Bágyi feliratot*, a 16. századra a *Dálnoki*, a *Bögözi feliratot* és a négy berekeresztúri felirattól kettőt, a 16–17. századra a másik két berekeresztúri feliratot, a 17. századra a második *Homoródkarácsonyfalvai feliratot*, a *Rugonfalvai* és az *Énlakai feliratot*, a 18. századra a *Fogarasi feliratot* teszi, míg Alsószentmihályfalva, Moldvabánya, Kilyén és Székelyudvarhely emlékei mint „nehezen datálható, késő középkori–kora újkori feliratok” külön csoportot alkotnak.

¹⁵ BENKŐ Elek, *Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz* = *Magyar Nyelv*, 90(1994), 157–168; BENKŐ, *Középkori rovásfelirat Vargyasról* i. m.; BENKŐ, *A székely rovásírás korai emlékei*... i. m.

¹⁶ FERENCZI Géza, *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 39(1995), 181–186; BENKŐ Elek, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában, Válasz Ferenczi Gézának* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 41(1997), 177–182; FERENCZI Géza, *Székely rovásírási emlékek*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1997, 18–20, 40–42.

¹⁷ BENKŐ, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában*, i. m. 178–180.

¹⁸ BENKŐ Elek, *A „székely írás” emlékei* = Uő, *A középkori Székelyföld*, I, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2012, 48–59; BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei, Régészeti és történeti megjegyzések* = *Korunk*, 25(2014), 8, 65–74; BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben, Régészeti és történeti jegyzetek* = *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. Szentpéteri József, Sudár Balázs, Bp., MTA BTK, 2014, 311–327; BENKŐ Elek, *A székely írás emlékei* = *Székelyföld története I, A kezdetektől 1562-ig*, szerk. Benkő Elek, Oborni Teréz, Székelyudvarhely, MTA BTK, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Haáz Rezső Múzeum, 2016, 475–486.

¹⁹ Doktori értekezésem függeléként az ELTE publikációs adatbázisában szabadon hozzáférhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40483/dissz_fuggelek_Tubay_irodalomtud.pdf (letöltve: 2022. 05. 10.).

²⁰ TUBAY Tiziano, BAJNÓCZI Bernadett, FILYÓ Dávid, FÓRISZ István, MOZGAI Viktória, PÁLL Dávid Gergely, SIPOS György, TÓTH Mária, *Korai székely írásos feliratok (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelyderzs, Székelyudvarhely) archeometriai vizsgálata: előzetes közlemény* = *Archeometriai Műhely*, 17(2020), 171–198. A közlemény elhúzódo publikálása miatt a korpuszkiadás szövegtörzsébe már nem épülhetett be, csak a bibliográfiába.

a Vargyasi és a Homoródkarácsonyfalvai felirat 13–14. századi keletkezését minden kétséget kizáróan bizonyították volna, az archeometriai vizsgálatok nem erősítették meg. Következésképpen a két emlék keletkezési idejét csak tágabb időintervallumon belül határozhatjuk meg. Bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy a felirathordozó faragványok 13. századra tett kialakításánál nem korábban, és a 15. század végi, 16. század eleji másodlagos felhasználásánál nem később látták el őket székely betűs felirattal. Okleveles források híján felértékelődik minden régészeti, művészettörténeti, archeometriai és dendrokronológiai adat, ami a szóban forgó templomok építéstörténetének részleteire fényt deríthet, illetve a faragványok analógiáival, művészettörténeti pozíciójával kapcsolatban eligazodni segít. Ezért is meglepő, hogy a tételek megszövegezője nem törekedett a lehető legteljesebb szakirodalom mozgósítására. Szabadjon – lehetséges példaként – csak két, ide tartozó adalékkal szolgálnom. A székelyföldi műemlékek dendrokronológiai feldolgozására tett erőfeszítéseknek köszönhetően több érintett templom (Bögöz, Homoródkarácsonyfalva, Rugonfalva és Székelyderzs) faszerkezeteivel kapcsolatban pontos leírásokra támaszkodhatunk. A dendrokronológiai kutatás különösen a homoródkarácsonyfalvai és székelyderzsi emlékek felirathordozóinak végső felhasználásával összefüggő késő gótikus építkezések kronológiájának pontosításához szolgáltat fontos adatokat.²¹ Másik hozzáfűznivalóm a szakirodalom többségében és a korpuszkiadásban keresztelőmedencéként azonosított vargyasi feliratos faragvánnyal kapcsolatos. A történelmi Magyarország középkori kő keresztelőmedencéit Tari Edit vizsgálta, katalógusukat a közelmúltban publikálta. Tari könyvének két pontja is elgondolkodtató lehet számunkra. A régész a feliratos vargyasi faragványt a keresztelőmedencék közé kérdőjellel illesztette be, hangsúlyozva, hogy az építészeti tagozathoz hasonlatos, amiért az architektonikus keresztelőmedencék közé sorolta.²² A faragványnak a többi, architektonikusként értékelt keresztelőmedence között sincsen párhuzama a Kárpát-medencében. A másik megfigyelés a kő keresztelőmedencék feliratozását érinti, ami az adatok tanúsága szerint nem volt elterjedt szokás. A katalógus a 17. századig több mint félezer kő keresztelőmedencét ismer, ebből mindössze tizenkettő esetben találunk évszámot az anyagban, és – a vargyasival együtt – csak tizenegy esetben adathozható szöveges felirat. A felirattal ellátott keresztelőmedencék többsége felvidéki, Erdélyből – a vargyasit leszámítva – mindössze egy ismeretes, a Nagyszeben közelében fekvő Márpod középkori templomában.²³

Minden eddigi kifogásom és kritikám mellett csak elismeréssel szólhatok a fejezet – nemkülönben az egész kötet – egyik szembetűnő erényéről: a pompás képanyagról. Eddig az emlékek javáról csak fekete-fehér, rossz felbontású felvételek jelentek meg – ha megjelentek egyáltalán. A kiadás ezzel szemben minden emlékről tüéles színes felvételt közöl, több ízben elsőként nyomtatásban, amelyeket az emlékekről készült további illusztrációk – rajzok és az emlék elhelyezkedését mutató fényképek – egészítenek ki.

A C) fejezet tárgya három másodlagos forrásból ismert emlék: a Marsigli-féle *Bolognai emlék*, a *Konstantinápolyi felirat* és a *Csikszentmiklósi/Csikszentmihályi felirat*. E három emlék jelentős helyet tölt be mind a székely írás korpuszában, mind a téma kutatástörténetében – nem véletlen tehát,

²¹ BOTÁR István, GRYNÆUS András, TÓTH Boglárka, *Dendrokronológiai vizsgálatok és építéstörténeti megfigyelések a székelyderzsi unitárius templom épületegyüttesében* = *Transsylvania Nostra*, 7(2013), 2, 2–26; Tóth Boglárka, SÓFALVI András, BOTÁR István, GRYNÆUS András, *Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszerkezetek dendrokronológiai keltezése*, *Az „udvarhelyszéki tölgykronológia”* (1) = *Lustra*, 2(2015), 1, 4–13; Tóth Boglárka, SÓFALVI András, BOTÁR István, GRYNÆUS András, *Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszerkezetek dendrokronológiai keltezése*, *Az „udvarhelyszéki tölgykronológia”* (2) = *Lustra*, 3(2016), 1, 30–41.

²² TARI Edit, *Kőbe faragott liturgia, A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2018, 43–44.

²³ *Uo.*, 45–46, 211.

hogy a kötet legterjedelmesebb fejezeteinek egyikét alkotják. A tételek leírása minuciózusan gyűjti össze az emlékekkel kapcsolatos ismereteket, és jó érzékkel jelöli meg a bizonytalanságokat és problémákat. A fejezetben körvonalazott feladatokhoz egyet magam feltétlenül hozzátdolnék. A kutatás eddig a székely írásos naptár (C1) latin betűs forrásának felderítésekor, ha nem is megokolatlanul, a 15. századi magyar kalendáriumokra szorítkozott, de a fáradozások eddig nem hozták meg a várt eredményt. Úgy vélem, érdemes ezt a kört jelentősen kibővíteni, és a kora újkori kalendáriumok, ill. a Magyar Királysághoz és a ferences rendhez kötődő propriumok anyagát is vizsgálat tárgyává tenni. A székely betűkkel írt részek hosszát tekintve a *Bolognai emlék* a korpusz legterjedelmesebb eleme, Sebestyén Gyula katalógusa és az emlék monográfusai, Forrai Sándor és Sándor Klára is ennek megfelelően tárgyalták.²⁴ Ezzel a terjedelmi nagyságrenddel a korpuszkiadás – a szerzők igyekezete és a kötet vaskos kivitele ellenére – természetesen nem vetekehet. A könyv érdemei közé tartozik, hogy a *Csikszentmiklósi/Csikszentmihályi felirat* (C2) és a *Konstantinápolyi felirat* (C3) összes másolatáról – vagyis a másolatok másolatairól is – közöl fényképhasonmást, amik ebben a formában először itt kerülnek egymás mellé. Kis kényelmetlenséget jelent ugyanakkor, hogy a székely írásos részek helyenként a szövegkörnyezetüktől elválasztva állnak, kontextusukat – benne a másolók fontos megjegyzéseivel és feljegyzéseivel – többször csak az irodalmi részhez visszalapozva lelhetjük fel a kötetben. A forrástárban nem szereplő szövegeket az egyes emlékeknél eredeti nyelven és fordításban is közlik.

A D) fejezet a székely írás kézíratos és nyomtatott emlékeit tartalmazza. Mind a benne szereplő emlékek számát, mind terjedelmét tekintve ez a kiadás legnagyobb egysége. A fejezet negyvennégy elkülöníthető emléket azonosít, egyikhez-másikhoz több szövegváltozat tartozik. A fejezet kiegészítésképpen D45 jelzés alatt jegyzeteli a szakirodalmi említésből ismert, elveszett vagy lappangó, székely írásos bejegyzést tartalmazó köteteket. A székely írás irodalmában otthonosan mozgó az emlékek felsorolását áttekinthet, hogy a szerkesztő, amennyire lehetséges volt, törekedett a kronologikus rendezésre. Az utolsóként ismertetett emlék, Taraczközi Ferenc 1629-re datálható bejegyzése (D44) e sorból feltűnően kilóg. A magyarázat egyszerű. Vásáry István az emlékre a kézirat zárását követően, de szerencsésen még a tördelési munkák befejezését megelőzően bukkant, így az a kötetbe még bekerülhetett, anélkül azonban, hogy a tételek sorszámozását miatta megbontották volna, és ezzel vagy a kötet megjelenését hátráltatták, vagy felesleges hibákat kockáztattak volna. Örömmel írhatom, hogy nem Taraczközi bejegyzése a fejezet egyetlen újdonsága. Szintén Vásáry István találta meg Telegdi *Rudimentájának* egy lappangó másolatát, jelesül azt, amit Dobai Székely Sámuel másoltatott Cornides Dániel részére (D3-3). A másolat az Evangélikus Országos Levéltár egy vegyes tartalmú kolligátumkötetében maradt fenn, a kötet ráadásul további három székely írásos vonatkozású szöveget is megőrzött (D14-1–3). Az első Balás Ágoston erdélyi ferences szerzetes autográf, 1706 után írt feljegyzése egy állítólag Csíkkarcfalván látott feliratról és a csak általa említett, valószínűleg fiktív mezőkeresztesi emlékkövön szereplő székely betűkről, a második egy ismeretlen kéztől származó kivonat a *Telegdi-rudimentából*, míg a harmadik Szentiványi Márkos Dániel Szamosközy István nyomán készült feljegyzése (1679). A korpuszkiadás az ismert ábécék számát is gyarapította a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményéből Tordai György 18. századi (D15) és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárából Miksa László 1810 körül készült ábécéjével (D40). Említésre érdemes az is, hogy elsőként *A székely írás emlékei* közli nyomtatásban Bíró Sámuel *De Siculia* című értekezését (D24) és Sánta Mihály Blahó Vincének írt, a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár gyűjteményében őrzött levelét is (D34). A dicséretes filológiai pontossággal készült szövegközlések számtalan apró felismeréshez vezettek, a fejezet

²⁴ SEBESTYÉN 1915, i. m. 35–56 és I–IX. melléklet; FORRAI Sándor, *Küskarácsonról sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, [1985]; SÁNDOR 1991, i. m.; SÁNDOR 2017, i. m. 114–280.

bővelkedik a továbbgondolásra érdemes megfigyelésekben és a filológiai részletekre vonatkozó megoldási javaslatokban. Természetesen – akárcsak a megelőző részeknél – a bemutatott szövegek túlnyomórészt latin nyelvűek, de a korábbiakkal szemben a magyar fordítások készítőjének személye többnyire nincsen megadva. Néhány esetben korábban már publikált, régi fordításokat is leporoltak és felhasználtak, így Révay Tibor, valamint kisebb változtatásokkal Sztankovits Ödön és Sebestyén Gyula fordításai esetében. Taraczközi Ferenc újonnan megismert bejegyzése, Zsupos Zoltán közel-múltban publikált felfedezései,²⁵ valamint a már a korpuszkiadás megjelentét követően ismertetett, 1641 utáni székely írásos könyvtáblabejegyzés²⁶ mind arról tanúskodnak, hogy a bemutatott anyag további bővülésére számíthatunk.

Az E) fejezet három 18. századi szövegegységet foglal magában: Bél Mátyás *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio* című értekezésének (1718) magyar fordítását, Bardócz Pál és az ő feljegyzései nyomán Teleki Sámuel összeállítását a század derekáról, valamint Hájos István Gáspár piarista szerzetes értekezését (1780). Bél műve még a szerző életében megjelent nyomtatásban,²⁷ sőt Déri Balásznak köszönhetően egy hosszabb részlete magyarul is olvasható volt már korábban.²⁸ A szerkesztő – tekintettel arra, hogy a nyomtatvány digitális másolata több felületen is könnyen elérhető – a terjedelmesebb latin szöveg közlésétől eltekintett, közölte viszont a műnek Tóth Gergely, a neves Bél Mátyás-kutató készítette, immár teljes és gazdagon jegyzetelt magyar fordítását. Bardócz Pál *Excerpta ad historiam Hungariae* című marosvásárhelyi kéziratgyűjtése – noha azt Ferenczi Géza a '90-es évek elején azonosította²⁹ – sokáig nem volt hozzáférhető nyomtatásban. A kézirat székely írással kapcsolatos részeinek fényképhasonmását jómagam közöltem 2015-ben kutatástörténeti dolgozatom lapjain.³⁰ A *székely írás emlékei* nemcsak Bardócz kéziratainak fotómásolatait hozza, hanem részletesen ismerteti a kéziratgyűjtés tartalmát, és közli a lapok átírását és magyar fordítását. Kimondottan szerencsésnek érzem, hogy a kiadásban rögtön Bardócz iratait követően találjuk Teleki Sámuel Bardócz hagyatéka alapján készült kéziratát. Érdemes megemlékezni itt arról is, hogy Hájos István Gáspár értekezése a kiadás hasábjain jelent meg elsőként nyomtatásban. Az előbbieken felsorolt számos és jelentős hozadék ellenére sem látom indokoltnak a három tétel külön fejezetben történő közlését. Bél könyve és Hájos értekezése gond nélkül illenének az A) fejezetben olvasható forrástárba, miképp Bardócz Pál és Teleki Sámuel kéziratai sem tűnnének ki a kéziratok emlékek sorából, ahol – mint láttuk – így is található egyes tartalmú kéziratgyűjtés (D14).

Az F) fejezet akár a függelék címet is kaphatta volna – tartalmát tekintve ekként szolgál. Három, római számmal jelölt alfejezetben a bizonytalan jellegű és a tévesen meghatározott feliratokat, valamint az egyértelmű hamisítványokat gyűjti egybe és mutatja be. Mindez átgondolt szerkesztői döntés eredménye, amelynek elvi megfontolásairól és rendezési szempontjairól a fejezet elején álló bevezetés számol be (815–816). Az I. alfejezet ennek ellenére is mutat némi bizonytalanságot, mivel egyaránt találhatók benne elveszett vagy lappangó emlékek (szakirodalmi említésből ismert feliratok: Kásonaltíz, Közétpajta; kézíratos bejegyzések egy lappangó kolozsvári Pázmány-kötetben),

²⁵ ZSÚPOS Zoltán, *A székely írás néhány emléke a XVIII. századból*, Bp., magánkiadás, 2019.

²⁶ LOVAS Borbála, TUBAY Tiziano, *17–18. századi könyvbejegyzések Micz bántól a székely írásig = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 367–393.

²⁷ BELIUS, Matthias, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio*, Lipsiae, Petrus Conradus Monath, 1718.

²⁸ BÉL Mátyás, *Tanulmányok a régi hun-szkita irodalomról*, ford. Déri Balázs = Uő, *Hungáriából Magyarországra felé*, szerk. Tarnai Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 91–130.

²⁹ FERENCZI Géza, *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. Sándor Klára, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 51–67, itt: 60–61.

³⁰ TUBAY Tiziano, *A székely írás kutatásának története*, Bp., OSZK, 2015, 213–237.

és olyan emlékek, amelyek az elmaradt alap kutatások híján és indokával maradtak ki a B) fejezetből (Erdőszentgyörgy, Felsősófalva), valamint azonosítatlan, de biztosan nem székely írással készült feliratok (Gyergyóditró-Tászoktető, Korond-Firtosvár), amelyek inkább a II. alfejezet tételei közé illenének. A fejezet finomabb felosztásával ezen következtetlenségek, bizonytalanságok könnyen megelőzhetők lettek volna. A kötet egészének nagyszerű képanyaga felől nézve feltűnő az illusztrációk (fényképfelvételek, rajzok, ábrák) hiánya is. A tévesen meghatározott feliratok kapcsán itt megemlítenék még valamit. Személy szerint úgy vélem, hogy a B) fejezetben a nehezen datálható feliratok közé sorolt moldvabányai felirat (B18) osztályozása téves, vagyis szintén ide – leginkább nem is az I., hanem a II. alfejezetbe – tartozna. A III. alfejezet Vásáry István egy közelmúltbeli tanulmánya alapján készült,³¹ a hosszabb leírások remélt célja, hogy érvekkel elejét vegye nyilvánvaló hamisítványok újbóli megtévesztő feltűnésének. Bár féltő, hogy e nemes célkitűzés megvalósulásában csalatkozunk kell majd, mindenféleképpen pozitív fejlemény, hogy a kétes népszerűségnek örvendő hamisítványok mértéktartó, objektív leírásai a kiadásban hozzáférhetők.

A székely írás emlékei nagyszabású vállalkozás, nem túlzás azt állítani, hogy vele a székely írás kutatásának egyik megkerülhetetlen alpművét tartjuk kezünkben. A kiadvány különböző részei a leg gondosabb szerkesztői munka ellenére is mutatják: a kötet három szerző együttműködésével jött létre. Az emlékek leírása hol a problémák kijelölésével csábít a kutatásokban való részvételre, hol határozott állításokkal vitára ösztönöz. A kötet hiánypótló, elmélyült filológiai alapossággal készült szövegközlései és színvonalas fordításai, ragyogó képanyaga és számos újdonsága olyan elismerésre méltó erények, amelyek *A székely írás emlékei* számára kitüntetett helyet követelnek a tárgy kutatástörténetében.

TUBAY TIZIANO

³¹ VÁSÁRY István, *18–19. századi hamisítványok a székely írás körében = Csalások, csúsztatások, csalafintaságok a tudományban*, szerk. Tardó János, Bp., Magyar Természettudományi Társulat, 2020, 155–163.

SZEMLE

Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei, A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Budapest, Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, (Műhelytanulmányok, 7) 2021. 167 p. Vannak művek, amelyek mindig hiányosak maradnak. Nem azért, mert a szerző nem tett meg mindent a teljességért, hanem a dolgok természeténél fogva. Ilyen mű Bartók Zsófia Ágnes kiváló monográfiája is, amelynek tárgya a 15–16. században nyomtatott könyvekbe bejegyzett magyar nyelvű lelkipásztori feljegyzések. Ezeket a szövegeket jórészt különböző folyóiratokban már közölték, összefüggéseik azonban feltáratlanok maradtak. A könyv szerzője lelkiismeretesen gyűjtötte be ezeket a lelkigondozói szövegeket, ezzel egységes korpuszt hozott létre, új szövegegyüttest mutatva be. Bartók munkája nem egyszerűen ráirányítja a figyelmet ezeknek az anyanyelvű bejegyzéseknek a jelentőségére, hanem munkája nyomán a később előkerülő szövegeket már lesz mihez kötni.

Bartók Zsófia azt dolgozta fel kiválóan, hogy miként használták a liturgia latin nyelvű primátusa mellett a népnyelvet a középkori magyar világi hívők körében a lelkigondozók. A monográfia címében így az „egyházi férfiak” kifejezés (bár a múlt században mások is éltek vele) több mint furcsa. A katolikus egyházban – eltekintve a korai diakónusságtól (1 Tim 3,11) – csak férfiak viselhettek tisztséget, csak férfiak láthattak el liturgikus feladatokat. Így helyesebb lett volna – a kifejezés összefoglaló jelentése miatt is – klerikusokat emlegetni a címben és a könyv egyéb helyein. A nők ugyanis laikus jogállásúak, ebből következően felesleges és zavarba ejtő a címbéli elkülönítés. A szerzetesnők részben ismerhették ugyan ezeknek a liturgikus részleteknek a fordításait, ám mivel szertartásokat nem vezethettek – a bűnbánati szövegeken kívül – nem is használták őket.

A Bartók Zsófia könyvében bemutatott lelkigondozói szövegcsoport és az apácák által használt, anyanyelvű kódexek textusai egyetlen halmazt képeznek. Nemcsak azért, mert több közös metszéspontjuk van, azaz mindkét szövegcsoport részben azonos tematikájú, hanem a fordítók azonossága miatt is. A legfontosabb különbség, hogy a Bartók által vizsgált szövegek alkalmi fordítások, amelyek szóbeliségben rögzídhettek és hagyományozódtak a világi laikusok körében, míg a kódexek népnyelvű szövegeit hosszú használatra, többnyire felolvasásra szánták; ezek a fordítások a kolostorok intézményesített körülményei között együtt, korpuszként őrződtek meg, míg az alkalmi feljegyzések csak Bartók munkájában álltak össze egységgé.

Bartók Zsófia Ágnes monográfiája tehát – ismétlem – nem a jól ismert kolostori szövegeket vizsgálja – legfeljebb érinti őket –, hanem azokat a fordításokat, amelyeket a papok és szerzetesek saját használatukra jegyeztek fel a misén kívüli feladataikhoz, a laikusok közötti rítusok végzéséhez. Ez teljesen új kutatási terület. A klerikusok feljegyzései – marginálisok, sorközi glosszák, nyomtatványok üres leveleire, tábláira rótt fordítások – szétszórtan ősnymtatványokban és antikvákban találhatók. A most összegyűjtött szövegek által mutatható be a népnyelv szerepe a 15. és a 16. század fordulóján a rítusokban és a szentmise azon részeiben, amelyekben a hívek aktív részvételére volt szükség. Tehát akkor, amikor a lelkivezető kapcsolatba került a világi hívekkel, és fontos volt, hogy a szertartásokon elhangzó tanításokat megértsék, illetve a szentségek vételének jelentőségét – és hangsúlyosan tegyük hozzá: jogkövetkezményeit – felfogják.

Hogy mennyire a szentségek kiszolgálásához kapcsolódnak a szövegek, jól mutatja a gyóntatásról szóló fejezet (35–63), amely a prédikációt tárgyaló (63–98) után a leghosszabb. Ennek a fejezetnek az egyik szövege a Szelestei Nagy László által felfedezett és Bartók által újonnan elemzett krakkói közgyónás szövege (44–45). Ez viszonylag pontosan követi a szentmise latin *Confiteor*-ját, felsorolja Szűz Máriát, az apostolokat, akiknek a hívők közössége megvallja bűneit, és akiknek közbenjárását kéri. A bűnmegvallás módjáról is tudomást szerzünk: „Alázzatok magatokat, mondjátok velem egyenbe”, azaz a pap a gyülekezet előtt elmondta a magyarra fordított szöveget, amelyet aztán a hívek elismételtek. A közgyónás eredeti szövegét kiegészítve a krakkói fordítás felsorolja a lehetséges elkövetett bűnöket: „vagyok bűnös Istennek – gonosz szömban, szándékomban, látatomban, hallásomban, Istennek tíz parancsolatit nem tartásomban, hét halalos bűnökben részes voltomban, öt értelmeimet jóra nem birtomban, hét irgalmaságba nem lelettembe, nyolc boldogságot nem áhítatomba, kilenc idegen bűnökben lelettemben” (43).

A vulgáris nyelv használatának oka az – és erről a monográfia nem szólt hosszasan –, hogy a bűnök idegen nyelven tett bevallása nem indíthatott valódi megbánást, hiszen a latin formula értelmét nem fogták fel. A megoldás az volt, hogy a pap egy gyónási formulában népnyelven felsorolta a bűnöket, majd a gyülekezet vagy a gyónók magukat megvádolva utánamondták azt. Egy példát hozok arra, hogy ez miként zajlott. Caesarius Heisterbachensis (1180 körül – 1240 után) írta le a – Bartók tárgyalta késői időszak előtt majd 300 évvel a jelek szerint évszázadokig élő – gyakorlatot. A történetben egy fiatal pap az áldozás előtti gyónásra szólított föl egy beteget. A beteg kérte őt, hogy mondja elő németül, tehát népnyelven a gyónási formulát, miként azt időse elődje tette. A pap utóda unszolta a gyónót, hogy inkább maga vallja meg bűneit. A beteg végül az általa ismert formulát mondta el, amelyben rettenetes bűnökkel vádolta meg magát. A fiatal pap hitetlenkedve kérdezte, hogy a felsorolt szörnyűségeket valóban elkövette-e. „Nem, természetesen egyiket sem” – felelt a gyónó, de ő a bűnvallásnak csak ezt a módját ismeri (*Dialogus miraculorum*, III. 45).

A most elmesélt történet két mozzanata érdekes számunkra. Az egyik, hogy a lelkivezető előmondta a rítus szövegét, amelyet a gyónó elismételt, a másik, hogy mindezt népnyelven tették. Feltehetően az lehetett a közmegegyezés, hogy a hivatalos latin szöveget jól tudta a pap, talán magában mondta is, így az approbátlan fordítás is érvényes. Bartók ebben a fejezetben felhívja a figyelmet, hogy a pap által latinul mondandó részletek (áldás és feloldozás) is megtalálhatóak a fordításban; ezekre a szakaszokra is az előző áll. Ha a feloldozás el is hangozhatott magyarul, az csak úgy történhetett jogi érvényvesztés nélkül, hogy a misét bemutató – legalább gondolatban – latinul is elismételte, az anyanyelv itt csak azt segítette, hogy a hívek megértsék a történeteket.

Bartók Ágnes Zsófia könyvében esetleges a bemutatott szövegek sorrendje. A munka első része a legkorábbi szöveg, a *Halotti beszéd* elemzésével, a temetési szertartásról szóló fejezettel kezdődik, majd az esketéssel, a gyónással, a prédikációval foglalkozóval folytatódik, és az áldoztatásról szólóval fejeződik be. Ez semmilyen rendnek nem felel meg. Talán helyesebb lett volna, ha a szerző csoportosításában a hét szentség rítusait követi. Ebben az esetben nem sikkadna el például a keresztesítés, amely csupán említés szintjén jelenik meg a könyvben (24). Ennek a szertartásnak nincs vagy még inkább nem ismert a korabeli magyar nyelvű irott lejegyzése. A könyv szerzője a meglévő fordítások esetében kitekint a későbbi rituálékra, a keresztesítés esetében is jó megoldás lett volna a nyelvhasználat bemutatásának érdekében. A keresztesítés ugyanis az egyik rítus, amely a laikus hívőktől tevékeny szóbeli részvételt követel, megvilágítva a vulgáris nyelv használatának elengedhetetlenségét a jogi aktusban, azaz a gyermek befogadásában az egyházba, a közösségbe. A keresztesítés rítusának rubrikája: „Kursus interroget consequenter sacerdos et compadres respondeant”. Telegdi Miklós pécsi püspök és az esztergomi egyházmegye vezetője által 1583-ban kiadott rituáléban a szertartást vezető latinul felteszi a kérdést, majd rögtön megismétli magyarul. Ez áll a válasza is: „Abrenuntias Sathanæ? Ellene mondasz-e az ördögnek? Abrenuncio. Ellene mondok.” Ez volt az eljárás egészen a II. vatikáni zsinat utánig, a pap elmondta latinul és népnyelven a kérdést és a választ, a keresztszülő pedig anyanyelvén (vagy olyan vulgáris nyelven, amelyet értett) elismételte a feleletet. A jogi aktus így érvényessé vált.

A szentségek kiszolgálásánál csak akkor használtak népnyelvet, ha az elengedhetetlen volt. Jól jelzi ezt, hogy nem ismert az egyházi rend felvétele rituáléjának vulgáris szövege. Az apácáknak, jóllehet laikusok voltak, fogadalmukat, mint jogi aktust, az egyház által használt nyelven, latinul kellett mondaniuk: „Az novícia felkelvén és az ő fejét az oltárra tévén olvassa meg az professzióának levélét, ezenképpen mondván deákul, ha kedég szükség leend, jelenen az özvegyek, ottan magyarul mondják” (*Lányi-kódex*, 430–431).

A szentségek kiszolgálásához kapcsolódó rítusok vulgáris megfelelői a papok és a szerzetesek körében – de értelemszerűen a válaszdásra betanított hívek körében is! – szájhagyomány útján terjedtek. Hogy Bartók Zsófia munkájának nyomán ennél is pontosabbak legyünk, azt kell elmondanunk, hogy az alkalmi feljegyzések többnyire ezt a szájhagyományt rögzítették, és nem újabb, alkalmi fordítások voltak. Ezeknek a liturgiai részleteknek a szájhagyományban terjedését és megőrződését nem egyéb bizonyítja, mint az, hogy későbbi szerkönyvekben a 15. század végi formához nagyon hasonló szöveggel felbukkannak, így Mossóczy Zakariás nyitrai püspök rituálétöredékében (1570-es évek) és Telegdi Miklós már említett *Agendarius*ában is. Mindkét esetben püspöki fennhatóságuk tette lehetővé, hogy anyanyelvű fordítások kerüljenek be a liturgia megfelelő részeihez. Az elmondottak állnak a házasság ceremóniájára is, amelynek szintén nem maradt fenn 16. század eleji kéziratban magyar nyelvű fordítása, jóllehet Telegdi *Agendarius*a közöl egy jól kimunkált – tehát akkoriban valószínűleg már szóbeli hagyományban kiérlelt – szöveget.

Már a *Confiteor* használatának bemutatásánál volt szó a misében a hívők által magyarul mondott szövegről. A papnak a liturgia keretében egyszer kellett – már ha laikusok előtt misézett – magyarul megszólalnia, ez a prédikáció, az igeliturgia volt. A hívekkel való kapcsolat miatt kellett népnyelven mondania a prédikációja előtti imát is: „Istenben szerelmes atyámfiai, keresztény népek! Könyörögjünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy legyen irgalmas és kegyelmes mihozzánk az ő egyetlen egy fiáért, az Krisztus Jézusért, és adja minekünk az ő Szentlelkét, mely világosítsa meg az mi elménknak sötéttségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét!” (66). Ez a prédikáció előtti ima a *Sági-emlékegyüttes* egyik darabja. A hívek megszólítása és a felszólító módú alakok alapján a *Sági-emlékegyüttes* nyilvánosan elmondandó papi szöveget őrzött meg. Ez az 'oratio' előkészítette és – ami még ennél is fontosabb – bevonta a gyülekezet tagjait a prédikáció meghallgatásába. Bartók Zsófia Ágnes fontos megfigyelése, hogy ez az imatípus több szövegegyezéssel – nyilván ismét a szájhagyománynak köszönhetően – a későbbiekben Telegdinél, illetve Bornemisza Péternél is feltűnik.

A monográfia szerzője nehezebben magyarázható funkciójú népnyelvű glosszákra is felhívja a figyelmet. Ilyen a szentírási szövegek értelmezésének elnevezéseit tartalmazó rész (*Jászói glosszák*, 15. sz; *Guillermus-kódex*, *Sermones dominicales*). Ez kimondottan a prédikációt mondó pap és szerzetes iskolában elsajátított terminus technicus, hogy 'moraliter' (erkölcs szerint), 'historice' (a megtörténte szerint), 'allegorice' (lelki értelem szerint) vagy 'anagogice' (mennyei értelem szerint) magyarázza a szentírási idézetet. Lefordításuk egy pap vagy szerzetes számára szinte feleslegesnek látszik. Hogy mégsem teljesen az, abból derül ki, hogy például a röviden *Könyvecse* elnevezést viselő kódexben a 'thema' mögött is ott áll, hogy milyen értelmezésre számítson a hallgatóság: „lélek szerent, én édes néném: ó mely nagy méltóság, kiket Isten választ az mennyei vígasságra” (1v:15–16). A szövegmagyarázatba tehát bevonták a hallgatóságot is, kiterjesztették saját edukációjukat.

Látszólag elvesztünk a részletekben. De nem! Pontosan ezek a mozaikdarabok adják ki a nagy egészet, a középkor végi mindennapok magyar nyelvű írásbeliségét, amely már a ma ismert kolostori irodalom előtt megszületett, és amely mellett az növekedett. A két népnyelvű szövegcsoporthoz létrejöttek azonos oka volt: az a felismerés, hogy csak akkor lehet eredményes lelkigondozást végezni, ha a hívők értik is az elhangzottakat. Ám amíg a klerikusok magyar nyelvű szövegeit a mindennapi élet szükségletei hívták életre, addig a kolostori irodalom a szerzetesi, illetve az egyházi megújulás terméke volt, amelynek eredetét viszont ugyancsak a világi laikusok körében végzett tevékenységben találjuk meg.

A papok és szerzetesek liturgikus írásainak megszaporodásához egyrészt – és ez Bartók megállapítása – gyakoribbá, mindennaposná kellett válniuk a nyomtatott könyveknek, amelyeknek üres lapjai, margói kínálták magukat a feljegyzések írására, másrészt éppen ezekre a szövegekre volt szükség a népnyelvű reformációval való versengésre. Telegdi és Mossóczy munkái már az ellenreformáció jegyében, a tridenti zsinat (1545–1564) után keletkeztek, ellensúlyozni próbálták a reformáció anyanyelvűségét. Ez azonban nem jelentette ezeknek a szövegeknek a terjedését, a frazeológia egységesülését. Bár Bartók Zsófia Ágnes a könyv címében még azt ígéri, hogy a *Pray-kódex*től az *Érdy-kódex*ig terjedő időszakot tárgyalja, ám nagyon helyesen kitekint a későbbi szerzőkre, amelyek szövegét összeveti a kéziratban megmaradtakkal. Így kiderül, hogy a feljegyzések a szóbeli hagyományt őrizték meg. A szövegek heterogenitását csak a tömeges népnyelvű könyvnyomtatás szüntette meg: a fordulatok ekkor szilárdulhattak meg.

Bartók Zsófia Ágnes hosszú ívet rajzolt meg. Az ív a *Pray-kódex* sermójától, az első összefüggő nyelvelméltól indul és az *Érdy-kódex* lehetséges kiadási szándékával fejeződik be. A könyv második nagy egysége a szerzetesek világiaknak szánt szövegeivel foglalkozik, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt latin nyelvű mintaprédikációinak magyar vonatkozásaival. A két szerző művei ma még ismeretlen úton jutottak el a nyomdászhoz, megjelenésük körülményei tisztázatlanok. Ugyanígy bizonytalan, hogy a Karthauzi Névtelen pontosan mire is szánta művét. A vulgáris nyelven elkészült kéziratot a karthauzi szerzetes széles közönségnek ajánlotta, ám az csak a latin nyelvű előszó egy Bartók Zsófia által elemzett fordulatából derül ki, hogy a Névtelent foglalkoztatta a sajtó alá adás gondolata is, még ha – mai megítélés szerint – a körülmények nem is voltak adottak hozzá.

Bartók Zsófia Ágnesnek a könyv megjelenése után alighanem sok méltatója lesz, és sok kritikusa is. Kritikusa, mert a szerző nagy anyagot gyűjtött össze több helyről, így elkerülhetetlen, hogy valami kimaradjon. Méltatója is bőven lesz, mert az összegyűjtött emlékek így egyben sokkal jelentősebbek, mint külön-külön elszórtan voltak. Bartók Zsófia Ágnes munkája, felismerései és eredményei az irodalmi anyanyelvűség kezdeteivel foglalkozók számára a jövőben megkerülhetetlenek lesznek.

LÁZS SÁNDOR

SZÁMUNK SZERZŐI

ÁCS PÁL, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, ELKH, *acs.pal@abtk.hu*

HEGYI ÁDÁM, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humáninformatika tudományi Tanszék, *hegyi@bibl.u-szeged.hu*

KOLESZÁR KRISZTIÁN, *krisztiankoleszar@gmail.com*

KRUPPA TAMÁS, ELKH–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, *kruppat@gmail.com*

LÁZS SÁNDOR, *sandor.lazs@gmail.com*

MOLNÁR DÁVID, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport, *david.molnar@gmail.com*

MONOK ISTVÁN, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport vezetője, *monok.istvan@konyvtar.mta.hu*

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Országos Széchényi Könyvtár, *redelj@gmail.com*

SÁNTA SÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, *ssaranora@gmail.com*

TANGL BALÁZS, Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, *tanglbalazs@gmail.com*

TORDA ISTVÁN, *istvantorda190@gmail.com*

TUBAY TIZIANO, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Egyháztörténelem Tanszék, *tubay.tiziano@gmail.com*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.

HU ISSN 0025-0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Demeter Gitta

Nyomda: Prime Rate Kft., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter